

HANDELINGEN

van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

154 | 1

2017

handelingen van

het genootschap

voor geschiedenis

HANDELINGEN
van het Genootschap
voor Geschiedenis
te Brugge

Tijdschrift voor de studie van de geschiedenis
van Vlaanderen
jaargang 154 | 2017/1

Inhoud

JG. 154 – 2017 | 1

ARTIKELS

Jelle HAEMERS

*Een brief van Pieter de Coninck aan Sint-Omaars (1306).
Over schriftelijke communicatie van opstandelingen
in veertiende-eeuws Vlaanderen en Artesië*

3

Erik MULS

*'Het cleeden van de derthien arme mannekens':
het ambacht van de Brugse scheppers (kleermakers)
en de fundatie van Gruuthuse (1474)*

31

Kaat CAPPELLE

Misdaad en straf in de achttiende-eeuwse kasselrij Ieper

55

Dieter BRUNEEL

*Rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement
Brugge (1845-1895): een sociaalhistorische conflictanalyse*

99

Marc CONSTANDT

Het Westendse netwerk van Nicolas Lembrée

155

Sophie DE SCHAEPRDIJVER

Burgerverzet en executies in bolwerk Brugge

181

BOEKBESPREKINGEN

*De kunst van het recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld
(Jan Van Acker)*

195

*Joris Cassander over hoe een vrome christen zijn geloof kan belijden
(Ludo Vandamme)*

199

Een bijbel over de Eerste Wereldoorlog (Ludo Valcke)

202

Deel 22 van het Nationaal Biografisch Woordenboek (Luc Devliegher)

210

KRONIEK

215

AUTEURS

225

Jelle Haemers

Een brief van Pieter de Coninck
aan Sint-Omaars (1306).
Over schriftelijke communicatie van
opstandelingen in veertiende-eeuws
Vlaanderen en Artesië

“Beste vrienden, ik heb gehoord dat jullie tegenstand ondervinden in de stad, en dat er verdeeldheid heerst”, schreef Pieter de Coninck aan de wevers en volders van Sint-Omaars in het voorjaar van 1306. In de stad was er namelijk al geringe tijd een conflict aan de gang tussen het stadsbestuur en de ambachtslieden. De verdeeldheid waarover Pieter de Coninck het had sloeg allicht op onenigheid in ambachtsmiddens over de te volgen strategie in hun strijd tegen de bewindvoerders, want zijn advies om de opstand toch te doen slagen luidde als volgt: “Probeer de kleinere ambachten bij uw zaak te betrekken, hen te respecteren, en als uw broeders te behandelen”. “Op een dergelijke manier en met zo’n broederschap”, zo betoogde Pieter de Coninck verder, “heb ik de stad Brugge gered”. De Brugse volksheld van 1302 voegde er nog aan toe dat hij steeds bereid was hulp te bieden in het conflict dat de volders en wevers hadden met hun stadsbestuur, want als ervaringsdeskundige wou hij de ambachten graag met raad bijstaan. Om de vriendschapsbanden aan te halen vroeg hij of de ambachtslieden hem enkele afgewerkte klederen konden bezorgen, want hij had gehoord dat de ambachten deze vervaardigden. Hij beloofde de kosten ervoor te vergoeden en hoopte tenslotte dat de briefdrager dezelfde eer te beurt zou vallen als bodes die Brugge aandoen. “En God zij met u”, sloot hij af.

De brief waaruit ik citeer is een opmerkelijke, maar ook vergeten getuige van de correspondentie die ambachtslieden in tijden van onrust voerden. Ere wie ere toekomt, de Franse historicus Alain Derville is de eerste die de brief van Pieter de Coninck uitgebreid voor het voetlicht bracht toen hij in 1981 een overzichtswerk publi-

ceerde over de geschiedenis van de Artesische stad.¹ Hij trof het document aan in een processtuk dat de schepenen van Sint-Omaars na een opstand van de ambachten in 1306 opstelden. Weliswaar is de brief er in het Oudfrans (van de Picardische variant) vertaald en dus een kopie van een verloren gegaan Middelnederlands origineel. Derville vertaalde het processtuk (gedeeltelijk) naar het modern Frans en citeerde het origineel gedeeltelijk in een ander werk², maar de brief bleef erna ten onrechte onopgemerkt in de recente historiografie.³

In deze korte bijdrage geef ik het originele fragment voor het eerst uit en plaats ik het in zijn historische context. De lijvige studie van Derville over de opstand van 1306 ontslaat me ervan om de directe aanleiding van de correspondentie tussen Brugge en Sint-Omaars uitvoerig te behandelen, maar ik zal des te meer focussen op het fenomeen van schriftelijke communicatie tussen opstandelingen. Omdat er amper onderzoek beschikbaar is naar een dergelijke soort briefwisseling kon de Amerikaanse historicus Sam Cohn in zijn overzichtswerken over politieke conflicten in laatmiddeleeuws Europa nog onvermoed beweren dat enkel Engelse opstandelingen zich van het schrift bedienden in hun strategie om anderen van hun gelijk te overtuigen. Pas in de vijftiende eeuw zouden ambachtlieden op het Europese vasteland volgens Cohn dat voorbeeld gevolgd hebben, terwijl Engelse oproerkraaiers reeds in de veertiende eeuw het schrift als wapen gebruikten. Deze bewering is dus op een gebrekkige lectuur van werken over ‘continentale’ opstanden gebaseerd en verdient bij

1 A. DERVILLE (ed.), *Histoire de Saint-Omer*, Rijsel, 1981, p. 66-67.

2 *Ibidem*, p. 274-275; A. DERVILLE, *Saint-Omer des origines au début du XIVe siècle*, Rijsel, 1995, p. 293-331.

3 Sommigen halen het document wel aan, zie bijv. het artikel van Jan-Frans Verbruggen waarin hij de contacten tussen de Brugse wever en zijn collega's in Sint-Omaars aanhaalt op basis van een oudere studie: J.-F. VERBRUGGEN, 'Pierre de Coninck et Jean Breidel, tribuns brugeois au début du XIVe siècle', in: *Le Moyen Age*, 77 (1970), p. 82, naar G. HENNEQUIN, 'La révolte des bourgeois de Saint-Omer de 1306 et ses conséquences', in: *Bulletin trimestriel de la Société Académique des Antiquaires de la Morinie*, 18 (1955), p. 419. Een recentere studie over Pieter de Coninck is V. LAMBERT, 'Over carrière, promotie, degradatie en rehabilitatie: 700 jaar Jan Breydel en Pieter de Coninck', in: P. TRIO, D. HEIRBAUT & D. VAN DEN AUWEELE (eds.), *Omtrent 1302*, Leuven, 2002, p. 207-228.

deze een rechtzetting.⁴ Dit artikel toont namelijk aan dat opstandelingen in het veertiende-eeuwse Vlaanderen zich wel degelijk van het schrift bedienden om aanhang te winnen en informatie te verspreiden. Ik focus voornamelijk op de veertiende-eeuwse geschiedenis van de graafschappen Vlaanderen en (in mindere mate) Artesië en zal deze bijdrage later uitbreiden met een studie naar het vijftiende-eeuwse Brabant.⁵ Bovendien heb ik al in een andere publicatie met Valerie Vrancken aangetoond dat rebellen in vijftiende-eeuws Vlaanderen en Brabant pamfletten schreven en verspreidden.⁶ Dit artikel voegt daaraan enkele veertiende-eeuwse voorbeelden toe, en focust op de communicatie tussen verschillende steden. De brief van Pieter de Coninck was dus niet uitzonderlijk - zij het dat het de enige is waarvan de tekst integraal bewaard bleef. Verschillende vermeldingen uit kronieken, processtukken en getuigenverslagen tonen immers aan dat opstandige ambachtslieden via geschreven weg informatie verspreidden, elkaar aanspoorden om zich te verenigen, en de wapens op te nemen. Aangezien de repressie van dergelijke allianties en conflicten hard was, is slechts een 'topje van deze papierberg' bewaard. De hieronder verzamelde gegevens tonen echter onomwonden aan dat ambachtslieden in Vlaanderen en Artesië vlot de pen hanteerden om het opstandige vuur te verspreiden.

AMBACHTEN EN CORRESPONDENTIE IN 1302

Vlaanderen en Artesië stonden onder grote spanning rond 1300.⁷ Al vanaf het midden van de dertiende eeuw, maar steeds vaker

- 4 S. COHN, 'Enigmas of Communication: Jacques, Ciompi, and the English', in: R. OLIVA HERRER, V. CHALLET, J. DUMOLYN & M. CARMONA RUIZ (eds.), *La comunidad medieval como esfera publica*, Sevilla, 2014, p. 227-247. Cohn baseert zich vooral op deze uitstekende studies naar de schriftstukken van Engelse opstandelingen: P. STROHM, *Hochon's Arrow. The Social Imagination of Fourteenth-Century Texts*, Princeton, 1992; S. JUSTICE, *Writing and Rebellion. England in 1381*, Londen, 1994. Zie ook S. COHN, *Popular Protest in Late Medieval English Towns*, Cambridge, 2013.
- 5 Ik bereid namelijk een publicatie voor met als titel 'Faire alliance. La communication des rebelles en Flandre et Brabant au bas Moyen Age', die zal verschijnen in een themanummer van het tijdschrift *Histoire et civilisation du livre*.
- 6 J. HAEMERS & V. VRANCKEN, 'Libels in the city. Bill-casting in fifteenth-century Flanders and Brabant', in: *Medieval Low Countries*, 4 (2017), ter perse.
- 7 Over hetgeen volgt, zie onder meer J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Opstanden in de middeleeuwse stad', in: A. MORELLI (ed.), *Rebellen. Van de Galliërs tot de Indignados*,

naargelang die eeuw vorderde, vonden er schermutselingen plaats tussen de gevestigde elite en de handwerkers in de voornaamste steden van beide graafschappen. Sinds de twaalfde eeuw, toen de steden er zich onafhankelijker opstelden ten opzichte van het grafelijke gezag, waren er welgestelde handelsfamilies aan de macht. Pas in 1191 zou Artesië zich van Vlaanderen losscheuren en een apart graafschap onder de Franse kroon worden. De stedelijke elites van beide graafschappen hadden een grote rijkdom vergaard met lange-afstandshandel want vooral het textiel uit steden zoals Brugge, Gent, Ieper, Rijsel, Dowaii, Atrecht en Sint-Omaars was overal langs de Noordzeekust erg gewild. De welvaart in deze steden lag hoog, maar niet iedereen profiteerde in gelijke mate van de meeropbrengst van deze handel, laat staan dat de gevestigde elites textielarbeiders inspraak in het beleid hadden verleend. In de tweede helft van de dertiende eeuw ontstonden overal vakorganisaties, *ambochten* of *mestiers* genoemd, doorgaans in samspraak met de rijke handelaars, maar hun activiteiten bleven vooral caritatief.⁸ Het waren religieuze verenigingen van arbeiders uit eenzelfde bedrijfstak, maar politieke macht kregen ze niet. In de jaren 1280 kwam het tot een harde confrontatie in vooral Gent, Atrecht en Brugge toen de ambachten ook inspraak in het bestuur verlangden, maar enkel in Atrecht is dat slechts gedeeltelijk gelukt met de oprichting van de ‘raad van 24’ waarin ook ambachtslieden zetelden. Uiteindelijk zouden ook in Brugge, Ieper en Gent de corporaties met steun van de graaf vertegenwoordiging in het stadsbestuur verkrijgen, maar zoals bekend was daarvoor eerst bloedvergieten nodig. Op de ‘Goede Vrijdag’ in Brugge, zoals de Brugse Metten in 1302 genoemd werden, en na de smadelijke nederlaag van de coalitie tussen de Vlaamse stadsbestuurders en de Franse koning op het slagveld van Kortrijk, slaagden de am-

Brussel, 2013, p. 67-84; R. VAN CAENEGEM (ed.), 1302. *Feiten en mythen van de Guldensporenslag*, Antwerpen, 2002; R. VERBRUGGEN, *Geweld in Vlaanderen. Macht en onderdrukking in de Vlaamse steden tijdens de veertiende eeuw*, Brugge, 2005; M. BOONE, *A la recherche d'une modernité civique. La société urbaine des anciens Pays-Bas au bas Moyen Age*, Brussel, 2010; W. BLOCKMANS, *Metropolen aan de Noordzee. De geschiedenis van Nederland, 1100-1560*, Amsterdam, 2010.

- 8 C. WYFFELS, *De oorspong der ambachten in Vlaanderen en Brabant*, Brussel, 1951. Zie ook J. HAEMERS, ‘Ambachtslieden in de middeleeuwse stad’, in: V. LAMBERT & P. STABEL (eds.), *Gouden tijden. Rijkdom en status in de middeleeuwen*, Tielt, 2016, p. 209-239.

bachten er ook in de belangrijkste steden in om beslissingsmacht te verwerven. Naast collectieve erkenning verkregen overigens ook enkele individuen verregaande invloed. De wever Pieter de Coninc, die de opstand in Brugge geleid had, werd een ware volksheld en zelfs een man van stand - net voor de Guldensporenslag werd hij geridderd.⁹

Het politieke succes van de Vlaamse ambachten werkte aanstekelijk, want ook in andere steden wensten gelijkaardige corporaties inspraak in het beleid. In Brabant, Luik, Artesië, Henegouwen, Utrecht en naburige regio's waarde een golf van protest rond, met wisselend succes. Belangrijk voor deze studie is hoe het nieuws en de informatie over de afloop van de Guldensporenslag en vooral de latere politieke ontwikkelingen zich verspreidden. Rondtrekkende ridders, uitgestuurde boden, reizende handelaars, enz., hebben ongetwijfeld uitvoerig verhaald over wat ze gezien, gehoord en misschien zelfs meegemaakt hadden. Om maar twee voorbeelden op te sommen: één van de belangrijkste bronnen van de toenmalige gebeurtenissen, de anonieme franciscaan die de zogenaamde *Annales Gandenses* te boek stelde, laat aan zijn lezerspubliek weten dat hij veel van reizigers heeft gehoord, maar ook dat hij zelf op onderzoek (allicht in zijn thuisstad) is uitgegaan.¹⁰ Een andere chroniqueur, die in verdere oorden verslag uitbracht van de opstanden van 1302, namelijk Giovanni Villani uit Firenze, was in dat jaar werkzaam in Brugge en eenmaal terug in zijn thuisstad verhaalde hij uitvoerig over de opstand in zijn meesterwerk.¹¹ Mondelinge informatie verspreidde zich snel via dergelijke handelscontacten en bestaande netwerken. Kortom, relatief vlug was iedereen op de hoogte van wat zich in Vlaanderen had afgespeeld.

Maar hoe communiceerden de ambachtslieden zelf? Weinig is geweten over de manier waarop zij gildebreders in andere ste-

9 VERBRUGGEN, 'Pierre de Coninc', p. 76-77.

10 *Annales Gandenses*, ed. F. FUNCK-BRENTANO, Parijs, 1896, p. 1. Alle kroniekfragmenten over de Guldensporenslag zijn gebundeld in V. FRIS, *De slag bij Kortrijk*, Gent, 1902.

11 G. VILLANI, *Nuova Cronica*, ed. G. PORTA, Parma, 1990, vol. II, p. 88-90; zie L. GREEN, *Chronicle into history. An essay on the interpretation of history in Florentine fourteenth-century chronicles*, Cambridge, 1972, p. 9-12.

den van de geboekte resultaten op de hoogte stelden. Aangezien Brugse en Gentse ambachtslieden na 1302 over vertegenwoordigers in de stadsraad beschikten, konden zij vanaf dan over de officiële communicatiekanalen van beide steden beschikken, namelijk de stadsbodes die brieven ronddroegen en mondelinge informatie verschaften aan andere besturen.¹² Een door Léo Verriest aangehaald getuigenverslag over de onlusten die in dezelfde jaren in Doornik plaatsvonden toont echter aan dat ook ambachtslieden zonder medeweten van de bestuurders brieven zonden van stad tot stad, en/of mondeling kompanen uit andere steden inlichtten. Doornik behoorde in het begin van de veertiende eeuw tot het Franse koninkrijk en was een aparte enclave op de Schelde. De ambachten hadden er dus niet van de coalitie met de Vlaamse graaf gebruik kunnen maken om in te breken in het stadsbestuur, maar de intentie was er alvast wel. Enkele weken na de Guldensporenslag nam het stadsbestuur er namelijk een zekere Johan Quarré gevangen omdat hij publiekelijk gezegd had dat 'iedereen evenveel mag bezitten', ongetwijfeld een verwijzing naar de zopas ontstane machtsdeling in Vlaanderen.¹³ Op marktplaatsen, op de werkplaatsen en in huizen verspreidde het woord zich allicht snel. Maar geheime brieven voedden eveneens de informatiestroom in Doornik. Enkele dagen voor de beslissende slag te Kortrijk, op 6 juli 1302, stuurden de wevers van Doornik gezegelde brieven naar Rijsel en Gent om nieuws te vernemen van hun confraters. In de vermelde verslagen valt te lezen dat verschillende wevers naar Rijsel waren getrokken om er de brieven met het zegel van het ambacht van de zogenaamde 'teliers' (de wevers) aan textielarbeiders te overhandigen. De vrouw van een andere wever uit Doornik (Jan Loupaert) diende als tussenpersoon om brieven naar Gent te dragen.¹⁴ Dergelijke vermeldingen zijn niet alleen de

12 Die officiële correspondentienetwerken zijn afdoende bestudeerd door H. LOWAGIE, *Met brieven aan de wet. Stedelijk briefverkeer in het laatmiddeleeuwse graafschap Vlaanderen*, Gent, 2012.

13 Hij zei 'que ceskuns devoit avoir autant d'avoir li uns que li autres' (L. VERRIEST, *Les luttes sociales et le contrat d'apprentissage à Tournai jusqu'en 1424*, Brussel, 1912, p. 11). De (latere) opstanden van Doornik vonden hun historicus in P. LANTSCHNER, *The logic of political conflict in medieval cities. Italy and the Southern Low Countries, 1370-1440*, Oxford, 2015.

14 VERRIEST, *Les luttes sociales*, p. 10-11.

oudste sporen die ik totnogtoe aantrof van schriftelijke communicatie tussen opstandelingen in de Lage Landen, maar eveneens van een vrouw die aan dergelijke activiteiten deelnam.¹⁵ Misschien duiken er later nog gelijkaardige aanwijzingen op, maar het valt dus op dat zowel mondelinge als schriftelijke kanalen dienden om informatie over politieke feiten te verspreiden.

DE OPSTAND VAN SINT-OMAARS IN 1306

Ook de textielarbeiders van Sint-Omaars volgden het nieuws in Vlaanderen op de voet. Weliswaar waren ze reeds in ambachten verenigd, maar ze hadden nog geen aparte keure noch inspraak in het bestuur. Al vroeger waren er in de stad woelingen geweest, zoals in 1255, en in 1264 toen het vakwerkers van stadswegen verboden werd nog langer te vergaderen ('*ensambleie*' te organiseren).¹⁶ Terwijl het er in de laatste decennia van de dertiende eeuw kennelijk relatief rustig bleef, konden de gebeurtenissen rond 1302 natuurlijk ook in deze textielstad aan de rivier Aa op goedkeuring rekenen. In juni 1302 bijvoorbeeld stelde het stadsbestuur er een zekere Simon Hannebaert terecht omdat hij in een taverne openlijk gezegd had dat 'hij liever had dat de stad aan de graaf van Vlaanderen dan aan de graaf van Artesië of de Franse koning toebehoorde'.¹⁷ Vermoedelijk doelde hij hiermee op de steun die de graaf van Vlaanderen aan de strijd van de ambachten had verleend. Maar terwijl in het nabijgelegen Aire-sur-la-Lys en in de hoofdstad Atrecht verschillende raden met vertegenwoordigers van de

15 In tegenstelling tot vaak gedacht wordt, namen vrouwen eveneens deel aan opstanden - in Ieper bijv. werden twee zussen verbannen in 1329 omdat ze oproer ('*muete*') hadden verspreid, zie E. KITTELL, 'Women, audience, and public acts in medieval Flanders', in: *Journal of Women's History*, 10 (1998), p. 90, naar P. DE PELSMAEKER, *Coutumes des pays et comté de Flandre. Quartier d'Ypres. Registres aux sentences des échevins d'Ypres*, Brussel, 1914, p. 267. Over vrouwen die hun onvrede uitten over het (vermeende wan)bestuur van Brabantse steden, zie binnenkort J. HAEMERS & C. DELAMEILLIEURE, 'Women and contentious speech in fifteenth-century Brabant', in: *Continuity & Change*, 32 (2017), ter perse. Andere voorbeelden voor de middeleeuwen: S. COHN, 'Women in revolt in medieval and early modern Europe', in: J. FIRNHABER-BAKER & D. SCHOENAERS (eds.), *The Routledge history handbook of medieval revolt*, Londen, 2017, p. 208-219.

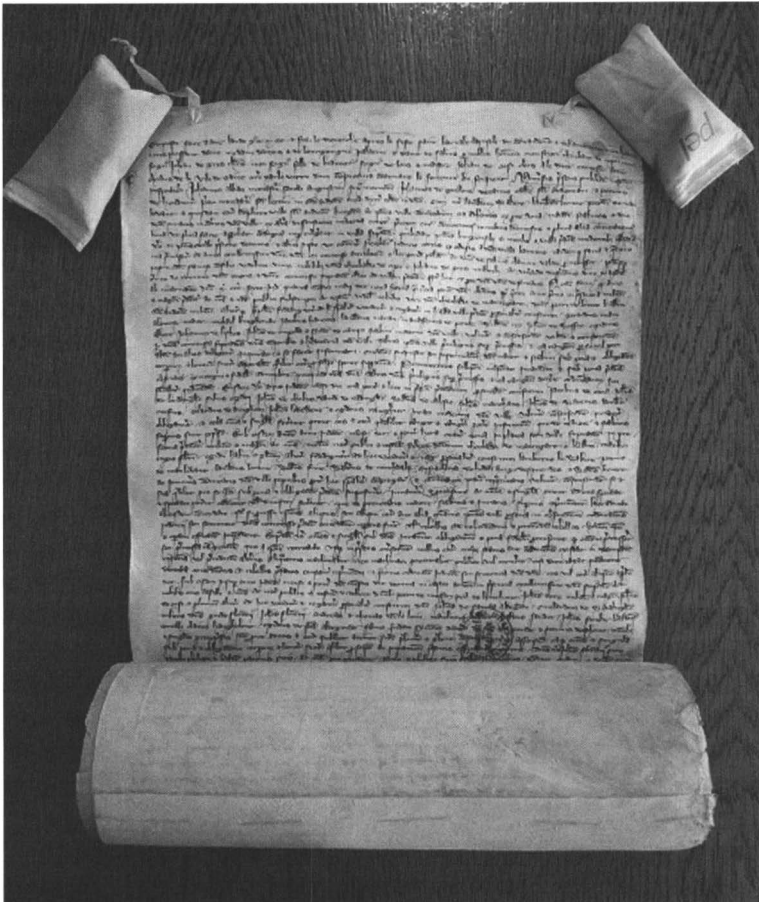
16 'Ke nus tisserans, tondeires, folons, ne autres hom de mestier fache core ensambleie' (DERVILLE, *Saint-Omer*, p. 298).

17 'Aimast mieus que le ville fust au comte de Flandre qu'elle fust au roi ne au conte d'Artois' (*Ibidem*, p. 302).

stadsbevolking (*'le commun'*) werden ingericht om de schepenen in hun machtsuitoefening te controleren, konden de gezagsdragers in Sint-Omaars de ambachtslieden afhouden. Eind 1305 echter barstte de bom, toen een sluimerende factiestrijd tussen twee leidende families in de stad tot geweld leidde; de landsvorst (sinds 1302 was dat gravin Mahaut, dochter van Robert II) stond in het conflict eerder aan de zijlijn. Net zoals in Vlaanderen gebruikten de ambachten er het breekijzer van de factiestrijd om coalities aan te gaan met één van de ruziënde partijen om inspraak te verwerven.¹⁸ In de aanvang van januari 1306 vond een tweede revolte plaats waarin enkele schepenen het doelwit werden van vijandige ambachtslieden. Na afloop van de gewelddadige gebeurtenissen volgde een proces tegen de oproerkraaiers in mei 1306, tijdens het welke het processtuk ontstond waarin de brief van Pieter de Coninck is opgenomen. Bovendien boekten de ambachten uiteindelijk een groot succes: ten laatste in april hadden drie ambachten (de wevers, volders en scheerders) een keure en bestuurlijke autonomie verworven, terwijl op 23 mei 1306 gravin Mahaut een nieuw reglement uitwerkte voor de schepenenverkiezing. Voortaan zou de stad (zoals in Atrecht) 24 bestuurders krijgen, verkozen door twaalf vertegenwoordigers van het stedelijke gemeen. Zoals in andere steden kregen ook de ambachten van Sint-Omaars dus toegang tot het bestuur en inspraak in het beleid.¹⁹ Maar aangezien aan deze grafelijke toegeving eveneens een strenge bestraffing van de schuldigen van de opstand was gekoppeld, volgden er nieuwe troebelen. Een derde maal kwamen de ambachtslieden dus in opstand, een militaire fase in de zomer van 1306 die ditmaal gepaard ging met een belegering en een gedeeltelijke verwoesting van het grafelijke kasteel. Uiteindelijk kwam het tot een soort van com-

18 Over dergelijke factiestrijd, zie J. BRAEKEVELT, F. BUYLAERT, J. DUMOLYN & J. HAEMERS, 'Factiestrijd in laatmiddeleeuws Vlaanderen', in: *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 123 (2010), p. 209-225. Specifiek voor Sint-Omaars: H. SKODA, *Medieval violence. Physical brutality in Northern France, 1270-1330*, Oxford, 2013, p. 188-189.

19 Een uitvoerige bespreking van de resultaten van de opstand vindt men in de werken van Alain Derville. Zie ook A. GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer et de ses institutions*, Parijs, 1877, p. 451-453; C. BALOUZAT-LOUBET, *Le gouvernement de la comtesse Mahaut en Artois (1302-1329)*, Turnhout, 2014, p. 160-162.

De elf meter lange rol uit 1306 bevindt zich vandaag in de Archives départementales du Pas-de-Calais (serie A, nr. 9287) te Atrecht. Het is niet alleen een unieke getuige van de opstand van Sint-Omaars in 1306, maar tevens één van de meest uitvoerige bronnen over een begin-veertiende-eeuwse opstand in het noorden van Frankrijk, inclusief Vlaanderen.

promis, want in ruil voor een verzwakking van de bestraffing van de stad ontving de gravin een geldelijke toelage.²⁰

De volledige opstand verhaal ik hier niet in detail, want daarvoor kan de geïnteresseerde lezer bij de geciteerde studies van Alain Derville terecht. In wat volgt focus ik specifiek op de gebeurtenissen die tot de correspondentie met Pieter de Coninck aanleiding hebben gegeven. Precies is de brief niet te dateren, want concrete tijdsaanduidingen treft men amper aan in het processtuk uit mei 1306 dat over de schulden van de opstand diende te beslissen. Dat stuk bevat de aanklacht aan het adres van de leiders van de eerste fase van de opstand, de weerslag van een getuigenverhoor, en talloze schriftstukken die het proces vergezelden. Het betreft een rol van 11,5 meter (!) die zich vandaag in het departementaal archief van Pas-de-Calais te Atrecht bevindt.²¹ In het moeilijk te lezen en te interpreteren Frans van die tijd krijgt de lezer er een levendig relaas van roepende ambachtslieden en omsingelde schepenen, die uiteindelijk bakzeil haalden. Het stuk dat we in bijlage uitgeven gaat in op de aanloop naar het geweld dat tot de dood van enkele schepenen zou leiden op 20 april 1306. Volgens Derville zou deze dag de annalen ingegaan zijn als de ‘mauvais mercredi’, net als de wapenfeiten van twee dagen daarna tot de benaming ‘mauvais vendredi’ zouden hebben geleid, maar aangezien we deze namen in geen enkele andere bron aantreffen, lijken ze aan de fantasie van Derville te zijn ontsproten.²² Hoe dan ook, de Brugse brief heeft de ambachtslieden net voor de ontsporing van de opstand bereikt en is dus allicht begin april 1306 te dateren. Het onderzoek van de schepenen over de baldadigheden mond-

20 Zie hierover HENNEQUIN, ‘La révolte des bourgeois’, p. 420 e.v.; BALOUZAT-LOUBET, *Le gouvernement*, p. 162-164.

21 Archives départementales du Pas-de-Calais (hierna ADPC), Arras, série A, nr. 928 (stuk 7). Meer informatie over dit stuk in: J.-M. RICHARD, *Inventaire sommaire des archives départementales antérieures à 1790. Pas-de-Calais, Archives civiles, série A*, Atrecht, 1887, vol. II, p. 194.

22 Derville haalt ze aan in *Saint-Omer*, p. 320. In kronieken kwamen dergelijke benamingen voor opstanden vaak voor, zie J. DUMOLYN & J. HAEMERS, ‘Takehan, Cokerulle, and Mutemaque: naming collective action in the later medieval Low Countries’, in: FIRNHABER-BAKER & SCHOENAERS, *The Routledge History Handbook*, p. 39-54. Maar een zoekactie door Jan Dumolyn, Kristof Papin en mezelf leverde voor de vermelde benamingen van de opstand van Sint-Omaars van 1306 niets op.

de uiteindelijk uit in een aanklacht van 17 aantijgingen, die in de rol integraal gekopieerd werd. Uit dat document geef ik in bijlage punten 3 tot en met 6 uit (volgens de eigentijdse nummering) omdat die passage het meest informatie bevat over de eigenlijke brief (die in het vierde punt is opgenomen). Verder in de lange rol komen ook de voornaamste beschuldigten met getuigenissen aan het woord, die, zoals zal blijken, nog wat interessante details over hun communicatie met Brugge bevatten.

Welke gebeurtenissen gingen de correspondentie vooraf? De vervanging van de oude schepenen door gelijkgezinden op 2 januari 1306 werkte als een rode lap. Hoewel textielarbeiders de voorbije maanden meer betrokkenheid bij de verkiezen hadden geëist, negeerde de gravin op dat moment hun eis tot inspraak. De nieuwe bewindvoerders bleven echter niet doof voor de klachten op het voorgaande beleid, want zoals gezegd hadden de drie grootste ambachten, de wevers, volders en scheerders, een keure verworven tijdens de opstand.²³ Voortaan konden ze hun eigen bestuurders verkiezen, de werktijd werd gereguleerd, en de lonen verhoogd. Maar de werklieden hadden hun kans geroken, zeker toen in de weken nadien de factiestrijd tussen de gebroeders Mainabourse (die de burgemeester onder hun rangen telden) en hun uitdaggers eveneens een hoogtepunt bereikte. De figuren die in het processtuk uit mei 1306 als aanstokers van de revolutie van april werden aangewezen, Lambert le Wakere, Lambert le Brune, Pierre de Malevaut, Jehan Potel, kwamen in het vizier van de schepenen in de loop van het voorjaar. De schepenen betichtten hen namelijk van moordplannen op de burgemeester omdat ze (volgens het processtuk) de ambachten hadden bewapend. Op een onbekend tijdstip vergaderden ze namelijk '*avoec grant plenté de gens*' op verschillende plaatsen in de stad en eisten ze van het bewind '*nouveles requestes*'. Wat die 'nieuwe verzoeken' precies inhouden vermeldt het processtuk niet, maar een dergelijk discours verwijst ongetwijfeld naar rechten van inspraak en de controle over de stadsfinanciën - gebruikelijke eisen in 'rekestes'

23 DERVILLE, *Saint-Omer*, p. 316-317. Zie ook aldaar voor wat volgt; de citaten komen uit het processtuk van 1306.

(verzoekschriften) van ambachten rond 1300.²⁴ Het stadsbestuur willigde hun eisen niet in, maar verbood daarentegen samenscholingen van ambachtslieden in de stad. Zoals blijkt in de aanvang van de uitgave in bijlage: ‘*meutes*’ noch ‘*asanlees*’ mochten voortaan plaatsvinden zonder toestemming van de gezagsdragers in de stad. Maar een dergelijk verbod was een stap te ver. Het stadsbestuur verloor kort daarop de controle over de gebeurtenissen. Op een nacht verzamelde een gewapende menigte met ontvouwen banieren (dat zijn de vlaggen van de ambachten) voor het huis van de burgemeester, waar het onder meer tot een scherpe woordenwisseling kwam. ‘*Alés a maison, et nous laisiés en pais!*’, riep de burgemeester naar de menigte, die echter op haar beurt de sleutels van de stadspoorten verlangde. De burgervader weigerde, hij repliceerde dat hij nog liever zijn hoofd liet afslaan. ‘*Par Dieu, on vous devoit pendre!*’, schreeuwden de opstandelingen daarop, ‘*Par le mort!*’ (zie bijlage). Dergelijke kreten zijn dagelijkse kost in middeleeuwse opstanden, en vaak een voorbode van wat komen zou.²⁵ Die avond zelf liep het nog niet uit de hand, want voorlopig keerde de rust terug. De dagen daarop, zo luidt het in het processtuk, ontspoorde de situatie volledig. Maar kort voordien had nog een *coup de théâtre* plaatsgevonden. Tot grote consternatie van eenieder had het stadsbestuur ontdekt dat er een brief van Pieter de Coninck in de stad circuleerde.

‘GRANT AIUWE DE CHIAUS DE FLANDRE’

De ironie van de geschiedenis wil dat de enige gekende brief die Pieter de Coninck persoonlijk geschreven heeft enkel in een Franstalige versie bewaard bleef. En dat voor een figuur die door Henri Conscience tot een ‘Vlaamse vrijheidsstrijder’ gemaakt is én vandaag nog als een symbool voor de Vlaamse ontvoog-

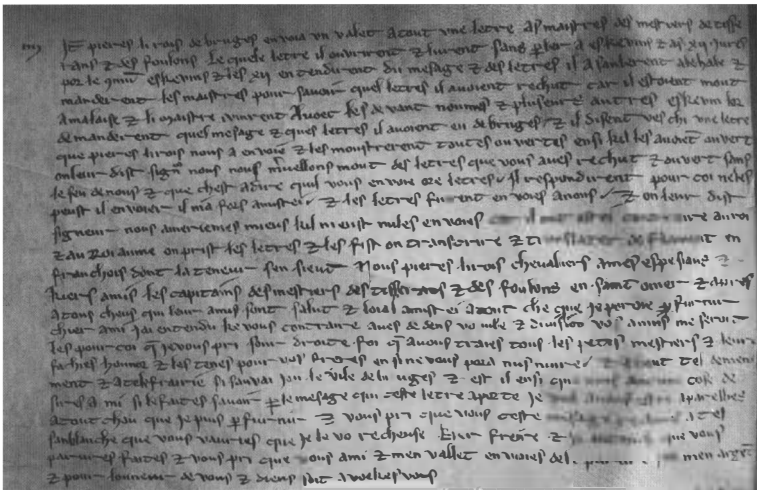
24 J. HAEMERS, ‘Révolte et requête. Les gens de métiers et les conflits sociaux dans les villes de Flandre (XIIIe-XVe siècle)’, in: *Revue Historique*, 677 (2016), p. 27-55; J. DUMOLYN, ‘Les ‘plaintes’ des villes flamandes à la fin du treizième siècle et les discours et pratiques politiques de la commune’, in: *Le Moyen Age*, 121 (2015), p. 383-407.

25 Zoals ik samen met Jan Dumolyn in verscheidene publicaties aantoonde, zie J. DUMOLYN & J. HAEMERS, ‘A bad chicken was brooding’. Subversive speech in late medieval Flanders’, in: *Past and Present*, 214 (2012), p. 45-86; J. DUMOLYN, J. HAEMERS, R. OLIVA HERRER & V. CHALLET (eds.), *The voices of the people in late medieval Europe. Communication and popular politics*, Turnhout, 2014.

dingsstrijd gebruikt wordt. Hoewel de brief oorspronkelijk in het Nederlands was opgesteld, vertaalde het stadsbestuur deze namelijk in het Frans voor het processtuk dat hier ter tafel ligt. Is de vertaling correct? Aangezien het processtuk een juridische bewijsfunctie had in de rechtszaak tegen de opstandelingen, is er geen directe aanleiding om te twijfelen aan de oprechtheid van de vertaling. Kwam de brief daadwerkelijk van Pieter de Coninck? Ook hiervoor zijn overtuigende argumenten aan te halen. Ten eerste was het oorspronkelijke document aldus het processtuk met het persoonlijke zegel van de Brugse wever gezegeld. Meer nog, in de hierna uitgegeven passage valt te lezen dat het stadsbestuur aanvankelijk twijfelde over de echtheid, maar erna bevestiging kreeg van Pieter de Coninck zelf. De Bruggeling had namelijk op hun verzoek een tweede verzegelde brief naar Sint-Omaars gestuurd om te bevestigen dat het eerste document van zijn hand was. Overigens kwam een Brugse bode die brief persoonlijk afgeven, en bevestigde hij dat 'Pieres li Roi' hem gestuurd had.²⁶ Het stadsbestuur sloot de onfortuinlijke man echter op, maar onder zware bedreiging van de ambachtslieden liet men hem weer vrij. De opstandelingen hadden namelijk bedreigd dat duivels naar de stad zou komen indien dat niet zou gebeuren (*diable i couront*). Meer nog, ze schonken de boodschapper wijn en gaven hem een mantel met kap mee. Veel redenen om aan de echtheid van de brief te twijfelen is er dus niet.

Pieter de Coninck richtte de brief aan de gouverneurs van de ambachten van de wevers en de volders, die hij als kompanen beschouwde. De geridderde Bruggeling sprak ze aan met '*amés espesias et kiers amis*', een gebruikelijke aanhef als gelijkgezinden elkaar begroetten. Alle vrienden van de bestemmelingen groette Pieter eveneens met veel '*loial amistei*' (loyale vriendschap), waaruit blijkt dat de vertrouwensband groot was. De kameraadschap-

26 Het betrof allicht een bode die persoonlijk door Pieter de Coninck werd gestuurd, want hij werd zeker niet door de stad Brugge betaald. Daarvan is alvast geen betaling terug te vinden in: C. WYFFELS & A. VANDEWALLE, *De rekeningen van de stad Brugge (1280-1319). Tweede deel, tweede stuk (1306-1319)*, Brussel, 1997, p. 976-978. In het stuk wordt de bode de 'valet' van Pieter de Coninck genoemd; en inderdaad had de Bruggeling de beschikking over zo'n briefdrager, en over een eigen zegel (VERBRUGGEN, 'Pierre de Coninc', p. 78).

Fragment van de rol uit 1306 waarin de (vertaalde) brief van Pieter de Coninck opgenomen is.

pelijke sfeer blijkt ook uit de uitwisseling van goederen waarnaar de briefschrijver op het einde vraagt: het was immers een gebruik dat giften van afgewerkte producten een dergelijke relatie smeerden.²⁷ Weliswaar beloofde de Bruggeling weinig concreets: advies ontvingen de ‘broeders’ uit Sint-Omaars, maar materiële bijstand volgde niet. De aanbevelingen aan het adres van de opstandelingen waren natuurlijk uit het leven gegrepen. Zoals aangehaald, raadde Pieter de Coninck namelijk aan de wevers en volders aan om een grote coalitie op de been te brengen tegen de stadsbestuurders. Eén van de grote verwezenlijkingen van de Brugse wever was namelijk niet enkel een geslaagd leiderschap tijdens de troebelen van 1302, maar ook diens succesvolle coalitievorming die een volksfront tegen het establishment in zijn thuisstad had mogelijk gemaakt. Zijn aanvankelijke ‘compagnon de route’, Jan Breidel, bijv. was van een andere komaf, en zonder de steun van de andere ambachten (zoals het vleeshouwersambacht waartoe Breidel behoorde) zou de opstand in Brugge ongetwijfeld anders

27 Zie bijv. de essays in: K. OSCEMA (ed.), *Freundschaft oder 'amitié'? Ein politisch-soziales Konzept der Vormoderne im zwischensprachlichen Vergleich (15-17. Jahrhundert)*, Berlijn, 2007.

verlopen zijn. Eendracht maakt macht, wist de Coninck, en zoals blijkt uit de studie van vele opstanden, het komt er voor opstandelingen op aan om in de vaak erg verdeelde middeleeuwse stad coalities te smeden met andere groepen om een gemeenschappelijk doel na te streven en op die manier de opstand te doen slagen.²⁸ Of, in de woorden van de Bruggeling zelf, de andere ambachten moet je met eer overladen, en hen als broeders behandelen, zoals in de brief te lezen staat. *'Et a tout tel demenement et a tele frairie si sauwai jou le vile de Bruges'*.

Tegen een alliantie van malcontenten kon een stadsbestuur niet op, vandaar de grote ongerustheid in het voorjaar van 1306 te Sint-Omaars. Paniekerig reageerden de gezagsdragers met de opsluiting van de bode van Pieter de Coninck, maar ook de ontvangers van diens boodschap werden om uitleg gevraagd op het stadhuis. Op de vraag van de schepenen aan Lambert le Wakere en kompanen waarom ze de brief niet meteen overgemaakt hadden aan hun oversten lieten deze verstaan dat het hun zaken niet waren, want de brief was aan de wevers en volders gericht ... Na de bevrijding van de Brugse bode volgde zelfs een groots opgezette ceremonie om de gevolgen van de brief te beperken. Geruchten dat er een alliantie tussen de ambachten enerzijds én tussen de Vlaamse opstandelingen en die van Sint-Omaars anderzijds op til was hadden immers ook het hof van de gravin én, erger nog, de Franse koning bereikt - aldus het processtuk. Daarop nam het stadsbestuur een opmerkelijk besluit. Vanaf de 'bretèche', dat is het balkon van het stadhuis waarop ordonnanties afgekondigd werden²⁹, lieten de schepenen afroepen dat iedereen die 'de gravin en de stad liefhad' verwacht werd voor een ceremonie aan de abdij van Sint-Bertijns. Op de relieken van de heilige zwoer de hele gemeente - en volgens het verslag was dat wel 7000 man - dat de stad onder geen beding een alliantie zou sluiten met Pieter de Coninck. *'Tout le commun'*,

28 P. LANTSCHNER, 'The negotiation of coalitions and the pluralistic order of politics: the culture of conflict in late medieval Bologna and beyond', in: S. COHN & F. RICCIARDELLI (eds.), *The culture of violence in Renaissance Italy*, Firenze, 2012, p. 167-190.

29 J.-M. CAUCHIES, 'Le "cri" et l'espace urbain: bretèches et publication dans les villes des anciens Pays-Bas', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 89 (2011), p. 167-189.

aldus het processtuk, beloofde er plechtig *'que il n'avoient onkes pensé de faire ne fait ne alianche a Piere le Roi, ne a nul autre persone, encontre le roi, ne encontre medame [la comtesse]'*. In deze ceremonie kan je een laatste poging lezen van de gezagsdragers in de stad om, met hulp van de prestigieuze abdij, de opstand te doen keren, maar ook om een signaal te geven aan koning Filips de Schone dat de elite van de stad niet verantwoordelijk wenste gesteld te worden voor wat eventueel nog volgen zou.³⁰ De poging om de vorming van een volksfront tegen te gaan bleek overigens vergeefs, want de daaropvolgende dagen ontstond er wel degelijk een alliantie tussen de verschillende ambachten. Maar tot een verregaande coalitie tussen de opstandelingen van Sint-Omaars en Brugge is het niet gekomen. Het grote schrikbeeld van de bewindvoerders van Sint-Omaars was immers de *'grant aiuwe de chiaus de Flandres'* (zie de uitgave), *'de grote hulp van die van Vlaanderen'*. Een militaire interventie vanuit dat graafschap is er niet gekomen, maar de geest in de fles waarmee de opstandelingen onrechtstreeks dreigden wakkerde zeker de ongerustheid in Sint-Omaars en in Parijs aan. Opdracht volbracht, moeten de textielambachten, en misschien ook de afzender van de brief, gedacht hebben.

EEN UITZONDERLIJK SPECIMEN?

In hoeverre is de correspondentie tussen Brugge en Sint-Omaars uitzonderlijk? Volgens de ontvangers van de brief behoorde het tot de gebruiken van de tijd. Het processtuk bevat namelijk een passage waarin Lambert le Wakere in een getuigenis reageerde op de aantijgingen die aan zijn adres waren gedaan. Daarin stelde hij dat het een *'coutume'* was, een gewoonte, dat ambachtsslieden uit verschillende steden er een schriftelijke correspondentie op na hielden.³¹ Feit is dat knapen en leergezellen van ambachten tussen

30 Dat deden ook de baljuw en de abt van Sint-Bertijns elk in een apart charter. Daarin lieten ze plechtig aan eenieder weten dat ze gehoord hadden dat Lambert le Wakere en co *'avoir fait conspiracion et alianche a aucunes personnes de Flandres'*, maar dat ze hiervan volledig afstand namen. De op 20 april 1306 gedagtekende charters bevinden zich in kopie in het processtuk waarvan sprake (ADPC, A 928.7).

31 *'Respondent les dites personnes qu'il est d'usage et de coutume que quant li maistre des mestiers d'aucune boine vile envoie lettres a aucun maistre d'une autre vile que li dis maistres a qui on l'envoie les puet brisier et voir pour le pouffit de le vile'* (ADPC, A 928.7).

steden rondreisden om in hun opleiding te voorzien, en dat er dus van een grote mobiliteit onder ambachtslieden sprake was.³² Maar het is moeilijk om na te gaan in hoeverre er schriftelijke communicatienetwerken tussen vakverenigingen bestonden. Overigens hanteerden de inwoners van Sint-Omaars zelf de pen om elders opstandigheid op te wekken. Namelijk in de militaire fase van de opstand verstuurden de ambachtslieden brieven naar de andere steden in het graafschap om er steun los te weken voor hun zaak. In een charter van 2 augustus 1306 liet een gezamenlijk front van Artesische steden (namelijk Atrecht, Bapaume, Lens, Hesdin, Aire-sur-la-Lys, Calais en Merck-Saint-Liévin) aan de rebellen van Sint-Omaars weten dat ze niet op die vraag ingingen, maar wel wensten te bemiddelen in het conflict tussen de stad en de gravin. Want geen van hen had belang bij een militair treffen, zo betoogden ze, en evenmin konden ze de opstand van de ambachtslieden in Sint-Omaars smaken. Want niet enkel hadden laatstgenoemden het kasteel van de gravin belegerd, bovendien hadden ze brieven gestuurd naar Aire-sur-la-Lys en Atrecht om er de bevolking op te ruïen. Ook dit stuk haalt aan dat de opstandelingen gepoogd hadden een alliantie te sluiten met personen ‘buiten het graafschap’ (vermoedelijk verwijst het charter hier naar de geruchten van een Vlaams ingrijpen), maar het gaat dus ook in op de clandestiene correspondentie die de opstandelingen van Sint-Omaars voerden met hun geestesgenoten in de andere Artesische steden.³³

Helaas zijn er weinig materiële sporen overgeleverd van dergelijke brieven die opstandelingen naar elkaar verstuurden, maar uit wat volgt, zal blijken dat ze zeker in de late middeleeuwen bestaan hebben. In de hieronder gegeven voorbeelden zal opvallen dat de bronnen ons ontbreken om een klaar zicht te krijgen op de draagwijdte van de ‘rebelse communicatie’. De meeste voorbeelden vallen im-

32 W. BLOCKMANS & P. HOPPENBROUWERS, *Eeuwen des ondersheids. Een geschiedenis van middeleeuws Europa*, Amsterdam, 2016, p. 435-436.

33 De verenigde steden lieten weten dat er naast de ‘rebellion’ en ‘desobeissance’ van Sint-Omaars nog zaken hadden plaatsgevonden die niet door de beugel konden: ‘vous avés [...] pourchacié aliances hors de la conté d’Artoys et en la conté en envoiant lettres a Ayre et a Arras pour esmouvoir les persones de la dite ville et de elles traire a vous pour vous aidier a porter et a soustenir en vos erreurs et en vos mauvais mouvemens’ (ADPC, A 52, stuk 16).

mers te lezen in bronnen die ons uit de veertiende eeuw ontbreken, met name (extracten uit) registers van beslissingen van de stadsraad. We mogen evenmin vergeten dat opstandelingen ook informatie verspreidden zonder schriftelijke drager - want dat is immers veel veiliger gezien de bewijsstukken voor een dergelijke correspondentie in zo'n geval ontbreken. Niet alleen de tijdgenoot ontbrak het dus aan bewijs voor briefwisseling, maar dus ook de historicus heeft bijgevolg weinig bronnen. Er zijn echter al voor de dertiende eeuw aanduidingen dat opstandelingen zich fysiek van de ene stad naar de andere verplaatsten om informatie uit te wisselen. Zo sloten in 1242 de steden Mechelen en Antwerpen een verbond om 'zij die tegen de privileges van beide steden ageerden' uit elkaars stad te weren. Een verbond tegen opstandelingen dus, waarbij andere steden zich later zouden aansluiten (waaronder ook Gent).³⁴ Ook tussen Brugge en Sint-Omaars reisden bannelingen rond. In 1323 bijv. (bij de aanvang van de Kustopstand) stuurde de Reiestad een officiële brief naar Sint-Omaars waarin ze het stadsbestuur vroeg om uit Brugge verbannen opstandelingen geen onderdak in de stad te bieden.³⁵ Aangezien Sint-Omaars geen deel uitmaakte van het graafschap, konden uit Vlaanderen verbannen personen er dus officieel verblijven, maar Brugge hoopte in dit geval dat de stad hen toch zou weren.

Bannelingen en rondreizende opstandelingen verspreidden zeker mondelinge informatie. Een vorser hoeft er maar de getuigenverslagen van de Kustopstand van 1323-1328 op na te slaan om een sterk staaltje van mondelinge communicatienetwerken aan het

34 'Quidquam machinari contra libertatem eamdem'. Het akkoord is uitgegeven door H. JOOSSEN, 'Receuil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière à Malines (des origines à 1384)', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 101 (1935), p. 394-396 (citaat op p. 396). Zie J. HAEMERS, 'Ad petitionem burgensium. Petitions and peaceful resistance of craftsmen in Flanders and Mechelen (13th-16th centuries)', in: J. SOLORZANO TELECHEA, B. BOLUMBURU ARIZAGA & J. HAEMERS (eds.), *Los grupos populares en la ciudad medieval Europea*, Logrono, 2014, p. 371-394.

35 'Il se travellent de tous biens metre ariere et tous maus avanchier de tout lor po[v]joir la il po[v]jent'; uitgave van de brief in: GIRY, *Histoire de la ville de Saint-Omer*, p. 462. Zie overigens de studie naar rondreizende bannelingen uit het midden van de veertiende eeuw, waaruit blijkt dat ze vaak het Kanaal overstaken om er zich te vestigen: B. LAMBERT & M. PAJIC, 'Drapery in exile: Edward III, Colchester and the Flemings, 1351-1367', in: *History. The Journal of the Historical Association*, 99 (2014), p. 733-753.

werk te zien. Clandestiene contacten waren er bijv. tussen een banneling uit Gent (Laurens de Jonchere) die via een tussenpersoon (kapelaan Lieven Uytendroucke van Sint-Donaas) wapens had verhandeld in Brugge. Volgens één van de ondervraagden was dat netwerk nog veel groter, want de Gentse opstandelingen hadden '*deux secrees amiis en chacune paroche de Flandres*' - opstandelingen uit Geraardsbergen lieten bijv. aan dergelijke 'vrienden' in Oudenaarde weten dat ze de stad binnenkort zouden innemen.³⁶ Andere Bruggelingen (Gillis van Winghene en Guido van Hertsberghe) getuigen dat ze naar Aardenburg waren gevlucht om er een gewapende coalitie op het getouw te zetten, terwijl hun stadgenoot Lamsin de Lene na de opstand verklaarde dat hij de bevolking van IJzendijke had opgehitst om zich in de oorlog tegen de koning van Frankrijk te vervoegen, enz.³⁷ Uiteraard zijn deze mondelinge informatiestromen moeilijk te retraceren, zeker voor de historicus, maar vanzelfsprekend ook voor de tijdgenoot. Juist om onder de radar te blijven schreven opstandelingen weinig op.

Anders is het gesteld wanneer opstandelingen van middelen uit de stadskas kunnen genieten. Op momenten dat opstandige ambachtslieden erin slaagden om de macht te veroveren in de steden valt op dat zij hun communicatiekanalen met publieke middelen onderhielden. Bijgevolg kunnen we in de veertiende-eeuwse stadsrekeningen nog verschillende sporen aantreffen van briefwisseling of *parlementen* van rebelse ambachtslieden. In 1358-1360 bijv. vond in het graafschap Vlaanderen een algemene weversopstand plaats, waarin textielarbeiders over de stadsgrenzen heen contact zochten met elkaar om hun eisen (naar inspraak, loonsverhoging, enz.) kracht bij te zetten. Op 31 januari 1359 betaalde de stad Brugge een 'bode comende van Ghent, van alden neringhen van Ghent an alle dekenen van allen neringhen in Brucghe'.³⁸

36 N. DE PAUW, 'L'enquête de Bruges après la bataille de Cassel, document inédits publiés', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 68 (1899), p. 697. Over de opstand: W. TE BRAKE, *A plague of insurrection. Popular politics and peasant revolt in Flanders, 1323-1328*, Philadelphia, 1993, en J. SABBE, *Vlaanderen in opstand (1323-1328)*, Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken, Brugge, 1992.

37 DE PAUW, 'L'enquête de Bruges', p. 699.

38 Het fragment is uitgegeven door L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives de la ville de Bruges. Inventaire des chartes*, Brugge, 1872, dl. II, p. 102. Zie

De ambachtslieden van beide steden communiceerden toen immers voortdurend met elkaar over de te volgen strategie. Naar Deinze, Ursel en Male reisden (op kosten van de stad) regelmatig gouverneurs van de textiel- maar ook de andere ambachten ‘*ten parlements*’, waar ze beroepsgenoten uit Gent ontmoetten.³⁹ In diezelfde opstand zochten de opstandelingen ook contact met de Engelse koning, en met Franse geestesgenoten. Want bekend is de brief van de Parijse opstandelingenleider Etienne Marcel naar de Vlaamse gemeenten van 11 juli 1358. Daarin liet hij de Vlamingen weten dat de boeren in het platteland rond Beauvais (de zogenaamde *Jacques*) de inwoners bedreigden en hoopte hij steun te vinden in zijn strijd tegen de Franse koning - enkele weken later werd hij echter vermoord.⁴⁰ Overigens zou er ook op andere momenten in de veertiende eeuw (mondellinge en schriftelijke) correspondentie tussen de Vlamingen en Franse opstandelingen plaatsvinden. De kroniek van de anonieme ‘*religieux de Saint-Denys*’ verhaalt bijv. hoe boodschappers en brieven uit Vlaanderen tijdens de opstand van Gent onder leiding van Filips van Artevelde in 1382 geruchten verspreidden onder de Franse bevolking die zo ten prooi viel aan de ‘opstandige pest’ (*qui peste similis rebellionis laborabant*).⁴¹

De briefwisseling van opstandige stadsbesturen kon een grote omvang bereiken. De Brugse oud-burgemeester Willem de Deken, die omwille van zijn aandeel in de Kustopstand aan een verhoor

ook J. MERTENS, ‘Woelingen te Brugge tussen 1359 en 1361’, in: *Album Carlos Wyffels*, Brussel, 1987, p. 325-330. Voor de Gentse deelname aan deze ‘parlementen’, zie A. VAN WERVEKE, *Gentse stads- en baljuwsrekeningen (1351-1364)*, Brussel, 1970, p. 392-398.

39 GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Inventaire des archives*, dl. II, p. 102.

40 De brief is uitgegeven door T. KERVYN DE LETTENHOVE, *Oeuvres de Froissart. Chroniques*, Brussel, 1868, dl. VI, p. 470-471. Zie ook I. DIEGERICK, *Inventaire analytique et chronologique des chartes et documents appartenant aux archives de la ville d’Ypres*, Brugge, 1854, dl. II, p. 181 (in leper werd een origineel bewaard).

41 *Chronique du religieux de Saint-Denys concernant le règne de Charles VI de 1380 à 1422*, ed. L. BELLAGUET, Parijs, 1839, dl. I, p. 132. Het fragment wordt uitvoerig in zijn context geplaatst door G. NAEGLE, ‘Gouvernants ou gouvernés? Villes et royauté à la fin du Moyen Age (France / Empire médiéval)’, in M. PAULY & A. LEE (eds.), *Libertés et citoyenneté urbaines du Moyen Âge à nos jours*, Trier, 2015, p. 138, en H. HINCK & B. BOMMERSBACH, ‘Cross-border representations of revolt in the later Middle Ages: France and England during the Hundred Years’ War (1337-1453)’, in: M. GRIESSE (ed.), *From mutual observation to propaganda war. Premo-
modern revolts in their transnational representations*, Bielefeld, 2014, p. 49-50.

onderworpen werd te Parijs en er uiteindelijk in 1328 op het schavot zou belanden, bekende tijdens zijn ondervraging dat hij talrijke brieven vanuit Brugge verstuurd had naar de andere steden in Vlaanderen om de landsverdediging te organiseren. Brieven naar Ieper, Diksmuide, Sint-Winoksbergen en andere steden hadden toen niet de bedoeling om Vlaanderen op te zetten tegen de Franse koning, zo antwoordde hij op een dergelijke beschuldiging van de vorst, maar *'pour faire parlement entre euls et prendre conseil'*, zoals hij opbiechtte.⁴² Natuurlijk maakte die correspondentie deel uit van de officiële communicatie van de stad Brugge, net zoals zusterstad Gent brieven uitwisselde met andere opstandige steden tijdens de rumoerige periodes van haar bestaan. De meest gerenommeerde voorbeelden zijn de brieven die Jacob van Artevelde tijdens zijn bewind verstuurde, naar onder meer de Engelse koning. Drie ervan bleven bewaard in het 'Record Office' in Londen (en zijn dus - bij mijn weten - de oudste 'opstandige brieven' uit Vlaanderen die in origineel bewaard zijn). Op 11 januari 1342 bijv. berichtte Jacob aan koning Edward III dat zijn vrouw Kateline binnenkort aan de koningin de zaak zou voorleggen om de Engelse troepen in Frankrijk van nieuwe soldij te voorzien, want zelf volstonden de huidige middelen niet meer, zoals Jacob betoogde. *'S'il vous les plaise à oyr'*, hoopte de Gentse opstandelingenleider, dat de koning aan deze en andere verzoeken gehoor zou geven.⁴³ Het hoeft uiteraard geen betoog dat de alliantie en zelfs persoonlijke relatie die toen tussen Jacob van Artevelde en het Engelse hof bestond een doorn in het oog was van de Vlaamse graaf en de Franse koning. Net zoals de brief van Pieter De Coninck uit 1306 vormden dergelijke brieven dan ook een nauwelijks te controleren informatiestroom die politieke tegenstanders met wisselend succes probeerden te voorkomen.

Een reglement om dergelijke schriftelijke verspreiding van informatie door opstandelingen tegen te gaan vormde de instructie van Filips de Stoute aan Willem II van Namen uit 1387. Toen vervulde

42 H. STEIN, 'Les conséquences de la bataille de Cassel pour la ville de Bruges et la mort de Guillaume De Deken, son ancien bourgmestre (1328)', in: *Bulletin de la Commission Royale d'Histoire*, 68 (1899), p. 656.

43 Uitgegeven door N. DE PAUW, *Cartulaire historique et généalogique des Artevelde*, Brussel, 1920, p. 621. De context in: D. NICHOLAS, *The van Artevelde of Ghent. The varieties of vendetta and the hero in history*, New York, 1988, p. 37-38.

Willem tijdelijk een regentschap voor Filips, die wegens zijn beslommeringen aan het Franse hof even zijn nieuwe graafschap diende te verlaten. In de instructies die Willem meekreeg valt onder meer te lezen dat er veel kans was dat de balorige Vlamingen contact zouden zoeken met Engelse opstandelingen. Personen die *'envoient secrettement lettres ou messages'* naar Engeland of naar andere gebieden zoals Zeeland en Holland dienden prompt aangehouden en bestraft te worden, zo waarschuwde Filips aan zijn vervanger.⁴⁴ De vele contacten tussen Gentse opstandelingen en het Engelse hof, van Jacob van Artevelde, maar ook van diens zoon Filips, boezemden toen kennelijk nog steeds angst in.⁴⁵ Weliswaar is het in Vlaanderen nooit tot een grote alliantie van ambachten gekomen, zoals bijv. wel in de Elzas het geval zou zijn. In 1407 ontstond er namelijk een grote coalitie tussen de schoenmakers van Straatsburg met talrijke omliggende steden (van Haguenau in het noorden tot Basel in het zuiden) om de besluitvorming van hun respectieve stadsbesturen te beïnvloeden.⁴⁶ De correspondentie van deze grote alliantie verliep grotendeels per brief, maar ook via uitgestuurde boden en mondelinge communicatie tussen rondreizende ambachtslieden. Er is geen enkele reden om uit te sluiten dat gelijkaardige reizen en correspondentie tussen de ambachten in de verschillende Vlaamse steden bestonden. De brief van Pieter de Coninck is vanuit dat oogpunt één van de weinige stille getuigen van een dergelijke briefwisseling in de veertiende eeuw.

44 *'L'en dit que aucuns des subgiés de Flandres et autres qui y font residence envoient secrettement lettres ou messages en Engleterre, a Calais ou en Zellande devers les Anglois et aussi pourroient faire machinacion au contraire et prejudice du seigneur et de ses bienveillans, si enquiere et face diligence par touttes manieres que pourra le gouverneur enquerir qui ce sont, qui font telz choses et ceulx qu'on en trouverra coupables qu'il y pourvoie pour en faire hastivement justice, punicion et execution et autrement, ainsy que mieulx se pourra faire par conseil'*; uitgegeven door B. VERWERFT, 'Een blauwdruk van het Bourgondische beleid in het graafschap Vlaanderen: de regentschapsinstructie van 1387', in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 177 (2011), p. 43.

45 M. HAEGEMAN, *De anglofilie in het graafschap Vlaanderen tussen 1379 en 1435. Politieke en economische aspecten*, Kortrijk, 1988.

46 M. DEBUS KEHR, *Travailler, prier, se révolter: Les compagnons de métier dans la société urbaine et leur relation au pouvoir. Rhin Supérieur au XVe siècle*, Straatsburg, 2007, p. 330-360.

Voor de vijftiende eeuw zijn er wel brieven bewaard, of toch zeker aanwijzingen van hun bestaan. De registers van de raadsverslagen van de stad Doornik vermelden expliciet dat tijdens de opstand van 1423 de dekens van de ambachten er brieven naar Brugge, Ieper, Kortrijk en Rijsel hadden gestuurd waarin de ambachten lieten weten dat ze zich gewapend verzameld hadden. Sommige ervan werden publiekelijk voorgelezen.⁴⁷ De inhoud van sommige brieven die Gent tijdens de opstand van 1451 verstuurde naar andere steden, zoals bijv. naar Dordrecht, is opgenomen in het zogenaamde 'Dagboek van Gent'. Toen hoopten de Gentenaars, in een gelijkaardig discours als dat van Pieter de Coninck in 1306, dat de inwoners van de Hollandse stad hen 'broederlic ende ghetrauwelic' zouden bijstaan in hun opstand. Ook toen lazen de gouverneurs van de ambachten de brief voor aan hun achterban, om aan te tonen dat ze steun voor hun opstand tegen Filips de Goede buiten de stadsmuren zochten.⁴⁸ De stad Luik kreeg in dat jaar eveneens een boodschapper over de vloer, want op het eind van de veertiende eeuw had de vurige stad goederen en graan naar Gent gestuurd om de opstandelingen bij te staan in zijn strijd tegen de Vlaamse graaf, toen Filips de Stoute. In 1451 verwachtten de Gentenaars - tevergeefs - gelijkaardige steun te ontvangen.⁴⁹

In Ieper, tot slot, vinden we gelijkaardige sporen terug voor de opstand van 1477. Toen hoopten de ambachten er in het voorjaar met een opstand privileges te bekomen na de dood van Karel de Stoute. In een rapport van een onderzoekscommissie die in het najaar van 1477 de schuldigen voor het oproer diende te vinden, werd onder meer een zekere Maylin de Vos met de vinger gewe-

47 H. VANDENBROEK, *Extraits analytiques des anciens registres des consaux de la ville de Tournai (1431-1476)*, Doornik, 1863, t. II, p. 43 en 49.

48 *Dagboek van Gent van 1447 tot 1470, met een vervolg van 1477 tot 1515*, ed. V. FRIS, Gent, 1904, dl. II, p. 104). Zie ook M. POPULER, 'Le conflit de 1447 à 1453 entre Gand et Philippe le Bon. Propagande et historiographie', in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 44 (1990), p. 99-123; J. HAEMERS, *De Gentse opstand (1449-1453). De strijd tussen netwerken om het stedelijke kapitaal*, Kortrijk, 2004, p. 221-223.

49 F. VERCAUTEREN, *Les luttes sociales à Liège, XIIIe et XIVe siècles*, Brussel, 1943, p. 98; J. BAERTEN, 'De Luikse voedselhulp aan de opstandige Gentenaren (1381-1382). Een verwaarloosd voorbeeld van interstedelijke solidariteit', in: *Arbeid in veelvoud. Een huldeboek voor Jan Craeybeckx en Etienne Scholiers*, Brussel, 1988, p. 66-73.

zen. Hij was namelijk de ‘secretaris van de muiters’ (*le secrétaire des meutins*) die ‘op schrift stelde wat de rebellen opwierpen’.⁵⁰ Hij kreeg uiteindelijk geen zware bestraffing, aangezien hij maar uitvoerde wat anderen hem opdroegen, aldus het rapport, maar deze vermelding toont aan dat de opstandelingen het wapen van het schrift goed beheersten. Misschien konden niet alle ambachtslieden lezen of schrijven, maar dat betekende dus allerm minst dat ze het geschreven medium niet gebruikten.

BESLUIT

Sinds hun ‘politiek ontwaken’ aan het begin van de veertiende eeuw gebruikten de ambachten het schrift om allianties te smeden. Dat is althans de voornaamste conclusie van het onderzoek naar de brief die Pieter de Coninck naar de textielarbeiders van Sint-Omaars stuurde in 1306. Eerder was al bekend dat ambachtslieden in hun communicatie met het stadsbestuur vormen van ‘geletterd verzet’ hanteerden om hun ongenoegen over te maken, maar sporen van ‘interstedelijk’ briefverkeer zijn zeldzaam.⁵¹ De vroege voorbeelden van Doornik uit 1302 en dus van Sint-Omaars uit 1306 tonen echter onomwonden aan dat opstandelingen ook de pen hanteerden om over de grenzen van steden en zelfs regio’s heen contact te houden, elkaar steun te verlenen en propaganda te voeren. In tegenstelling tot hetgeen elders beweerd is, vonden opstandelingen op het continent (en dus niet alleen in Engeland) elkaar via brieven en gebruikten ze het schrift als een machtig wapen om hun doel te bereiken. De reden waarom er echter weinig van dergelijke schriftstukken bewaard zijn is evident. Als een gevaar-

50 ‘Par escript ce qu’ilz [de rebellen] mectoient avant’ (J. JUSTICE, ‘La répression à Ypres après la révolte de 1477. Documents faisant suite à l’ “épisode de l’histoire d’Ypres sous le règne de Marie de Bourgogne”, in: *Annales de la Société d’Emulation de Bruges*, 41 (1891), p. 64). Zijn rol doet denken aan die van Jacquemar Tonneau in de opstand van het Henegouwse Avesnes in 1413 die in opdracht van de leider van de opstand brieven had verstuurd en zaken op schrift gesteld. Een onderzoeksrapport na de opstand omschreef hem daarom als het geheugen van de opstand: ‘*Ledit Jacquemar est celui qui plus scet de toutes les dictes mauvoistiez, car il estoit de touz et faisoit leurs escriptures*’ (J. FINOT, *Une émeute à Avesnes en 1413*, Lille, 1895, p. 56).

51 J. HAEMERS, ‘Geletterd verzet. Diplomatiek, politiek en herinneringscultuur van opstandelingen in de laatmiddeleeuwse en vroegmoderne stad (casus: Brugge en Gent)’, in: *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 176 (2010), p. 5-55.

lijk bewijsstuk van opstandigheid was er ongetwijfeld zelfcensuur onder de ambachtslieden of waren brieven een gemakkelijk slachtoffer van vernietiging. Zowel de aangevallen overheid als de opstandeling zelf hadden er namelijk alle belang bij om van dergelijke stukken af te raken, want anders was er respectievelijk de mogelijkheid dat de brief het opstandige vuur zou aanwakkeren of dat de ontvanger van de brief aan repressie overgeleverd werd. Afsluiten doe ik daarom met een Gents voorbeeld. Na een zoveelste treffen tussen de stad en de hogere overheid bestrafte regent Maximiliaan van Oostenrijk in 1485 de moeder van de opstandelingenleider Willem Rijm. Niet zozeer omdat ze zelf aan de opstand had deelgenomen, maar omdat ze de vele brieven van haar zoon (de 'instructien, lettren, missiven in walsche ende in vlaemsche') aan de vlammen had overgeleverd toen Willem gearresteerd werd.⁵² Een dergelijk lot viel briefschrijver Pieter de Coninck in 1306 allerminst te beurt. Op het moment van zijn schrijven was hij een man van stand geworden, een volksheld die opstandelingen uit een andere stad contacteerden om advies te vragen hoe hij destijds in zijn streven geslaagd was. De zelfverklaarde 'redder van Brugge' was een ridder van aanzien. Een grotere eer kon een wever amper te beurt vallen.

52 H. ROOSE, "Ou vous ne me respondez point, ou je suis devenu sourt". Willem Rijm in opstand tegen Maximiliaan van Oostenrijk (1482-1492)", in: *Handelingen van de Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 64 (2010), p. 162. Over de opstand: J. HAEMERS, *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Gent en Ieper (1482-1488)*, Gent, 2014.

Bijlage: transcriptie van de passage uit het processtuk van mei 1306 waarin de brief van Pieter de Coninck wordt vermeld (Archives départementales du Pas-de-Calais, série A, nr. 928.7)

3. Il fu deffendu pluseur fois sour le teste de par medame d'Artois, le castelaine et de par le vile que nus fesist muetes, ne asanlees, se ne fust par le baillieu et par les eskevins. Encontre lesqueles defenses il se murent pluseur fies as armes si com il est notoire en se vile de Saint-Omer. Entre lesqueles il en firent de nuit, dont li une fu tele qu'il alerent as maisons des borgois et des estranges marchans et prisent leur chevaus mangrei aus et disent que eskevin les avoient mandé. Quant eskevin entendirent chou il s'alerent a toutes les portes si les fermerent et porterent les clees en sauve main. Apres che fait, li maires et li eskevins revinrent a le maison le maieur. La vinrent li devant noumei a grant plenté de gens a cheval armés et a piet a banieres desploiet a le maison le maieur. Et ferirent as fenestres et apelerent le maieur, il ala a le fenestre et il li demanderent pourcoi il avoit fermé les portes. Et il leur dist: «Signeur, porchou que jou ne voel que vous ailliez nul lieu hors de le vile et vous nous voles hounir et deshounorer, je vous pri pour Dieu que vous alés a maison, et nous laisiés en pais. S'on nous a meffait, nous i amenderons par si bon conseil et si sagement que nous i arons no hounour et no droit.» Lors respondirent li devant noumei: «Chertes, voirement est es vous, c'ait il bailli, il cha les clees, vous les donrés se vous l'aviés jurés». Et il dist: «Par Dieu, vous ne les arés nient, se vous me deviés cauper le teste». Et il disent: «Par Dieu, on vous devoit pendre, et nous vous avons fait et vous nous faites che despit». Et crierent tout ensamble: «Par le mort, Dieu, nous isterons ou nous arderons les portes». Et ferirent chevaus des esporons si s'en d'alerent. Et li maires apaisa les gens a pié et les fist aler a leur maison.

4. Item, Pieres li Rois de Bruges envoya un valet atout une letre as maistres des mestiers de tisserans et des foulons. Lequele letre il ouvriront et lurent sans parler a eskevins et as XII jurés por le commun. Eskevins et les XII entendirent du mesage et des letres, il asanlerent a le hale et manderent les maistres pour savoir quel letres il avoient rechut, car il estoient mout a mal aise. Et li maistre

i vinrent avoec les devant noumés et pluseur d'autres. Eskevin lor demanderent quel mesage et quel lettres il avoient eu de Bruges. Et il disent: «Veschi une lettre que Pieres li Rois nous a envoié», et les monstrent toutes ouvertes ensi k'il les avoient ouvert. On leur dist: «Seigneurs, nous nous merveillons mout des lettres que vous avés rechet et ouvert sans le seu de nous, et que ch'est a dire qu'il vous envoie ore lettres». Il respondirent: «Pourcoi ne les peust il envoyer, il n'i a fors amisteit, et les lettres furent envoiés a nous». Et on leur dist: «Seigneur, nous ameriemes mieus k'il n'i eust nules envoiés, car il ont estei contraire au roi et au roiaume». On prist les lettres et les fist on transcrire et translater de Flament en Franchois, dont la teneur s'ensieut: «Nous, Pieres li Rois, chevaliers, amés espesiaus et kiers amis, les capitains des mestiers des tisserans et des foulons en Saint-Omer, et apres a tous cheus qui leur amis sont, salut et loial amistei a tout che que je poroie parfurnir. Chier ami, j'ai entendu ke vous contraire avés dedens vo vile et division. Vos anuis me seroit les pourcoi que je vous pri, sour droite fois, que a vous traiés tous les petis mestiers et leure fachiés hounor et les tenés pour vos freres. Ensi ne vous pora nus nuire. Et a tout tel demenement et a tele frairie si sauvai jou le vile de Bruges. Et est il ensi que vous aucune cose desirés a mi, si le faites savoir par le mesage qui ceste lettre aporte, je voel a vous estre a parellies a tout chou que je puis parfurnir, et vous pri que vous ceste mesage rechevés a tel sanblanche que vous vauriés que je le vo recheuse, kier freire. Et je entench que vous parures faites et vous pri que vous a mi et men vallet envoiés de le parure por men argent et pour l'ouneur de vous. Et Dieus soit avoekes vous».

5. Item, ches lettres veues et lutes, on leur demanda pour le valet et porteur des lettres. Li desus dit le fisent venir. On li demanda qui li avoit baillié les lettres. Il dist: «Pieres li Rois». Et porcoi et a quele entente les envoie il chi. Il dist: «Jou ne sai». Autre declaration ne pot on savoir de lui. On le fist metre en prison, qui mout fu contre leur volentei. On envoie a Bruges souffisaument pour savoir le veritei. Li dit Pieres tesmoigna par ses lettres k'il avoit les dites lettres envoié, et reclost ariere les mimes lettres et les reseela de son seel. Mais on n'en pot autre declaration savoir. Eskevins et les XII furent mout esperdu. Dont il avint entremetieres que li

dit valet fut en prison et c'on avoit envoieé a Bruges, li devant nommei Lambert le Wakere et si compaignon et pluseurs autres de leur aliiés alerent festier le dit valet. Et li envoierent vin chascun jour sans le seu d'eskevins et des douze. Et requisent c'on leur delivrast le valet, porteur des letres. Eskevins et les XII n'en furent mie en bonne volenté car il se doutoient de mal. Lors disent li desus nommei: «Vous le nous deliverés par le sant Dieu ou nous briserons le prison, et diable i couront, et li l'arons mangrei vo». Et fu dit de par aus que s'il en venoit chent paire de letres, il n'en l'aroient ja une. Et on leur delivra le dit valet pour pis escuer. Et il revestirent le dit valet de cote, sourcot et cloke, et li donnerent argent a dispendre et le renvoierent en tel maniere. De coi eskevin ne les douze ne savoient noient.

6. Item, fame courut en le court le roi et ailleurs ke li commons de Saint-Omer dut avoir eu traitiet d'alianche entr'eus et Piere le Roi de Bruges. Dont eskevin et les XII jurei estoient mout dolant. Quant il l'entendirent si furent crier a le berteske que tout chil qui amoient l'ounour medame et de le vile fusement a Saint-Bertin. Illueques jurerent sour sains li maires et li eskevin et les XII jurés et tout le commun nombre par amanche VII^M persones ou plus que il n'avoient onkes pensé de faire ne fait ne alianche a Piere le Roi ne a nul autre persone encontre le roi ne encontre medame. Et que s'il seusent aucun quil'eust fait ou pensast a faire conspiracyon encontre le roi ou encontre medame ou encontre le vile, chascun l'aideroit a prendre et faire ent justice. Desquel fait on soupechauna Lambert le Wakere et ses compaignons pour chou k'il delivrerent le valet Piere le Roi, aussi comme desus est dit. Et que aucune fois quant on ne leur voloit faire leur requestes il se vanterent en le hale devant eskevins que s'il en avoient a faire il aroient grant aiuwe de chiaus de Flandres.

Het cleeden van de derthien arme mannekens: het ambacht van de Brugse scheppers (kleermakers) en de fundatie van Gruuthuse (1474)

Een jaargetijde of *anniversarium defuncti* is een herdenking van de doden door de levenden. De jaarlijkse kerkdienst, in essentie een herhaling van de begrafenis, werd gehouden voor het zielenheil van één of meerdere overledenen. Het aantal memoriediensten nam gedurende de 15de en 16de eeuw, althans tot omstreeks 1520, sterk toe. Zij werden steeds uitgebreider gevierd vanuit de laatmiddeleeuwse overtuiging dat de kwantiteit en het uiterlijk vertoon van missen en gebeden doorslaggevend waren bij de redding van de ziel. De zorg voor het zielenheil kon worden gecombineerd met armenzorg onder de vorm van uitdelingen van voeding, geld of kleding aan behoeftige personen. De modaliteiten van de fundatie werden vastgelegd in een geschreven testament of stichtingsakte. De stichter van een jaargetijde schonk een rente of een vaste som aan een kerkelijke of semi-kerkelijke instelling of, eerder uitzonderlijk, aan een gilde, die zich in ruil ertoe verplichtte de gebedsdienst in te richten.¹

Lodewijk van Gruuthuse (ca. 1427-Brugge 1492) en Margaretha van Borsele († 1510) hebben in hun testament uit 1474 het ambacht

¹ Voor recent onderzoek over middeleeuwse devotiebeleving en memoriezorg in de Lage Landen, zie: T. VAN BUEREN, met bijdragen van W. WÜSTEFELD, *Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen*, Turnhout, 1999; S. BOSSUYT, *Vroegstedelijke devotiebeleving in middeleeuws Vlaanderen (1000-1350). Een vergelijkend onderzoek van enkele bedehuizen in Brugge, Rijsel en Sint-Omaars*, doctoraalscriptie KU Leuven, Leuven, 2007; P. TRIO, 'Moordende concurrentie op de memorie markt. Een eerste verkenning van het fenomeen jaargetijde in de Lage Landen tijdens de late middeleeuwen (circa 1250 tot 1550)', in: J. DEPLOIGNE, B. MEIJNS & R. NIP (red.), *Herinnering in geschrift en praktijk in religieuze gemeenschappen uit de Lage Landen, 1000-1500*, Brussel, 2009; P. TRIO, 'De zorg voor lichaam en ziel in het licht van de eeuwigheid (late middeleeuwen)', in: S. BALACE & A. DE POORTER (red.), *Tussen hemel en hel. Sterven in de middeleeuwen, 600-1600*, Brussel, 2010; H. FRANCK, 'Memoria en caritas. Jaargetijden als armenzorg in de Onze-Lieve-Vrouweparochie te Gent in de late middeleeuwen', in: *Handelingen der Maatschap-*

van de Brugse scheppers (kleermakers) aangeduid als uitvoerder van hun religieuze en caritatieve stichtingen.² De kleermakers kregen de financiële middelen om onder meer jaarlijks dertien arme mannen te kleden. Zij hebben de fundatie nauwgezet in ere gehouden tot aan de afschaffing van het ambacht door de Fransen in 1795.³ In 1774 vierden de kleermakers het jubelfeest van 300 jaren fundatie van Gruuthuse. Bij die gelegenheid noteerden zij in hun resolutieboek dat zij *alle jaere . . . tot den dag van heden in de uiterste perfectie* de wilsbeschikkingen van Gruuthuse hadden volbracht.⁴ In dit artikel wordt aan de hand van archiefbronnen besproken hoe de fundatie door Gruuthuse werd opgevat en hoe de scheppers er gedurende meer dan drie eeuwen mee zijn omgegaan. Ook wordt aandacht besteed aan schilderijen en tekeningen over de fundatie die in de tweede helft van de 18de eeuw in opdracht van de scheppers werden gemaakt.

'ONSEN TESTAME[N]TE[N] ENDE ORDONNANCIE ONS VUTERSTE WILLEN⁵

Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, was raadgever en kamerheer van de hertogen van Bourgondië. Hij onderscheidde zich als diplomaat, militair en mecenas en hij was lid van de Orde van het Gulden Vlies. Van 1463 tot 1477 was hij stadhouder van

pij voor Geschiedenis & Oudheidkunde te Gent, 67 (2013), p. 29-57.

- 2 Rijksarchief Brugge (verder RAB), Oud Archief (verder OA), Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw (Brugge), Afdeling III. Commun, II. Goederen, rechten en inkomsten, D. Goederenverwerving met last van kerkelijke diensten, o/400, Testament van Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, en Margareta van Borsele, zijn echtgenote, met o.a. stichting van jaargetijden, 18.8.1474, o 1120.
- 3 Het ambacht werd ontbonden op 13 november 1795. De kleermakers stichtten op 6 augustus 1804 een onderstandsmaatschappij waardoor zij de werking van hun godshuis konden voortzetten. De fundatie van Gruuthuse werd niet opnieuw ingesteld. Zie hierover Stadsarchief Brugge (verder SAB) Private Archieven, Onderstandsmaatschappij, Kleermakersmeesters, *Den vijfden boek Zijnde den tweeden resolutieboek van de gemeenzaemheid van de vrije en onvrije kleeremaekers der stad Brugge, posterieur den orisineelen Boek, inhoudende den act onzer instellatie van den 6 augst 1804 benevens alle de volgende resolutien op het orisineel bevonden*, 1804-1824, f. 1-8.
- 4 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, A. Regelvorming en besluitvorming, 1. Algemeen, 283/5, Resolutieboek van het ambacht van de kleermakers, 1736-1794 (verder 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794), f. 234.
- 5 SAB, OA, 333, 12, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1358-1783, *Tgheestelic bezet van mijne[n] heere den Graue van Winchest[r]e heere va[n] d[en] gruuthuse &c. Diennende ten a[m]bochte vand[en] sceppers*, f. 21v.

Holland, Zeeland en Friesland. In 1472 ontving hij van de Engelse koning Edward IV de titel van graaf van Winchester. In 1455 huwde Lodewijk van Gruuthuse met Margaretha van Borsele, die uit één van de oudste en meest vooraanstaande families in Zeeland stamde.⁶

Lodewijk van Gruuthuse en Margaretha van Borsele ondertekenden hun testament op 18 augustus 1474 *hora quarta post prandiu[m]*.⁷ Tussen de datum van de stichting en het overlijden van Lodewijk en Margaretha zullen uiteindelijk respectievelijk achttien en zesendertig jaren verlopen. Dat is uitzonderlijk omdat de data van stichting van een jaargetijde en overlijden vaak dicht bij elkaar aansluiten.⁸ Het echtpaar wenste dat hun nakomelingen eventuele schulden zouden vereffenen. Hun grafmonumenten en de memoriebeelden voor de ouders van Lodewijk moesten op een bevoorrechte plaats in de kooromgang van de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge worden opgesteld. In deze kerk zouden

6 J. VAN PRAET, *Recherches sur Louis de Bruges, seigneur de Gruuthuise, suivies de la notice des manuscrits qui lui ont appartenu, et dont la plus grande partie se conserve à la Bibliothèque du Roi*, Parijs, 1831; J. GAILLIARD, *Bruges et le Franc ou leur magistrature et leur noblesse avec des données historiques et généalogiques sur chaque famille*, Brugge, dl. 1, 1857, p. 73-76; J. GAILLIARD, *Inscriptions funéraires & monumentales de la Flandre Occidentale avec des données historiques et généalogiques*, Arrondissement de Bruges, Eglise de Notre Dame, dl. 1, 2, Brugge, 1866, p. 5-6; A. WAUTERS, 'Gruuthuise (Les seigneurs de la)', in: *Biographie Nationale*, Brussel, dl. 8, 1884-85, kol. 381-390; A. VAN ZUYLEN VAN NYEVELT, 'Notice historique sur Gruuthuise', in: *Hôtel de Gruuthuise. Exposition d'art ancien. Guide du visiteur*, Brugge, 1905, p. I-XXIV; A. DE BEHAULT DE DORNON, 'Etude sur les seigneurs de Gruuthuise', in: *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, 71 (1928), p. 5-24; P. ALLOSSERY, 'De oudste giften en fondatiën ten bate der arme gevangenen te Brugge (ca. 1300-1475)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 79 (1936), p. 67-130; M. MARTENS (red.), *Lodewijk van Gruuthuse, Mecenas en Europees diplomaat ca. 1427-1492*, Brugge, 1992; M. VALE, 'An Anglo-Burgundian nobleman and art patron: Louis de Bruges, lord of la Gruuthuise and earl of Winchester', in: C. BARRON & N. SAUL (red.), *England and the Low Countries in the late middle ages*, Stroud-New York, 1995, p. 115-131; A. VAN DEN ABELE, 'Het enigma van de genealogie Gruuthuse: veel vragen en enkele antwoorden', in: *Vlaamse Stam*, (nr. 6, november 2007), p. 621-629; L. VISSER-FUCHS, 'Brugge, Lodewijk van, earl of Winchester (c. 1427-1492)', in: *Oxford Dictionary of National Biography*, Oxford, May 2005, online ed., May 2006, geraadpleegd op 9 oktober 2016.

7 RAB, OA, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw, o 1120. Om vier uur 's namiddags. Zie: A. DUMONT, *Genealogie trefwoordenlijst*, 5de editie, Oss, 2012. Het testament werd samengevat in J. VAN PRAET, 'Recherches sur Louis de Bruges', p. 332-336. De volledige tekst werd gepubliceerd in J. GAILLIARD, 'Inscriptions funéraires & monumentales', p. 34-37.

8 TRIO, 'Moordende concurrentie op de memoriemarkt', p. 151.

voor de stichters dagelijks twee missen worden gelezen en zouden jaarlijks niet één, maar vier gezongen gedenkmissen plaatsvinden. De avond vóór het jaargetijde was er een vigilie en na de memoriedienst volgde een grafgang. Tijdens de vier jaargetijden en de voetwassing op Witte Donderdag zou de aanwezigheid vereist zijn van *dertiene oude aerme mannen, die onse naercomeren alle jare telken alderhelighen daghe eeuwelic duerende cleeden zullen.*⁹ De modaliteiten van uitvoering en de financiële schikkingen van deze uitzonderlijk uitgebreide en eeuwigdurende stichting werden in detail besproken. Het ambacht van de scheppers moest toezien op de uitvoering van de religieuze en caritatieve schikkingen van het testament. Burgemeester, schepenen en raden van Brugge verklaarden in oktober 1475 dat zij de overeenkomst tussen de echtgenoten van Gruuthuse en het ambacht van de kleermakers over de uitvoering van het testament hadden gezien en erkend.¹⁰

De gelegaliseerde kopie van het testament bestemd voor de kleermakers is opgenomen in het register *Tgheestelic bezet van mijne heere den Grave van Winchest[r]e heere va[n]d[en] Gruuthuse etc. Dienende ten a[m]bochte vand[en] sceppers.*¹¹ In dit handschrift zijn ook alle andere documenten verzameld die het de kleermakers moesten mogelijk maken de wilsbeschikkingen na te komen. De eerste zin luidt: *dat hier naer volght es tghuent dat den sceppers behouft te hebbene angae[n]de den besette van minen heere vand[en] Gruuthuse.*¹² Eerst wordt verwezen naar het amortissement van renten. Om de uitvoering van het testament mogelijk te maken had Karel de Stoute in mei 1473 beslist de renten op de eigendommen,

9 Gailliard plaatste het stichtingsjaar van het kleden van de arme mannen foutief in 1531. Zie: J. GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge, of beschrijving van hun opkomst, bloei, werkzaamheden, gebruiken en voorregten*, Brugge, dl. 2, 1854, p. 141.

10 RAB, OA, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw (Brugge), Afdeling III. Commun, II. Goederen, rechten en inkomsten, D. Goederenverwerving met last van kerkelijke diensten, o/401 Overeenkomst, vóór burgemeesters, schepenen en raden van de stad Brugge, tussen Lodewijk van Brugge, heer van Gruuthuse, en het ambacht van de kleermakers m.b.t. de uitvoering van akte o.120, 14.9.1475, bewaard *in vidimus* door burgemeesters, schepenen en raden van Brugge, 28.10.1475, o 1414.

11 SAB, OA, 333, 12, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1358-1783, *Tgheestelic bezet van mijne[n] heere den Graue van Winchest[r]e heere va[n]d[en] gruuthuse &c. Dienende ten a[m]bochte vand[en] sceppers.*

12 Idem, f. 1r van vier niet genummerde folia vooraan in het register. Een 'besette' (bezet) betekent hier een testamentaire beschikking of een legaat.

die de stichters zouden schenken aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge, vrij te stellen van belastingen.¹³ Het ging om tienden van pachtgronden in onder meer Roeselare, Assebroek en Oostkamp. Nadien volgt het testament, waarin de schikkingen over het kleden van de dertien arme mannen in detail worden besproken (bijlage 1). De scheppers zouden jaarlijks twee behoeftige leden van hun ambacht uitkiezen. Het gilde van de mandendragers zou één arm lid selecteren.¹⁴ De nakomelingen van Lodewijk van Gruuthuse kozen de tien andere arme mannen. Elke man kreeg een hemd, een nederkleed (broek), een wambuis met voering van laken of fustein, een tabbaard, twee kousen, twee schoenen, een vilten hoed, een bonnet en een houten paternoster. De kledij kostte per persoon twintig schellingen. De dertien mannen waren verplicht, gekleed met de tabbaard, tijdens de vier gedenkmissen in de Onze-Lieve-Vrouwekerk *van beghinnen tote den hende . . . ouer beede de zijden des choors [te] staen ende knielen . . . lesende ende biddende gode ouer onse zielen ende ou[er] alle zielen*. Zij namen deel aan de dis. Op Witte Donderdag zouden twee priesters de voeten van de dertien mannen wassen. Het ambacht van de kleermakers zag toe op het goede verloop van zowel de kerkelijke als de caritatieve aspecten van de wilsbeschikking. Zo moest de klerk van het ambacht de dag vóór de jaargetijden de penningen van Gruuthuse bezorgen aan de genodigden.¹⁵ Om alle bepalingen uit te voeren werd in het testament voorzien in een jaarlijkse vergoeding voor het ambacht van 37 pond, 17 schellingen en 3 penningen groten Vlaams (37-17-3). Dat bedrag volstond om de geraamde kosten van ongeveer 36 pond en 7 schellingen te betalen.

13 Idem, f. 1r-6v.

14 De kleine vishandelaars, de beurdenaars, brachten vis aan in een mand of beurde op de schoulers en verkochten die in Brugge op de markt. Het gezelschap was lid van het Sint-Joosgilde in de Ezelstraat. In 1471 was Lodewijk van Gruuthuse hoofdman van het gezelschap. Zie hierover: A. VANDEWALLE, 'De beurdenaars en het beheer van het Sint-Jooshuis te Brugge, 15de-16de eeuw', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, 130 (1993), p. 145-157; H. DE BRUYNE, *De godshuizen in Brugge*, Brugge, 1994, p. 28-33; E. VANDEVYVERE, 'Evolutie van het historisch Sint-Joosgodshuis tot orthodoxe kerk', in: *Van Godshuis Sint-Joos tot Orthodoxe Kerk Brugge*, Brugge, 2015, p. 25-35.

15 Zie over de *teeckene* (penningen) die Lodewijk van Gruuthuse voor de fundatie heeft laten maken: J. BETHUNE, *Méreaux des familles Brugeoises. Essai descriptif*, Brugge, dl. 1, 1890, p. 150-155.

In 1501 en 1502 hernieuwden Margaretha van Borsele, weduwe van Lodewijk van Gruuthuse, en haar oudste zoon Jan (†Abbeville 1522) de overeenkomst met het ambacht van de scheppers.¹⁶ Zij bevestigden alle bepalingen uit de eerdere regeling behalve dat de familie Gruuthuse, in plaats van de kleermakers, de kosten van de dagelijkse missen aan de Onze-Lieve-Vrouwekerk moest vergoeden. Daarom zouden de kleermakers per jaar 25-7-3 groten Vlaams ontvangen om de geraamde kosten van 24-15-10 te betalen. Ook werd overeengekomen dat het ambacht in oorlogstijd door lagere inkomsten tijdelijk niet gehouden zou zijn aan de verplichtingen van de fundatie.¹⁷

HET CLEEDEN VAN DE DERTHIEN ARME MANNEKENS

De oudste bewaarde afrekening van de fundatie Gruuthuse dateert uit 1505.¹⁸ In het rekeningboek van 1531-1553 zijn de uitgaven in detail ingeschreven.¹⁹ Zo worden, bijv. in 1544-1545 (bijlage 2), de kosten nauwgezet opgesomd en omschreven. De kleermakers hebben toen voor de fundatie 26-6-4 groten Vlaams uitgegeven, waarvan 14-9-1 voor de kleding van de armen en 11-17-3 voor de goddelijke diensten. Zij konden zich veroorloven meer uit te geven dan in de overeenkomst met Gruuthuse was voorzien omdat de inkomsten van de tienden in Roeselare hoger lagen dan verwacht. In de rekening- en resolutieboeken van het ambacht van de kleermakers, die tot 1795 vrijwel volledig bewaard zijn gebleven,

16 Voor Jan van Gruuthuse, zie: GAILLIARD, *Inscriptions funéraires & monumentales*, p. 440-441; DE BEHAULT DE DORNON, 'Etude sur les seigneurs de Gruuthuse', p. 10-13. Voor identieke kopieën van de overeenkomst, zie: SAB, OA, 333, 14, Kleermakers, Registers - Reglementen - Resoluties 1473-1784, *Geestelyck Beset van myn Heer den Grave van Steenhuse Heer van Gruthuyse &c. dienende ten Ambachte vande Scheppers* en RAB, OA, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, 744.

17 *Ne waer opdat bij oorloghen hier naer eenich verlies quame an de voor[nomde] rente in al of zom. so sal den voor[nomde] dienst en[de] ordonna[n]cie ghesuspe[n]deirt zijn den tijdt gheduerende vanden zelue verliese.* SAB, OA, 333, 14, Kleermakers, *Geestelyck Beset*, f. 15r en RAB, OA, Kerkfabriek Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, 744, f. 15r.

18 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, B. Financieel beheer, 1. Rekeningen, 284, *Rekeninge 1505*.

19 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, B. Financieel beheer, 1. Rekeningen, 286, *Rekenbouck van de scheppers ambocht va[n] tjaer [15]31 tot den jare [15]53 bin[n]en Brugghe*.

worden de uitgaven voor de fundatie jaar na jaar volgens eenzelfde schema minutieus ingeschreven.²⁰

Op 11 augustus 1621 heeft bisschop Antoon Triest (Beveren-Waas 1577-Gent 1657) de kerkelijke diensten beperkt die in de Onze-Lieve-Vrouwekerk te Brugge werden opgedragen ten laste van een veertigtal stichtingen.²¹ Ook het deel van de fundatie van Gruuthuse over de twee gelezen missen per dag, waarvan in 1501 het toezicht opnieuw was overgebracht naar de familie van Gruuthuse, werd verminderd: *ende alsoo de voorn[nomde] xij [ponden] gr[ooten] tj[ae]rs notoirlick insuffisant sijn om de voors[creven] diensten te volbrengchen, soo ist dat sijn eerw[aer]t considererende de selvelijk vanden tijdt de voorn[omde] diensten gereduceert heeft op vier ter weke, mitsg[hade]rs noch een misse ter maende.*²² Deze beslissing had geen invloed op de wilsbeschikkingen in het testament van Gruuthuse die onder het toezicht van het ambacht van de scheppers vielen.

In 1662 beslisten deken, eed en ouderlingen van het ambacht dat de arme mannen, die jaarlijks door de kleermakers gekleed werden, voortaan *allegaeder sullen moeten commen op thuyss vanden ambachte en aldaer andoen haerlieder tabbaert ofte keerel ende alsoo gaen naer de jaerlicxsche ghewonte, naer de kercke van Onse*

20 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, A. Regelvorming en besluitvorming, 1. Algemeen, 282, Resolutieboek van het ambacht van de kleermakers, 1571-1794 en B. Financieel beheer, 1. Rekeningen, 284-373, 1505-1795; SAB, OA, 333, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1735-1779. Voor een glossarium van Brugge kleding, zie: I. STURTEWAGEN, *All together respectably dressed. Fashion and clothing in Bruges during the fifteenth and sixteenth centuries*, Antwerpen, 2016 (doctoraalscriptie, Universiteit Antwerpen), p. 295-303.

21 Voor Antoon Triest, zie: M. CLOET, 'Triest (Antonius), bisschop van Brugge, later van Gent', in: *Nationaal Biografisch Woordenboek*, Brussel, dl. 15, 1996, kol. 721-732. Voor de lijst van gereduceerde fundaties, zie: J. GAILLIARD, 'Notice historique sur l'église de Notre Dame à Bruges, Inventaire des archives', in: *Inscriptions funéraires & monumentales*, p. XXXV.

22 RAB, OA, Kerkfabriek van Onze-Lieve-Vrouw te Brugge, Reducties, 33, Dossier rakende de reductie van kerkelijke diensten ten laste van kapittel, kapelanieën, commun en dis, door bisschop Antoon Triest, 1621, *Extractum ex Registro episcopatus brugensis in quo sub data ii augusti 1621 fol 76 v[er]so habetur ut sequitur, Reductio missarum in ecclesia collegiata B Marie*. Tussen 1492, het jaar van overlijden van Lodewijk van Gruuthuse en vermoedelijke aanvangsjaar van de memoriediensten, en de reductie in 1621 werden voor het zielenheil van de stichters ongeveer 95.000 missen opgedragen.

*L. Vrouwe, en naer de ordinaire devotie, van daer gaen naer thambacht cappelle aldaer hooren den goddelijcke dienst.*²³

Tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog werd Brugge van 18 juli 1745 tot 3 februari 1749 bezet door de Fransen.²⁴ Het platteland was al eerder het slachtoffer van oorlogsgeweld geweest. Daardoor was de opbrengst van de tienden bij Roeselare *niet en bequame om te connen suportereen aen het last van het bezet.*²⁵ Zoals voorzien in de overeenkomst uit 1501 werd tijdens de Franse bezetting door het ambacht van de scheppers maar gedeeltelijk voldaan aan de wilsbeschikkingen van Gruuthuse: *uijt het incommen van de thienden aen de derthien arme mannen maer en is gegeven geweest een kerel, het een jaer meer als het ander, ja zelfs dat die armen niet in het minste van de kleedinghe en hebben genooten ten opsichte van de confiscatie van de thienden.*²⁶ Vanaf 1746 lieten de inkomsten van de tienden opnieuw toe om op Allerzielendag de dertien mannen weer te kleden *naer oude gewoonte*. Toen betaalden de kleermakers 48-5-0 groten Vlaams voor de kledij en 12-4-8 groten

- 23 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, A. Regelvorming en besluitvorming, 1. Algemeen, 283/3, *Resolutieboek van t'ambacht vande kleermaeckers der stede van Brugghe beginnend ten jaere 1652 voorewaerts*, 1662, f.50. Volgens Gailliard was het ambachtshuis gelegen in het Groene, B3, nr 8. Zie: GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, p. 140. De scheppers hadden drie huizen naast elkaar aan de Steenhoudersdijk. Zie: SAB, OA, Reeks 138, Registers Zestendelen, Sint-Donaas, 1ste register, 1580, f. 259-261. In RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, B. Financieel beheer, 1. Rekeningen, 335, 1689-1690, f. 1v en 338, 1692-1693, f. 1v, wordt de locatie van het ambachtshuis omschreven als *staende binnen den stede van Brugghe op de Steenhauwers dijk*. Voor de ambachtscapel van Sint-Christoffel op de Markt, zie: RAB, OA, Ambachten, 283/5, *Resolutieboek kleermakers*, 1736-1794, f. 317; J. GAILLIARD, *Revue pittoresque des monuments qui décorent autrefois la ville de Bruges et qui n'existent plus aujourd'hui, pour servir de complément aux Ephémérides Brugeoises*, Brugge, 1850, p. 18-19; GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, p. 144-145; C. VAN DE VELDE, *Stedelijke Musea Brugge Steinmetzkabinet. Catalogus van de tekeningen*, dl. 1, Brugge, 1984, p. 26-27.
- 24 J. PENNING (ed.), *Kroniek J.P. Le Doulx, Brugse kroniek over 865-1797*, Sint-Andries, 1967, p. 122; L. DEVLIEGHER, 'Medewerking van de ambachten aan de jubelprocessie van het H. Bloed te Brugge in 1749', in: *Biekorf*, 66 (1965), p. 165-171 en 242-247; H. HASQUIN, 'De vernieuwing in de 18de eeuw', in: H. HASQUIN (red.), *Oostenrijks België, 1712-1794. De Zuidelijke Nederlanden onder de Oostenrijkse Habsburgers*, Brussel, 1987, p. 7-10; J.L. MEULEMEESTER, *De Brugse jubileumfeesten van het Heilig Bloed in 1748-1749*, Brugge, 1998, p. 3-5.
- 25 RAB, OA, Ambachten, 283/5, *Resolutieboek kleermakers*, 1736-1794, f. 50-51.
- 26 Idem.

Vlaams voor de goddelijke diensten, samen 60 pond, 9 schellingen en 8 penningen (bijlage 3).

In 1748 beslisten deken, eed en oud-dekens het archief van het ambacht op orde te stellen.²⁷ In de inventaris die toen werd opge- maakt zaten acht documenten over de fundatie Gruuthuse, waar- onder het *orrigineelen geestelick beset vanden heere en[de] vrouwe van Gruijthuijse, bestaende in een boucsken met bruijne couverte met een spiegel van buijten geschreven op parquemant*.²⁸

Na de vrede van Aken in 1748 volgde een periode van welvaart en economische vooruitgang. Toch raakten heel wat Brugse ambach- ten na 1750 in verval, onder meer omdat hun corporatieve structu- ren en hun technisch immobilisme niet aangepast waren aan vrije concurrentie en omdat die ambachten ook vaak een zware schul- denlast hadden.²⁹ Het ambacht van de kleermakers was blijkbaar een uitzondering. Het was een dynamische corporatie, die actief betrokken was bij het sociale leven van de stad.³⁰ Zo namen zij in 1749 enthousiast deel aan de jubelprocessie van het H. Bloed en aan de intrede in Brugge van Karel van Lotharingen, gouverneur-gene- raal van de Oostenrijkse Nederlanden.³¹ Tijdens de tweede helft van

27 RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, *Rekeninghe bewijs ende reliqua*, 1-10-1747 tot 30-9-1748, f. 25v.

28 Idem, 1-10-1748 tot 31-12-1749, f. 24v-25r. Bij eerdere inventarissen werden in 1669 het boek met de overeenkomst uit 1501 en in 1689 het bezetboek vermeld. Zie: RAB, OA, Ambachten, 283/3, *Resolutieboek*, 1669, f. 95-96v en 1689, f. 200. De Brugse Stadsarchivaris Bossaert kocht het register, '*qui provient des archives du métier des tailleurs*', namens de stad aan op een openbare verkoop in 1867. Zie: P. BOSSAERT, 'Section 4, Archives communales anciennes', in: *Bulletin communal de la ville de Bruges, Années 1867 à 1868*, dl. 14, 1867, p. 74-76.

29 A. SCHOUTEET, 'Ambachten te Brugge onder het Ancien Régime', in: W.P. DE- ZUTTER & M. GOETINCK (red.), *Tentoonstelling Op en om de bouwwerf*, Brug- ge, 1975, p. 15-26; A. VANDEWALLE, 'De Brugse schoenmakers en timmerlieden in het ambachtswezen (13de-19de eeuw)', in: A. VANDEWALLE (red.), *De Brugse schoenmakers en timmerlieden. De ambachten en hun huizen (14de-20ste eeuw)*, Brugge, 1985, p. 4-14.

30 Voor de betekenis van corporatieve organisaties voor de stedelijke identiteit zie: W. PREVENIER & M. BOONE, 'De steden van de Zuidelijke Nederlanden in de late middeleeuwen: stedelijke identiteit en corporatieve solidariteiten', in: *Tijdschrift van het Gemeentekrediet*, 47 (1993), p. 25-42.

31 RAB, OA, Ambachten, 283/5, *Resolutieboek kleermakers*, 1736-1794, f. 75-78; RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, *Rekeninghe bewijs ende reliqua*, 1-10-1748 tot 31-12-1749, f. 28r-30r; DEVLIEGHER, 'Medewerking van de ambachten', p. 244-246; MEULEMEESTER, *De Brugse jubileumfeesten*, p. 22-26.

de 18de eeuw waren de kleermakers zeer actief. In 1756 besliste het ambacht tot afbraak van de vier godshuizen aan de Oude Gentweg en tot nieuwbouw van acht grotere woningen op dezelfde plaats.³² De bouw werd betaald met de publieke verkoop van de afbraakmaterialen, met acht obligaties en lijfrenten en met de tienden van Gruuthuse in Roeselare, die meer opbrachten dan nodig voor het kleden van de dertien arme mannen. Alleen al in 1756 werd 1150-1310 groten Vlaams uitgegeven voor de nieuwe godshuizen.³³ Tussen 1750 en 1769 nam het ledenaantal progressief toe: van gemiddeld 165 in 1750-1754 en 166 in 1755-1759 naar 171 in 1760-1764 en 197 in 1765-1769.³⁴ In september 1779 werd de nieuwe ambachtskamer aan de Steenhoudersdijk door de kleermakers in gebruik genomen.³⁵

In 1776 stemde het ambacht, weliswaar na juridisch advies, toe in een forse verhoging van de betaling aan het kapittel van de Onze-Lieve-Vrouwekerk omdat zij *het ten uyttersten verplegt waeren te volbrengen ingevolge de letteren van fondatie ... en dat zoo lange de revenuen suffisant zouden blijven*. Voortaan zouden zeven pond groten Vlaams betaald worden per jaargetijde.³⁶ Ook aan de *bid-dende ordens*, de augustijnen, karmelieten, predikheren en minderbroeders, werd in 1783 een hogere vergoeding toegestaan voor hun deelname aan de jaargetijden.³⁷ Tegelijk ging het ambacht niet in op de vraag van de pachters van de tienden in Roeselare om hun lasten te verlagen wegens door veelvuldige regen veroorzaakte schade aan de oogst.³⁸ *Naer evenredigheijt soo van het min*

32 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 115-117; DE BRUYNE, *De godshuizen in Brugge*, p. 78-81.

33 RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, *Rekeninghe bewijsende reliqua*, 1756, f. 24r-26v.

34 RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, 371/ter en 372/4.

35 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 260-262; R. DUYCK, 'Het ambachtshuis van de scheppers in Brugge', in: *Brugge Die Scone*, (nr. 1, 1990), p.2-3; 'Steenhoudersdijk 3, ambachtskamer van de kleermakers (nu hotel Die Swaene)', in: B. BEERNAERT (red.), *Open Monumentendag Vlaanderen 1996, Zorg & zin voor kleur*, p. 89-92; S. GILTE & A. VAN WALLECHEM, *Bouwen door de eeuwen heen, Inventaris van het cultuurbezit in België, Architectuur 1, dl. 18n b, Stad Brugge, Middelieuwe stadsuitbreiding Zuid*, Brussel, 2004, p. 206-208.

36 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 241.

37 Idem, f. 300; SAB, OA, 333, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1358-1783, *Cijnsverhoging der missen van de Fondatie Gruthuse*. 1783, 28.1.1783 en *Aen het geestelijck beset boek van den jaere* 1474, 26.2.1783.

38 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 299.

*valeur van het geldt, als vande augmentatie van de prijs der thien-*den kenden de scheppers zichzelf hogere vergoedingen toe voor *het waranderen van der stoffe en voor het examineren de gemaekte kleederen voor den armen*, voor de verplaatsingen naar Roeselare en voor hun aanwezigheid tijdens de jaargetijden. Ook de disgenoten kregen in 1790 een hogere vergoeding.³⁹ Naar het einde van de 18de eeuw toe gingen de kosten voor de stichting daardoor snel oplopen. De kleermakers betaalden bijv. in 1787 voor het kleden van de dertien mannen 73-4-3 en voor de erendiensten 41-10-8, samen 114-14-11 groten Vlaams.⁴⁰

DE FUNDATIE IN BEELD

Het ambacht van de scheppers heeft in 1754 *aen Pieter Buckels over hetschilderen vaneeneschilderie op sambaghs camer tot 13-10-8 groten Vlaams* betaald.⁴¹ Pieter Beuckels (Brugge 18.10.1728-Brugge 13.7.1815) schilderde in dat jaar *Het bestuur van het Brugse kleermakersambacht*.⁴² In hun ambachtskamer zitten deken en eed achter een lange tafel.⁴³ Zij bereiden de jaarlijkse uitdeling van kleding aan dertien arme mannen, die links zijn afgebeeld, voor. De nieuwe kleren zijn vooraan rechts opgestapeld. De tekst in de cartouche bovenaan herinnert aan de fundatie van Gruuthuse.⁴⁴ Het schilderij naast het raam stelt Lodewijk van Gruuthuse voor die het testament aan het ambacht overhandigt. *Het bestuur van het Brugse kleermakersambacht* is het enige nog bewaarde schilderij van Pieter Beuckels. Hij was van 1740-1741 tot 1747 leerling van de

39 Idem, f. 293, 307, 352 en 395-396.

40 SAB, OA, 333, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1780-1795, *Rekeningh Bouck*, 1779-1789, *Rekeninghe bewijs ende reliqua*, 1787, f. 17r-18v.

41 RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, 1755, f. 22v.

42 H. PAUWELS, *Catalogus*, Brugge (Groeningemuseum), 1960, p. 159-160; MARTENS, *Lodewijk van Gruuthuse*, p. 54-55; H. VLIEGHE, *Catalogus Schilderijen 17de en 18de eeuw*, Brugge (Stedelijke Musea), 1994, p. 75.

43 In 1754 was Carel Huijs deken en waren Carel Dusaen, Carel de Koninck, Joannes vanden Donck, Pieter Amel en Lauwereijns Seys vinders van het ambacht der kleermakers. Jacobus Verhelle, deken in 1753, was gouverneur. SAB, OA, 114, Registers van de wetsvernieuwingen, Kleermakers of scheppers, 1731-1761, f. 44v; RAB, OA, Ambachten, Rekeningen kleermakers, 1749-1759, 372bis, 1754, f. 6v-9v en 11r-13r.

44 De tekst in de cartouche luidt: *T'Werck der christelycke gifte wordt becroont / den heer van Gruythuyssse die ons ambacht heeft gegeven / syn thienen met een last syns wille ons voor geschreven / uyt dees beroemde gift naers gevers wensch den eedt / vier jaergetyden schraeght en derthien armen kleedt.*

Afb. 1. Pieter Beuckels, *Het bestuur van het Brugse kleermakersambacht*, 1754, olieverf op doek, 146,7 x 209,5 cm, Musea Brugge - Groeningemuseum, inv. nr. o.1450, Foto: © Lukas - Art in Flanders VZW, Dominique Provost.

Brugse Academie.⁴⁵ In Veere, Zeeland, ontwierp en schilderde hij de erepoorten voor de inhuldigingen als markgraaf van de prinsen van Oranje Willem IV in 1751 en Willem V in 1766.⁴⁶ Hij was gevestigd in de Eeckhoutstraat te Brugge als kunstschilder en als handelaar in schilderijen.⁴⁷

- 45 SAB, OA, 409, Academie, *Bouck vande confrerie vande vrij ende exempte schilder ende teeckenconst opghereght binnen de stadt van Brugghe onder de bescherminghe vanden heylighen evangelist Lucas*, f. 15r, 16r, 18v en 20v.
- 46 A. ANDRIESEN, *Plegtige inhuldiging van zyne doorlugtigste hoogheid, Willem Karel Hendrik Friso, prinse van Oranje en Nassau, enz. enz. als markgraaf van Vere; op den 1; Juny des jaars 1751*, Amsterdam, 1751; J. VAN IPEREN, *De statige inhuldiging van zyne doorlugtigste hoogheid Willem den Vyfden, prince van Oranje en Nassau als markgraaf van Vere: den 28 van bloeimaand 1766*, Middelburg, 1767; C. KRAMM, *De levens en werken der Hollandsche en Vlaamsche kunstschilders, beeldhouwers, graveurs en bouwmeesters, van den vroegesten tot op onzen tijd*, Amsterdam, dl. 1, 1857, p. 89; 'Pieter Frans Beuckels. Brugsche schilder', in: *Fragmenta*, 2, nr. 3 (1888), p. 120-123; E.W.MOES, 'Beuckels, Pieter', in: U. THIEME & F. BECKER (red.), *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von der Antike bis zur Gegenwart*, dl. 3, Leipzig, 1909, p. 550.
- 47 P. GIMBLET & gebroeders, *Nieuwen almanach der konst-schilders, vernissers, vergulders en marmelaers, voor het jaer Ons Heere Jesu Christi 1777*, Gent, 1777, Byvoegsel tot dit werk, p. 7-8.

Jan Beerblock (Brugge 9.11.1739-Brugge 10.10.1806) kreeg tussen 1779 en 1791 heel wat opdrachten van de kleermakers.⁴⁸ Voor hun ambachtshuis ontwierp hij de balustrade en de versieringen van de trap en verzorgde hij de wandschilderingen.⁴⁹ Hem was gevraagd om voor de nieuwe ambachtskamer, die in 1779 in gebruik was genomen, *alle de noodige schilderijen te maeken*. Hij was van 1750 tot 1759 leer knecht van kladschilder Jacobus van Hoestenberghen en nadien leerling van Matthias de Visch in de Brugse Academie.⁵⁰

Op 7 maart 1781 vergaderden deken en eed, oude dekenen en disseniërs van de scheppers in de ambachtskamer aan de Steenhouwersdijk.⁵¹ *Meester fijnschilder sieur Jan Beerblock toonde tijdens deze bestuurszitting aan de kleermakers eene teekening tot het maeken het schouw-stuk, de welke verbeelde de oude kamer met haere circaeten gelijk zij voordezen hadde geweest, benevens een boufet of regts-bank waeraen den heer deken met zijnen eed, en de heeren oude dekenen elk volgens hunnen rang geplaets waeren.*⁵² De

48 Voor Jan Beerblock, zie: SAB, OA, 409, Stedelijke Academie, nr. 230, *Levens der konstschilders, konstenaers en konstenaeressen, soo in 't schilderen, beeldhouwen als ander konsten de welke van de stad Brugge geboorensyn, ofte aldaer hunne konsten geoeffent hebben; opgesteld door P. Le Doulx*, ca. 1795, f. 206-210; O. DELEPIERRE, *Galérie d'artistes Brugeois, ou Biographie concise des peintres, sculpteurs et graveurs célèbres de Bruges*, Brugge, 1840, p. 125-127; A. SIRET, 'Beerblock (Jean)', in: *Biographie Nationale*, Brussel, dl. 2, 1868, kol. 99; 'Beerblock, Johannes', in: THIEME & BECKER, *Allgemeines Lexikon*, dl. 3, p. 169. In navolging van Le Doulx vermelden diverse auteurs een foutieve geboortedatum (10.11.1739). De geboortedatum van Jan Beerblock is 9.11.1739. Zie: SAB, OA, Doopakten, Parochie O.L.Vrouw, 3de portie, 67, 9.11.1739. Voor opdrachten aan Beerblock, zie: RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 262, 272, 302, 304, 318, 339, 341, 343 en 444; SAB, OA, 333, 3, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1780-1795, 1779, f. 25v, 1783, f. 20v en 21v, 1787, f. 24r, 1788, f. 19r, 1789, f. 21r en 1791, f. 18v.

49 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 262, 272, 302, 304, 318, 339, 341, 343 en 444; SAB, OA, 333, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1780-1795, 1779, f. 25v, 1783, f. 20v en 21v, 1787, f. 24r, 1788, f. 19r, 1789, f. 21r en 1791, f. 18v.

50 SAB, OA, 409, Stedelijke Academie, nr. 230, *Levens der konstschilders*, f. 206-210; C. VANDEN HAUTE, *La corporation des peintres de Bruges, Régistre d'admission, Coté B 1618-1781*, Kortrijk, s.d. [1912-1913], p. 179, 186 en 189-190.

51 Een disseniër of decenier is een hoofdman over tien. Zie: J. VERDAM, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, Den Haag, 1956, p. 138. Zie ook de online-versie op de Geïntegreerde Taalbank.

52 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 272. In 1781 was François Mulier deken, Pieter Jacobus Stols schilddrager, en waren Ignatius Carton, Joannes Flamen, Jacobus Provoost en Augustinus Simoens vinders. François Wijs was deken van Sint-Nicolaus en Joannes Arents was gouverneur. Zie:

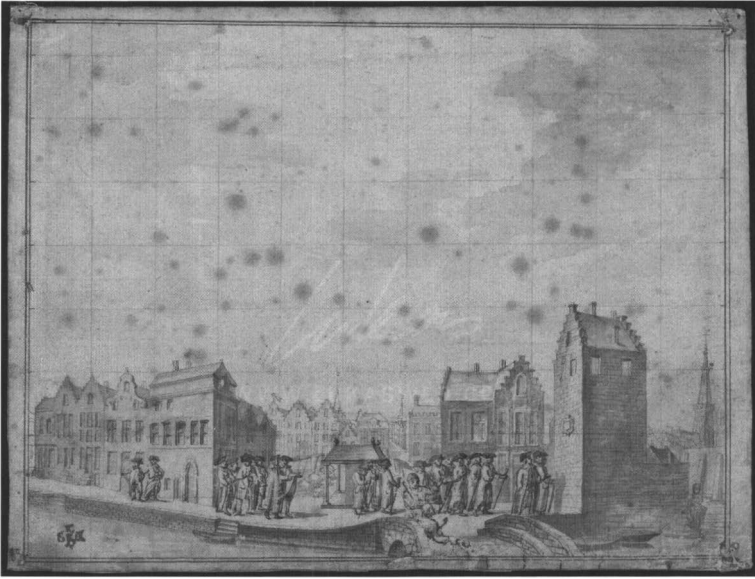

Afb. 2. Anoniem Zuidnederlands / Jan Beerblock ?, *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge*, ca. 1781, pen op papier, 20,2 x 29,3 cm, Musea Brugge Steinmetzkabinet, inv. nr. o.1742, Foto: Musea Brugge.

beschrijving in het resolutieboek van de ontwerptekening van Beerblock komt overeen met wat is afgebeeld op de pentekening *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge*.⁵³ De pentekening uit het Steinmetzkabinet van een onbekende kunstenaar is gesitueerd in de oude ambachtskamer. Zoals op *Het bestuur van het Brugse kleermakersambacht* van Pieter Beuckels zitten de bestuursleden aan de tafel bij het raam. Zij zijn in een geanimeerd gesprek gewikkeld. De deken zit aan het hoofdeinde. Vooraan links wachten de arme mannen. De gelijkenis tussen wat is afgebeeld op *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge* en de beschrijving in het resolutieboek van de ontwerptekening uit 1781 van Beerblock is opvallend. Op basis van deze archiefbron en

Idem, f. 269 en SAB, OA, 114, Registers van de wetsvernieuwingen, Kleermakers of scheppers, 1762-1795, f. 58r.

53 C. VAN DE VELDE, *Stedelijke Musea Brugge Steinmetzkabinet. Catalogus van de tekeningen*, dl. 2, Brugge, 1984, p. 363; V. VERMEERSCH, *Brugge Stedelijke Musea, Gilden en ambachten* (Museumpromenade 2), Brugge, 1988, p. 16-17; DUYCK, 'Het ambachtshuis', p.2-3; 'Kunstwerk in de kijker. Tekening met de voorstelling van een bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge', in: *Museumbulletin*, 12 (nr.1, 1992), p. 7; MARTENS, *Lodewijk van Gruuthuse*, p. 54-55.

Afb. 3. Jan Beerblock, *De Braamberg te Brugge*, ca. 1781, pen op papier, 23,8 x 31,6 cm, Musea Brugge - Steinmetzkabinet, inv. nr. o.1381, Foto: Musea Brugge.

van stijlovereenkomsten met zijn andere tekeningen is het mogelijk dat Jan Beerblock de maker is van *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge*.⁵⁴ Het is niet bekend of hij nadien een schilderij met dit thema voor de kleermakers heeft gemaakt.

Tijdens dezelfde bestuursvergadering op 7 maart 1781 werd bovendien *aen den gemelden schilder [Beerblock] door den heer deken geordonneert dat hij de schetz van de schilderie voor het eynde van den jaere 1781 op d'ambagts kamer moet ten toon stellen, en daer op verbeeldende de deken en vindere van den eed, de welke tegenwoordig zijn in bediening*.⁵⁵ Jan Beerblock maakte een pen-tekening waarop de bestuursleden van de kleermakers afgebeeld

54 Voor de tekeningen van Beerblock zie: VAN DE VELDE, *Steinmetzkabinet*, dl.1, p. 22-30.

55 RAB, OA, Ambachten, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, f. 272. Bediening betekent hier het bedienen of verrichten van een ambt en/of ten dienste staan. Zie: J. VERDAM, *'Middelnederlandsch Handwoordenboek'*, p. 59 en 135.

Afb. 4. Jan Beerblock, *De Braamberg te Brugge*, 1788, olieverf op doek, 300 x 200 cm, Musea Brugge - Groeningemuseum, inv. nr. 0.700, Foto: © Lukas - Art in Flanders VZW, Dominique Provost.

worden tijdens de uitoefening van hun ambt.⁵⁶ Zij gaan, samen met de dertien mannen in hun nieuwe kleren, in processie vanuit het ambachtshuis aan de Steenhoudersdijk over de Braamberg, nu Vismarkt, naar de Onze-Lieve-Vrouwekerk om er de zielenmis voor Lodewijk van Gruuthuse en zijn echtgenote bij te wonen.⁵⁷ De tekening is een voorstudie van het schilderij *De Braamberg te Brugge* (afbeelding 4), dat Beerblock op 20 juli 1788 heeft afgewerkt.⁵⁸ Wellicht is dit het werk dat hij nauwelijks een week later op 26 juli aan de scheppers heeft gepresenteerd: *Eodem wiert op ons ambachs camer overgelevert ter presentie van den heer deken ende eedt ende heeren oude dekens en notabele ge[s]eijt deseniers*

56 C. VAN DE VELDE, *Steinmetzkabinet*, dl. 1, p. 28.

57 RAB, OA, Ambachten, Kleermakers, 283/3, Resolutieboek beginnend ten jaere 1652, f. 50.

58 'Le Braamberg ou Grand Marché au Poisson', in: *Hôtel de Gruuthuse. Exposition d'art ancien. Guide du visiteur*, Brugge, 1905, p. 100-101; PAUWELS, *Catalogus*, p. 163-164; A. JANSSENS DE BISTHOVEN, *Catalogus van de Brugse stadsgezichten. Schilderijen XVIIe-XXe eeuw met een inleiding over het Arentshuis*, Brugge, Stedelijke Musea, 1977, p. 39-40; MARTENS, *Lodewijk van Gruuthuse*, p. 53-54; Vlieghe, *Catalogus*, p. 71.

door den schilder Sr: Beerblock het eerste stuck schilderie boven de schouwe en aengesien men versekert was dat hij met sijn aenneminghe niet en konde bestaen soo is onder dese drie voorseijde litten geresolveert en toegestemt de somme van sessendertigh ponden grooten wisselgelt geheel de aenneminghe die acht jaeren te vooren gebeurt was verdobbelt.⁵⁹

BESLUIT

In hun testament uit 1474 hebben Lodewijk van Gruuthuse en Margaretha van Borsele het ambacht van de Brugse scheppers (kleermakers) aangeduid als uitvoerder van hun religieuze en caritatieve stichtingen. De eeuwigdurende fundatie van Gruuthuse had een uitzonderlijke omvang en combineerde zorg voor het zielenheil met armenzorg.

Dit onderzoek heeft verduidelijkt hoe de kleermakers gedurende meer dan drie eeuwen nauwgezet hebben toegezien op de implementatie van de wilsbeschikkingen. In het bijzonder werd aandacht besteed aan het jaarlijks kleden van dertien arme mannen. Tijdens de tweede helft van de 18de eeuw werden hierover in opdracht van de scheppers schilderijen en tekeningen gemaakt. Archiefbronnen verduidelijken de ontstaansgeschiedenis van deze werken en suggereren dat Jan Beerblock de maker is van de pentekening *Bijeenkomst van het kleermakersambacht van Brugge* (ca. 1781).⁶⁰

59 RAB, OA, 283/5, Resolutieboek kleermakers, 1736-1794, *Resolutie van den 26 Juli 1788*, f. 339. In 1788 was Joannes Signies deken en waren Pieter de Vos, Joannes Axens, Dominicus Boutacq (deken in 1787), Joannes de Prez, Sebastiaen Fonteijnne en Sebastiaen Mestdagh vindere. Zie: SAB, OA, 114, Registers van de wetsvernieuwingen, Kleermakers of scheppers, 11762-1795, f. 58v. De 'litten' (meestal 'letten' genoemd, dit zijn onderafdelingen of ondergeschikte ambachten) die deel uitmaken van het ambacht van de Brugse kleermakers zijn de koussenscheppers, de oudkleerverkopers en de tauwers of huiswerkers. Zie: GAILLIARD, *De ambachten en neringen van Brugge*, p. 143-144; E. VANDEN BUSSCHE, 'Les métiers de Bruges. Fin', in: *La Flandre*, 7 (1875), p. 359-370.

60 Met dank aan Kathleen Leenders, Katlijne Van der Stighelen (KU Leuven), Rudi Ekkart (RKD-Nederlands Instituut voor Kunstgeschiedenis, Den Haag, en Universiteit Utrecht), Luc Janssens (RAB), Noël Geirnaert, Jan D'hondt, Jan Anseeuw (SAB) en André Vandewalle.

Bijlage 1. De voor de kleermakers bestemde kopie van het testament van Lodewijk van Gruuthuse en Margaretha van Borsele

SAB, OA, 333, 12, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1358-1783, *Tgheestelic bezet van mijne[n] heere den Graue van Winchest[r]e heere va[n]d[en] gruuthuse &c. Dienende ten a[m]bochte vand[en] sceppers*, perkament, 4 + 89 folia, ca. 205 x 140 mm, 17de-eeuwse lederen band met koperen venstertje met titel, na 1474.

[f. 7r-25v] *Copie vanden instrume[n]te inhebbende testament en[de] vuterste wille [18 augustus 1474] van den voors[creuen] mijnen heere ende vrouwe vanden Gruuthuse met meer andere duechdelike ordonancie[n] ghepasseirt vor twee notarisen.*

[f. 14v] ... *Item noch zo ordonere[n] en[de] begheeren wij dat de heere[n] en[de] vrouwen vanden Gruuthuuse onse [f. 15r] naercommere[n] al jaren telke[n] alhelighen daghe euwelike duerende cleeden zullen xiii oude aermē ma[n]nen die zij nemen zullen naer huere gheliefte inder maniere[n] hier volghende.*

Eerst een hemde ende een nedercleed daer toe dat wij gheuen xv gro[ote]n Een wambays van laekene ofte va[n] fustane gheuoedert xiiij gro[ote]n, twee coussenghedobbelt xxviii gro[ote]n, tweescoen vi gro[ote]n, Eene vilte[n] hoed vi gro[ote]n, v elnen graeus lakens bereed zijnde vii vierendeelen, elc elne wert zijnde xx gro[ote]n huut welken lake[n] men snijden sal eene capprule toten voors [screven] vilten hoede. Ende tandere sal gaen tot eene tabbaerde. comt tsj[aer]s viij s[cellinghen] iiiij d[enieren] gro[ote]n. Item om tvoederlaken inden zeluen tabbaerd xiiij gro[ote]n. Item om tfachoē vande[n] [f. 15v] tabaerde viij gro[ote]n. Item om tscheerghelt vande[n] voors [creven] lakene iij gro[ote]n. Om een bonnette vi gro[ote]n Item om een houtin paternoster i. gro[ote]n, Comt voor elc aerm ma[n] tsiaers xx s[cellinghen] gro[ote]n. En[de] voor de xiiij aermē oude manne[n] comt tsj[aer]s xiiij pond gro[ote]n.

Vander welke[n] aermē manne[n] de deken en[de] den eed des a[m]bochte vanden sceppers voors iaerlicx zullen hebben ghecleed twee va[n] huere[n] eerbaerste[n] oudste[n] en[de] verweecste[n] aermē[n] vry zynde in huer voors[creuen] ambochte. Ende indshelycx een aerm oud eerbaer verweect mandedraghe[re] ghilde-

broeder vande[n] ghilde die me[n] hout sent Joos huus in Brugghe die de deken vindere ende zoorghers vander zelue ghilde iaerlicx daer toe bij tijde[n] presenteren sullen. Ende dander tiene aerme manne[n] zullen wij en[de] onse naercommers [f. 16r] heeren ende vrouwe[n] vanden Gruthuuse altijts moghe[n] nemen. Item noch zo ordonnere[n] wij in voorme van testamete als bouen de voors[creuen] twee priestere[n] die de voors[creuen] eruelike messen celebreren sullen metten costere vande[n] kerke op elke[n] witten donderdach ter sto[n]d naer dat tmandaet vande[n] choore[n] ghedaen wert ghehoude[n] zulle[n] zijn de voors[seide] xiii oude[n] ende aerme ghecleeden manne[n] ghescore[n] en[de] baeruoet voor de capelle onde[r] ons oratorie inde[n] ommeghanc vander voor[seide] kerke daert ghebanct en[de] ghestroyt sal werde[n] stellen sullen bij ordo[n]na[n]cie en[de] dan an hemlieden celebrere tmandaet de[e]n priester handen en[de] voeten deuotelic dwaende ende dander drooghe[n]de en[de] die costere hemliede[n] diene[n]de van watere beckine en[de] dwale[n]. En[de] dit ma[n]daet [f. 16v] aldus deuotelic ghedaen zij[n]de naer der costume de[r] heligher kerke. Zo zullen beede de zelue priestere deenen den eersten arme man en[de] dander priester den tweesten aerme man ende also voort toten xiiiiste[n] aelrmeman. gheuen elke[n] v gro[ote]n, comttsj[aer]s v s[cellinghen] v d[enieren] gro[ote]n wel verstaende dat alst onse[r] naerco[m]meren heeren ende vrouwe[n] vande[n] Gruthuuse tmandaet binnen hueren houde vande[n] Gruthuuse voors[creuen] zelue ten daghe ende tijde voorscreue[n] ghelieuen sal te doene de priesteren en[de] costere voors[creuen] werden niet te min ghehoude[n] den hee[re]n ende den vrouwen vanden Gruthuuse inden exco[m]municacie vande[n] ma[n]daete te diene[n]ne ende te administrerenne tgeley beckine watere dwalen en[de] ghelt om de voors[eide] dertiene manne[n]. Ende als de heeren en[de] [f. 17r] vrouwen vanden Gruthuuse onsen naercommere zelue ten voors mandate bij zierten absencie ofte andere occupacien ende belette[n] niet verstaen en mueghe[n] dan sullen die voorn priestere[n] mids der hulpe van den costere voorscreue[n] mandaet seluen celebreren ter plaetsen inder manieren dat voors[creuen] staet.

Item noch so gheue[n] en[de] ordonere[n] wij elke[n] vand[en] voors[creuen] priestere[n] voor huerlieder moeyte[n] vand[en] ma[n]date dat zij ghehoude werde[n] iaerlicx te celebrerene alsoot

voorscreue[n] es v gro[ote]n en[de] de[n] costere vi gro[ote]n. Comt tsj[aer]s xvi gro[ote]n.

Item noch zo es onse wille en[de] begheerte dat de voors[creuen] der-tiene arme manne[n] ghehoude[n] sullen zijn te commene metden voorscreuen huere[n] tabbaerden op dat zij leue[n] ende in state sijn van ghane telker zielmesse vand[en] voors[creuen] vier iaerghetiden [f. 17v] daer zy van beghinnen tote den hende vander seluer mes-sen bij ordenen ouer beede de zijden des choors staen ende knielen zullen inden hooghen choor lesende ende biddende gode ouer onse zielen ende ou[er] alle zielen. Ende als den choor gheoffert zal hebbe. dan sullen de selue xiiij. arme mannen oec ghehouden sijn te offe-rene en[de] naer elc vand[en] voors messe[n] metten voors[creuen] celebra[n]ten ten graue te ghane en[de] dan sal men elken vand[en] xiiij aerme ma[n]ne[n] voors[creuen] gheue[n] ij gro[ote]n, comt tsj[aer]s viij s[cellinghen] viij d[enieren] gro[ote]n.

Item voort so ordoneren wij altyts bij crachte van testamente telke daghe vand[en] voors[creuen] vieriaerghetide eene disch van tses-tich prouen[de] ten aerme[n] behouf elke proue[n]de weert sijnde vier gro[ote]n. comt tsiaers iijj ponde[n] gro[ote]n. . . .

[f. 18v] Ende de clerck vanden ambochte vanden sceppers voors[creuen] woort ghehouden den voors[creuen] teeckene die wij daer toe sullen doen makene te distribuere[n]ne ende te gheue[n]ne elke[n] vand[en] heeren en[de] persoonen voors[creuen] sdaechs voor elc vande[n] voors[creuen] iaerghetide[n] Ende die we-der inte hallene en[de] [fol. 19r] te bewaerene. Voor welc wij hem or-doneren tsj[aer]s ij s[cellinghen] gro[ote]n tsijne[n] eyghene profite.

Bijlage 2. Betalingen door de kleermakers in 1544-1545 voor de fundatie van Gruuthuse

RAB, OA, Ambachten, Kleermakers of scheppers, B. Financieel beheer, 1. Rekeningen, 286, *Rekenbouck van de scheppers ambocht va[n] tjaer [15]31 tot den jare [15]53 bin[n]en Brugghe, 1544-1545.*

[f. 11v] *Betalinghe angaende tbeset vanden Gruuthuse Ende eerst vander cleedijnghe ende voedijnghe van xiiij aerme lieden opden al-derhelighen dach xv^c viere[n]veertich*

Die vanden ambochte zijn ghehouden alle jare te cleedene ende vee-

dene upden alderhelighen dach dertien aerme lieden van hemden wambaysen cossenens schoens bonetten hoeden capruellen keerels pater nosters en nastelinghen werdich zijnde elc mans cleedinghe twintich scell gro[ote]n

Item betaelt dheer Jan Omejaghe[r]s ouer xxxij ellen en alf tanneyt laken en xxxij ellen alf zwart lakene te xxij gro[ote]n en haluen delle met scheeres Comt elc vijf ellen om thunterste vand[en] keerels Bedraecht in somme per quitantie vi lb [ponden] i s [scellinghen] viij d [denieren; penninghen] gr[oote]n

Item betaelt Loey's Slabbaert ouer lvi elle en alf voerlaken om de keerels meede te voerene. te viij gro[ote]n en xij myten de xxxvij ellen en [de] de reste te ix gro[ote]n delle comt tsamen ij lb j s iij d gr

Item betaelt de zeluen van xxvij ellen wit karseyt schot om de cous-sen te x gro[ote]n delle Comt xxij s vj d gr

[f.12r] Item betaelt den zeluen van xvij ellen wit lakene te zes quartierebreet, te xij gro[ote]n delle om de wambaysen comt xix s vi d gr

Item betaelt den seluen voor ix ellen en alf witte voeringhe te neghen gro[ote]n delle comt vij s j d gr

Item betaelt om xxxij ellen lijnwaet te vijf gr viij myten delle om de hemden comt xv s j d viij myten

Item betaelt nogh van xix ellen lijnwaet om de wambaeysen en [de] coussens mede te voerne te v gro[ote]n delle c[om]t vij s x d gr

Item betaelt om thien ellen canelets om de wambaeysen en [de] coussens mede te voerene te drie gr xij myten delle comt ij s xj d gr

Item betaelt om dertien paer schoens te viij gr tpaer comt en [de] quitan viij s viij d gr

Item betaelt om dertien bonnetten te viij gr elc stic comt en [de] quitan vij s gr

Item betaelt om derthien hoeden te thien gr stic comt en [de] quitan x s x d gr

[f. 12v] Item betaelt voor pater nosters en [de] nastelinghen tsamen xvij gr

Item betaelt voor tfaetsoen van elc mans cleedinghe te xx gro[ote]n vanden sticke comt xxi s viij d gr

Item betaelt voor tmaken van elc mans hemde te eenen gr ende zes myten vanden sticke comt xvi gr vj myten

So [m]me xiiij lb ix s j d gr

[f. 13r] Tvoornomde ambocht es ghehouden jehens die vanden

Gruuthuuse te doen doene vier jaerghetijden tsjaers teerste den ixen dach in decembre tweetsten den eersten in maerte tderde den tweesten dach in Junyo ende tvierde den tweesten in septembre in den manieren zo hier naer volcht

Item betaelt voor ghestelt thebbene eenen disch vanden gruuthuuse van tzeitich prouenen elcke prouene weerdich zijnde in broode ende ghelde iij g Comt voor den disch xx s gr

Noch betaelt de xij aerme lieden metter cledinghe co[m]me[n]de ten dienste en[de] offeren elc ij gr Comt ij s ij d gr

Voort elc vanden vier oordenen ooc co[m]me[n]de ten jaerghetijde en[de] huerl[ieden] dienst donde als messen en anders elc xij gr comt iij s g

Noch betaelt den tafeldraghere voor die vand[en] comune en[de] ander officers vander kercke in als xxvj s vij d gr en alfuen

Den clerck voor zijnen sallaris zesse gro[ote]n.

Noch betaelt den dekin en[de] ghesworen vanden ambochte vand[en] sceppers voor huerl[ieden] toezien ij s vi gr

Bedraghende tsamen alle de costen van een vand[en] vier jaerghetijden twee ponden vichtien scell[inghen] en[de] thien penn[inghen] gro[ote]n eenen aluen al volghende de brieuen van verbande daer of zijnde

Comt ouer de vier jaerghetijden in als zoot blijkt per quitantien xj lb ij s vi d gr

[f. 13v] Item betaelt heer Jacop Brakele ontfangher vand[en] fabriecke van Onser Vrouwe kercke in Brugghe ouer tbroodt en[de] wijn midsgaders wijeroock datmen oorboort ten voorn jaerghetijden zoo wel opden witten donderdach ter mandaet als ten jaerghetijde tsamen bij zijnder quitan vij s gr

Item betaelt upden witten donderdach ter mandaet de twee priesters die de mandaet administreren elcken vijf gro[ote]n Comt x gro[ote]n

Item betaelt den costre voor tbestieren van tlaecken en[de] dwale vj gr

Item betaelt elc vanden xij aerme lieden ouer de welcke dat de mandaet ghedaen was elck vijf gro[ote]n Comt v s v d gr

So[m]me vanden vier jaerghetijden en bezetten bedraghen xj lb xvij s iij d gro[ote]n

Bijlage 3. Betalingen door de kleermakers in 1746-1747 voor de fundatie van Gruuthuse

SAB, OA, 333, Kleermakers, Registers - Rekeningen 1735-1779,
*Rekenijngbouch vanden ambachte vande cleermaeckers der stede
van Brugghe Begonst den 28en Decembre 1735 tot 1747.*

[f. 1r] *Rekeninge bewijs ende reliqua ... 01-10-1746 tot 30-09-1747 ...*

[f. 21v] *Andere betaelinghe ter causen van het beset vanden heere
ende vrouwe van Gruythuijse*

*Alvooren betaelt aen den heer capilaen Boddins de somme van vijf
ponden zes schellingen en acht grooten over vier jaer getijden in de
kercke van O.L.V. in Brugghe bij ordonnantie ende vier quitantien £
5:6:8*

*Betaelt op ijder jaergetijde aen de vier biddende orders ende aen
de toesienders van de selve jaergetijden te weeten op ijder seshien
schellingen comt over de vier jaergetijden ordinaire £ 3:4:0*

[f. 22r] *Voorts betaelt aen Pieter Roose de somme van twee ponden
grooten over leveringhe van broodt in de vier vooren gemelde jaerge-
tijden bij ordonnantie ende quitantie £ 2:0:0*

*Betaelt in O.L.V. kercke op witten donderdagh aen de derthien arme
mannen in het mandaet van den heere ende vrouwe van Gruythuijse
ordinaire £ 0:7:0*

*Betaelt aen Sr Jan Baptiste Nerincx over de fabricque van Onse
Lieve Vrouwe kercke over een Jaer verloop vande voornoomde fon-
datie van den heere ende vrouwe van Gruythuijse bij ordonnantie
ende quitantie £ 0:7:0*

*Den rendant aen sijn selven over devoir ende moijenissen in de selve
jaer getijden ordinaire £ 1:0:0*

Voor somme van betalijnghe xij lb. iij s. viij gr.

[f. 22v] *Andere Betaelinghe over het kleeden van derthien arme man-
nen spruytende uyt het bezeth van den heere ende vrouwe van
Gruythuijse volgens hunnen uyttersten wille ende inhoud van de
letteren van fondatie van brouck, kausen, schoen, hoedt, hemde,
wambaers, keerel ende een pater noster*

*Alvooren Betaelt aen Balduinus Fonteijne over leveringhe van carseij
en baey tot het maecken van de keerels bij spesifikatie ordonnantie*

ende quitantie £ 18:18:0

Voorts betaelt aen Anthonius Cambronne over leveringhe van witte en bruijne bolle tot 't maecken van broucken en kausen bij spesificatie ordonnantie en quitantie £ 5:1:8

[f. 23r] Den rendant aen sijn selven over verschot van 45 ½ ellen wit lijnwaete tot het maecken vande hemden £ 4:3:0

Voorts den rendant aen sijn selven over verschot van 63 ½ ellen grauw lijnwaet tot het maecken en voeren vande wambaeijsen alsmede tot voeren vande broucken £ 4:13:0

Voorts den rendant aan sijn selven over het maecken van alle de voornoomde kleedingen mitsgaeders met verschot van knoppen bruijn lijnwaet en rijkoorden ordinaire £ 5:0:0

Betaelt aen Jan Boudewijn hoede maecker over leveringhe van veerthien hoeden bij spesificatie ordonnantie ende quitantie £ 3:5:4

[f. 23v] Betaelt aen Pieter Janssens schoemaecker over leveringhe van veerthien paer schoens bij spesificatie ordonnantie ende quitantie £ 5:12:0

Voor derthien paternosters ordinaire £ 0:2:0

Betaelt aen Deken en Eedt oude Dekens en Disseniens in het warden-deeren alle de voornoomde kleedinge als ordinaire £ 1:10:0

Misdaad en straf in de achttiende-eeuwse kasselrij Ieper¹

SIDDER EN BEEF!

Op 17 mei 1759 veroordeelde het kasselrijleenhof van Ieper François Kneudde tot de radbraking, uitgevoerd op een schavot voor het kasselrijhuis op de markt van Ieper, waar iedereen goed het spektakel kon volgen. Hierbij sloeg de beul François Kneudde levend de benen, de armen en het borstkas door met een ijzeren staaf, terwijl hij op een kruis lag.² Na deze radbraking werd zijn lichaam vier minuten op een kruis tentoongesteld. De beul snoerde hem daarna de keel toe (zoals François Kneudde met het slachtoffer gedaan had)³ en sneed zijn linkerbeen af. Om het af te ronden hakte de beul zijn hoofd af, dat hij netjes op een pin plaatste. De romp werd op een rad tentoongesteld tot vier uur in de middag. Nadien bracht men het lijk over naar het galgenveld waar het ten prooi aan vogels en verrotting werd achtergelaten.⁴

Deze barbaarse straf veronderstelt gruwelijke feiten. De 40-jarige weduwnaar François Kneudde was al in 1759 veroordeeld voor bedelarij door de schepenen van de kasselrij Kortrijk tot een blaam en een gevangenisstraf.⁵ Op 22 april 1759 had hij geprobeerd een vrouw om het leven te brengen. Op 1 mei 1759 kreeg hij tijdens het

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn onuitgegeven masterproef (UGent 2013). Ik bedank graag mijn promotor Georges Martyn en mijn commissaris Rik Opsommer voor hun begeleiding en hulp. Mijn dank gaat verder nog uit naar Jos Monballyu (KULeuven en Kulak) en Sebastiaan Vandenbogaerde (UGent).

² Radbraken kon op twee manieren gebeuren. In het tweede geval sloeg de beul de lichaamsdelen stuk met een wagenrad dat aan de buitenkant was uitgerust met een ijzeren mes. Zie J. MONBALLYU, *Zes eeuwen strafrecht. De geschiedenis van het Belgische strafrecht (1400-2000)*, Leuven, 2006, p. 146.

³ De tenuitvoerlegging was een spiegelstraf, een straf waarin het delict werd uitgebeeld. Zie J. MONBALLYU, 'Spiegelstraffen in het Brugse strafrecht in de eerste helft van de 16de eeuw', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 143 (2006), p. 164-186.

⁴ IEPER, *Stadsarchief*, Kasselrij Ieper, 1ste reeks, 217, Register van de Criminele Sententies van de Zaal en de Kasselrij van Ieper, 1728-1771, f. 111r-114r (verder 'Register 1728-1771').

⁵ IEPER, *Stadsarchief*, Kasselrij Ieper, Criminele processen, Locquet C2, 14, stukken X1, X2, X3 en X4 (verder 'Proces François Kneudde').

bedelen in de omgeving van Roeselare de 51-jarige Joanna Ovijn in het vizier. Hij greep haar bij de armen en sleepte haar het bos in. Op brutale wijze wurgde hij Ovijn met haar eigen halsdoek, dit ondanks een smeekbede om haar te sparen. Nadien kleepte hij haar volledig uit en stak hij in 'sijne ommenschelieke vreetheijt' haar lijk nog ettelijke malen met een mesje dat hij in haar beurs gevonden had. Hij sneed haar buik open en haalde haar darmen en ingewanden eruit. Daarna sneed hij haar linkerbeen en haar linkerarm meerdere keren tot op het bot. Vervolgens doorkerfde hij haar billen aan de binnenkant en stak hij het mes in haar keel tot op het nekbeen. Na het wassen van zijn bebloede handen en het afspoelen van het mesje borg hij haar bezittingen op in zijn plunjezak en vertrok hij naar de herberg 'De Tasche' in Ardoois.

Deze gruwelijke executie vond plaats op de vooravond van de 'verlichte' hervormingsbeweging. Vanaf 1760 kwam overal in Europa onder invloed van de Verlichting scherpe kritiek op het bestaande strafrecht. Auteurs zoals Beccaria zetten zich daarbij af tegen de diversiteit van de rechtsbronnen, de arbitraire bevoegdheid van de strafrechter, het gereguleerde bewijssysteem (tortuur inbegrepen) en de wrede dood- en lijfstraffen. Deze kritiek leidde enerzijds tot een meer wetenschappelijke benadering van het strafrecht en anderzijds tot een trend naar een meer humane strafrechtspraktijk, met de beperking of de afschaffing van de tortuur, de hervorming van het rechtswezen en de invoering van het gevangenisstelsel.⁶ Deze hervormingsbeweging kende ook in de Zuidelijke Nederlanden succes. De centrale regering in Brussel poogde het strafrecht te vernieuwen en wilde op een meer humane manier straffen.⁷ Zo stelde Goswin de Fierlant, lid van de Geheime Raad en vanaf 1774 president van de Grote Raad van Mechelen, de afschaffing van de tortuur voor. Hij probeerde de geseling, de schavotstraf, het brandmerk en de verbanning te vervangen door opsluiting in een correctie- of tuchthuis.⁸ Daarnaast opteerde hij voor het legaliteitsbeginsel bij het bepalen

6 L.T. MAES, 'De criminaliteit te Antwerpen in de achttiende eeuw', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978), p. 324-325.

7 J. MONBALLYU, 'De Raad van Vlaanderen en de hervorming van het strafrecht (1756-1787)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 54 (1996), p. 47-48.

8 MONBALLYU, 'De Raad', p. 47-51.

van de taakverdeling tussen de wetgever en de strafrechter. Het strafrecht moest zoveel mogelijk bij wet zijn vastgelegd.⁹

Onder invloed van de kritiek van de verlichte hervormingsbeweging benadrukken verschillende rechtshistorici het bloederige en gruwelijke karakter van het strafrecht tijdens de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd.¹⁰ De bestraffing van de gruwelijke roofmoord door François Kneudde staft deze opvatting. Men neemt aan dat sadistische voorbeeldstraffen zoals het afsnijden van bepaalde ledematen, het koken en het vierdelen tot diep in de achttiende eeuw werden toegepast. Nochtans is de opvatting over het wrede strafrecht van het ancien régime een veralgemening.¹¹ Veel van deze dood- en lijfstraffen kwamen maar heel sporadisch voor en bestonden nog nauwelijks in de achttiende eeuw. Hun belang wordt vaak overschat door het sensationele karakter ervan. De meest uitgesproken straffen waren de geldboete en de verbanning.¹² Daarnaast is het uitdoven van inhumane straffen geen uitsluitend fenomeen van de late achttiende eeuw. Verschillende rechtshistorici halen aan dat tendensen tot humanisering al vanaf de zeventiende eeuw en doorheen de achttiende eeuw onderscheiden kunnen worden.¹³

9 J. MONBALLYU, 'De rol van de wetgever en de rechter bij de strafrechtsbedeling volgens Goswin de Fierlant (1735-1804)', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 68 (2000), p. 300. Zie ook J. MONBALLYU, 'L'idée d'un code criminel chez Goswin de Fierlant', in: G. MACOURS & R. MARTINAGE (red.), *Les démarches de codification du Moyen-âge à nos jours* (Iuris Scripta Historica, 11), Brussel, 2006, p. 61-65.

10 Bijv. J. HUIZINGA, *Herfsttij der middeleeuwen: studie over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en de Nederlanden*, Haarlem, 1975; L.A.G. STROOBANT, *Notes sur le système pénal des villes flamandes du XVe au XVIIe siècle*, Mechelen, 1897.

11 Bijv. voor de middeleeuwen: D.A. BERENTS, *Het werk van de vos. Samenleving en criminaliteit in de late middeleeuwen*, Zutphen, 1985, p. 189-190; J.A. GORIS, 'Zeden en criminaliteit in de tweede helft der XIVe eeuw naar de rekeningen der schouten van 1358 tot 1387', in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 5 (1926), p. 871-886, 6 (1927), p. 181-205; L.T. MAES, *Vijf eeuwen stedelijk strafrecht*, Antwerpen, 1947; G.M. DE MEYER & E.W.F. VAN DEN ELZEN, 'In de schaduw van Huizinga, kanttekening bij de wreedheid der middeleeuwse rechters', in: *Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis*, 53 (1985), p. 347-356; voor de vroegmoderne tijd: M. MÜLLER, 'Stad van justitie of stad van geweld? Misdaad en straf in zestiende-eeuws Alkmaar', in: *Pro Memorie*, 13 (2011), p. 80-95; E.J.M.F.C. BROERS, *Geschiedenis van het straf- en schadevergoedingsrecht: een inleiding*, Apeldoorn, 2012, p. 115-116; MONBALLYU, 'De Raad'.

12 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 139-140; MONBALLYU, 'De Raad', p. 67-68.

13 Bijv. MONBALLYU, 'De Raad'; S. FABER, *Strafrechtspleging en criminaliteit te Amsterdam, 1680-1811: De nieuwe menslievendheid*, Arnhem, 1983; P. SPIERENBURG,

Afbeelding 1. Kaart van de kasselrij Ieper, 1708 (IEPER, *Stadsarchieef*, Kasselrij Ieper, Kaarten en plannen 17).

Het nu volgende bronnenonderzoek wil nagaan of bovenstaande casus symbool staat voor het strafrecht van de achttiende eeuw, of eerder een uitzondering op de regel was. Concreet vestigen we onze aandacht op het achttiende-eeuwse strafrecht van de kasselrij Ieper. Regionaal onderzoek laat toe fundamentele wijzigingen in de strafrechtspraktijk te onderscheiden die uiteindelijk de verklaringstheorieën kunnen belichten.¹⁴ Om deze onderzoeksvraag te beantwoorden situeren we eerst onze hoofdbron, het Ieperse ‘*Registre van criminele sententien*’. Daarna bespreken we het verloop van de criminele strafprocedure, de misdrijven en welke straffen de Ieperse kasselrijschepenen oplegden.

The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression from a Preindustrial Metropolis to the European Experience, Cambridge, 1984.

- 14 Voor een overzicht van verschillende theorieën zie: D. GARLAND, *Punishment and the Modern Society. A Study in Social Theory*, Oxford, 1990; R.J. EVANS, *Rituals of Retribution: Capital Punishment in Germany 1600-1987*, Oxford, 1996, p. 1-24; MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 24-34. Twee belangrijke theorieën zijn die van Foucault (M. FOUCAULT, *Surveiller et punir: naissance de la prison*, Parijs, 1975) en Spierenburg (SPIERENBURG, *The Spectacle*).

DE BRON: HET 'REGISTRE VAN CRIMINELE SENTENTIEN'

Aan de hand van het '*Registre van criminele sententien gegeven bij mijn heeren schepenen der zaele ende casselrie van Ipre*' vanaf 1728 tot en met 1793 beantwoorden we een aantal onderzoeksvragen.¹⁵ Andere mogelijke bronnen, zoals rekeningen en strafdossiers (met uitzondering van het proces van François Kneudde), hebben we niet bekeken. Om het begrip 'criminele sententie' te kunnen uitleggen dient gekeken te worden naar de wijze waarop binnen (materiële) strafzaken geprocedeerd werd.¹⁶ De gerechtsofficier hanteerde de criminele procesgang voor de vervolging van kapitale misdrijven (misdrijven bestraft met een doodstraf of een zware lijfstraf). De criminele strafprocesgang kende geen uniforme, uitputtende, wettelijke regeling en had een sterk inquisitoriaal karakter. Overheidsorganen voerden van ambtswege het strafproces en gingen zelf op zoek naar de (objectieve) waarheid. Voor het grootste deel verliet de criminele strafprocesgang in het geheim.¹⁷

Het register bevat 147 uitspraken, chronologisch geordend over een periode van februari 1728 tot oktober 1793. Daarvan zijn er 143 criminele sententiën.¹⁸ Het aantal gecorrigeerde personen bedraagt 253. Van de overige verdachten spraken de Ieperse kasselrijscshopen er 16 vrij.¹⁹

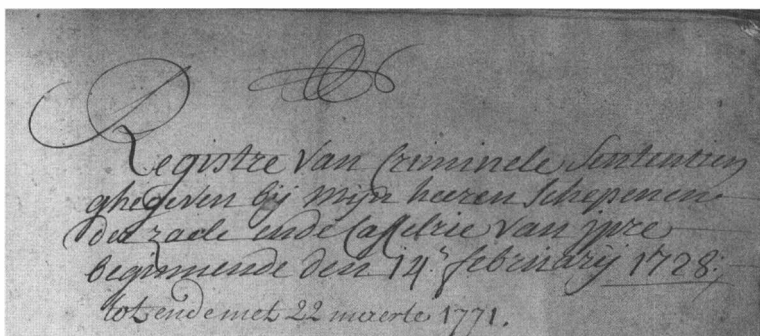
15 Register 1728-1771; IEPER, *Stadsarchief*, Kasselrij Ieper, 1ste reeks, 218, Register van de Criminele Sententies van de Zaal en de Kasselrij van Ieper, 1771-1793 (verder 'Register 1771-1793').

16 Zie hiervoor J. MONBALLYU, 'De hoofdlijnen van de criminele strafprocedure in het graafschap Vlaanderen (16^e tot 18^e eeuw)', in: C. VAN RHEE, F. STEVENS & E. PERSOONS (red.), *Voortschrijdend procesrecht. Een historische verkenning*, Leuven, 2001, p. 63-69; J. MONBALLYU, 'Het onderscheid tussen de civiele en de criminele en de ordinaire en de extraordinaire strafrechtspleging in het Vlaamse recht van de 16de eeuw', in: H.A. DIEDERIKS & H.W. ROODENBURG (red.), *Misdaad, zoen en straf. Aspecten van de middeleeuwse strafrechtsgeschiedenis in de Nederlanden*, Hilversum, 1991, p. 120-132.

17 MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 68-73.

18 Eén uitspraak kan niet als een strafvonnis beschouwd worden. Vijf vrouwelijke landlopers werden namelijk in voorhechtenis genomen en als onderzoeksmaatregel op het schavot tentoongesteld. Tijdens het moment van aanhouding ontdekten de rechtercommissarissen dat de schepenenbank van Kortrijk het vijftal nog maar net verbannen had (Register 1728-1771, f. 93r-93v). Voorts vonden we nog drie gratiebrieven (Register 1771-1793, f. 3r, 51v-53r, f. 58v-61r).

19 Register 1728-1771, f. 5v-6r, 22r-22v, 64r-66r, 73v-74v, 85r-87r, 96v-98r, 99v, 116v-117r, 120v-121r; Register 1771-1793, f. 17r-27r, f. 41r-42v, f. 67v-71r, 71r-74r. Eén persoon kon zijn straf

Afbeelding 2. Detail van het 'Registre van criminele sententien' (Register 1728-1771).

Een criminele sententie is opgebouwd volgens een vast stramien: een eerste luik vertelt ons meer over het verloop van de procedure. Vervolgens komen we (soms) iets te weten over de identiteit van de verdachte (bijv. leeftijd, geboorte- en woonplaats, burgerlijke staat, enz.). Spijtig genoeg had het gerecht nog geen belangstelling om bij iedere delinquent bijkomende informatie te vermelden.²⁰ Tot slot komen de strafbare gedragingen en de opgelegde sancties aan bod. In deze achttiende-eeuwse criminele sententies treffen we maar zelden iets aan wat lijkt op een motivering van het strafoordeel. In het vonnis verwezen de schepenen uitvoerig naar de feiten. Ze motiveerden niet in rechte, omdat er nog geen strikte wetteksten waren. In tegenstelling tot vandaag is er geen sprake van een legaliteitsbeginsel. In sommige sententies verwezen de kasselrijschepenen naar ordonnanties die geschonden zouden zijn door de veroordeelde persoon, maar meestal niet uitdrukkelijk.²¹ Wel gebruikte men standaardformules, zoals dat een 'exempel' gesteld moest worden.²²

afkopen (Register 1771-1793, f. 96r-98r). Bij zes verdachten hevelden de schepenen de zaak over naar een andere rechtbank wegens onbevoegdheid (Register 1728-1771, f. 85r-87r, 95v-96v, 109r-109v, 123r-125v, 126r-126v) en zetten in één geval de zaak om in een ordinair proces (zie later, Register 1728-1771, f. 40v-41r). Twee krankzinnigen waren volgens de schepenen ontoerekenbaar. Ter beveiliging van de maatschappij slokten de schepenen hen wel op (Register 1728-1771, f. 23r-24v, f. 76v-77r).

²⁰ Ook het geval bij: SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 111.

²¹ Bijv. 'niet jegenstaende bij sijne Majestijs placcaeten het selve hem scherpeijck is verboden op de straffen daer bij ghestatueert' (Register 1728-1771, f. 50r-50v).

²² Bijv. Register 1728-1771, f. 11v-13r.

rogius de
 Cypriaux
 Clement de
 decker
 albert de grijs

Ghesien bij mijn heren Schepenen der zael
 Jende Casserie van jure de stickenlandem
 proosse extraordinaerlyck ten verpoeke van
 jans francois wijckelman heere van walthove
 Petit Baillie of Causa officij regheros ende ten
 Laste van rogius de Cypriaux, Clement
 den decker, albert de grijs quassouerde
 de regter vanden 14^{en} ongt 1733. touderende tot
 moeffen informeren met de permissie daer op
 ghevolaft d'information in consequentie
 gheschieden den 17^{en} ongt 4^{en} ende 9^{en} september
 onse ordonnantie vanden 18^{en} ongt draegen
 dat de gheaccuseerde sonden worden gedaechpaert
 om ghehoort te worden op de faiteen ende
 tuffen sijt de vovv. beleede information
 resulterende de interrogatoiren bij sijn
 respectivelijck onderstaen den 17^{en} ongt het
 mandaat ondertekeet door den vermelden
 rogius de Cypriaux ende Clement de decker
 om te doen de notificatie afvraeghe ende
 protest daer bij vermeldt met d'insinuatie
 ende relas daer onder staende ghedaen door
 sijn Baillie vanden hove te roosebete
 respectivelijck in daten 29^{en} meij ende 2^{en}
 junij volleden; onse ordonnantie vanden
 22^{en} ongt, dat de ghetijghen ghehoort inde

Afbeelding 3a. Een voorbeeldvonnis (Register 1728-1771, f° 34r-35r).

voornoemde informatie ende alle andere
die van inbield noch souden vormen
ghevoort wesen souden wesen gherecolleert
in sinne depositie, ende nocht sijde
gheconfrontert jeghens de quacciusse deo:
het recollement jeghevolgt des ghevaen
den 4^{en} ende 9^{en} septembre de confrontatie van
meter boonsier ende nietornelle de smijtere
twide ende d'ere ghetrijghe ghevoort in
d'informatie vanden 17^{en} oylagt voorts jeghens
de drie quacciusse van daten 9^{en} septembre
de pondissien vanden hier Bailliu, ende op
alles ghelet,

Wij Verclaeren de voorre cogier de sijnmaeker
Clement den deker ende albert de grijsse
quacciusse de bepoelich overtsijghe ende
lovernomen van in tierste van de maend
juniij lertiden inden nacht van een
loodt vast ghemaccht aen het opperste van
een Keiserlaerens boom staende op het plain
vande waeghemaukerie ghebrincht. Sij
ferdinande de smijtere op de proefse van
gasshemacle den selwin boom te voeren
door boort ende ten grooten dele afgesaigt
met ghevelt sijnvelich omghelucken
te hebben tot op den grondt. 40 dies
vermenselich inspect van oortent des
voorseiden tijdt een anderen Keiserlaeren
boom staende op het voornoede plain
jnsghelijck doorboort te hebben ende inde
gaten gheleijt. Sijnvoeder mitgaders van
H selwin te hebben ontsteken, oec den voors.
boom te doen springhen.

Tot reparatie van Welcken Wij de Vermeelde
cogier de sijnmaeker Clement den deker ende
albert de grijsse condammeren tot vanquessie
ten raetghe voor den tijdt van veertien daegen
sijn aldaer piceffivelich te begeren d'een
maer d'ander op penne, dat sijn den effete
ten lijfve sullen ghevat worden, inde boete
dek van twintighe ponden paris is, ende

Afbeelding 3b. Een voorbeeldvonnis (Register 1728-1771, f° 34r-35r, vervolg).

Solidairlijk inde Costen ende misfen van justitie
 ende waeren onderteeckent de la porte De la
 Barratrie, Coele, J. E. Vander Ocke De Langue marq
 J. adriaens L. v. De Ceirincx A. W. Medoach J.
 Prathyn J. f. Lijndrick, Leijns A. Walwein C.
 Walwein, Cor. E. Walwein, A. Merghelijck, ende
 Capon
 Ghepromoveert in het Collegie den 14.
 Novembre 1733. ter presentie van geenssiede,
 ond. A. Merghelijck;

Afbeelding 3c. Een voorbeeldvonnis (Register 1728-1771, f° 34r-35r, vervolg).

HET VERLOOP VAN DE CRIMINELE STRAFPROCEDURE

De uitoefening van de criminele bevoegdheden was in handen van de kasselrijbaljuw en de kasselrijschepenen. Zowel de stad als de kasselrij Ieper beschikten elk over een eigen baljuw, in tegenstelling tot sommige andere steden en kasselrijen, zoals Kortrijk en Veurne, die een gemeenschappelijke baljuw hadden. Verder hadden de twee ambachten van de kasselrij Ieper (West-Ieperambacht en Oost-Ieperambacht) elk een eigen baljuw. De exacte bevoegdheid van de baljuw van Oost-Ieperambacht is niet geheel duidelijk. Wel staat vast dat zijn bevoegdheid geringer was dan de bevoegdheid van die van West-Ieperambacht, die in feite doorgaat als de baljuw van de hele kasselrij Ieper of de kasselrijbaljuw.²³ Voor de onderzochte periode (1728-1793) kunnen we zes bevoegde gerechtsofficieren onderscheiden: François Wijnckelman (1728-1734), Jan François Joseph de Cerf (1735-1771), Jacques Louis baron Bonaert (1770-1790), Victor Romanus van den Aemele (1775) en Pieter François Hollevoet (1780-1793). De eerste vier waren hoogbaljuw, de laatste twee schout.²⁴ In één criminele sententie nam de luitenant-baljuw Augustinus Aeben bij afwezigheid van Jacques Louis baron Bonaert de taken over.²⁵ De

23 M. VANDERMAESEN, *Archiefvormers in de gerechtelijke arrondissementen Brugge, Ieper, Veurne*. 2. Archieven van overheidsinstellingen vanaf 1795, Brussel, 2002, p. 44.

24 De precieze verhouding tussen de kasselrijbaljuw en de schout konden we niet achterhalen.

25 Register 1771-1793, f. 1r-2v.

schepenbank bestond uit negen kasselrijschepenen, waaronder één voorschepenen die de schepenbank voorzat.²⁶ Vanaf 1764 telt men er acht.²⁷ De schepenen waren telkens voor één jaar benoemd en dus jaarlijks herkiesbaar. Sommige schepenen bleven jarenlang in functie.²⁸ Ze kregen hulp van pensionarissen, die advies gaven en vonnissen voorbereidden. Pensionarissen zijn juristen die universitair geschoold zijn in het recht, in tegenstelling tot de schepenen en de baljuw die meestal geen juristen zijn.²⁹

Aan de hand van het strafdossier van François Kneudde schetsen we een beeld van het verloop van de criminele procedure. Elk crimineel proces kent vijf belangrijke kernmomenten: het voorbereidende onderzoek, de ondervraging van de verdachte, het eigenlijk onderzoek van de bewijzen, de ondervraging van de verdachte onder tortuur en tot slot het eindvonnis en zijn uitvoering. Het eigenlijk onderzoek en de ondervraging van de verdachte onder tortuur waren fasen die volledig konden worden overgeslagen, wat bijv. het geval was in de zaak van Kneudde.³⁰

Het kasselrijleenhof van Ieper raakte op de hoogte van de roofmoord door de prinselijke vierschaar van de heerlijkheid Zwinland³¹ en de hoofdvierschaar van Oost-Ieperambacht, die de zaak overdroeg aan het kasselrijleenhof van Ieper. De reden hiervoor is niet duidelijk. Waarschijnlijk maakte men de zaak over omdat het ging om een zware strafzaak. Pieter Jacobus de Mey, baljuw van de prinselijke vierschaar van de heerlijkheid Zwinland

26 VANDERMAESEN, *Archiefvormers*, p. 44.

27 L. GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume de la salle et chatellenie d'Ypres*, Brussel, 1911, dl. I, p. xxvi.

28 Ook het geval voor criminele sententies van de kasselrij Ieper van 1694 tot en met 1727: C. VANMOERKERKE, *Het strafrechtelijke beleid in de kasselrij Ieper in de vroege 18^e eeuw*, onuitgegeven masterproef, Leuven, 2015, p. 20; N. MADDENS, 'Kasselrij Ieper', in: W. PREVENIER & B. AUGUSTYN (red.), *De gewestelijke en lokale overheidsinstellingen in Vlaanderen tot 1795*, Brussel, 1996, p. 377.

29 Gilliodts-Van Severen spreekt van vier pensionarissen, Maddens van twee (GILLIODTS-VAN SEVEREN, *Coutume*, dl. I, p. xxvi; MADDENS, 'Kasselrij Ieper', p. 378. Zie ook MAES, *Vijfeeuwen*, p. 65-66).

30 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 351. Over de criminele strafprocedure in de Nederlanden, zie: MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 63-108; MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 351-364.

31 De heerlijkheid Zwinland lag in Staden, Oostnieuwkerke, Roeselare en Hooglede.

en de hoofdvierschaar van Oost-Ieperambacht, had de gruwelijke misdaad vernomen door een aangifte van Joseph Bonte en de zoon van Rogier Rosseel.³²

In het strafproces trad de baljuw op als openbare aanklager. Hij was de hoofdfiguur bij het opstarten en het afronden van de criminele strafprocedure. Op rekwest van Pieter Jacobus de Mey startte de vierschaar van Zwinland op 2 mei het voorbereidende onderzoek.³³ De baljuw voerde dit niet zelf, omdat gerechtelijke vaststellingen enkel door rechters konden gebeuren. Deze regel garandeerde de objectiviteit van het onderzoek en een procesgelijkheid tussen de aanklager en de verdachte.³⁴ De delegatie van de vierschaar bestond uit twee schepenen, in casu Pieter Joannes de Ceuninck en Anthone Verelst, bijgestaan door griffier Ferdinandus Carolus de Clercq.³⁵ In de eerste plaats poogden de rechtercommissarissen zoveel mogelijk vaststellingen te doen over het bestaan van de roofmoord. Ze begaven zich op 2 mei 's morgens naar het bos in Roeselare, waar ze het hevig verminkte, naakte lichaam van de vrouw vonden. Omstaanders zeiden dat het om Joanna Ovijn ging. De gruwelijke toestand van het lijk werd nauwkeurig genoteerd in een proces-verbaal.³⁶ Omdat Ovijn in verdachte omstandigheden was overleden, vorderde de baljuw bij de schepenen op 3 mei een lijkschouwing, wat ze hem toestonden.³⁷ Jacobus Kemele, geneesheer, en J.J. Delecluse, heelmeeester, onderzochten het lijk en wezen het doorsnijden van de keel als doodsoorzaak aan. De andere weerzinwekkende wonden waren na haar dood ontstaan.³⁸ Met toelating van de schepenen verrichtten de rechtercommissarissen een huiszoeking bij Joanna Ovijn. Daar maakten ze een inventaris op van alle goederen toebehorend aan het slachtoffer.³⁹ Omdat ze wilden nagaan wat Ovijn aanhad op de dag van de moord en welke bezittingen ze bij zich had, onderzochten ze

32 Proces François Kneudde, stuk C.

33 Proces François Kneudde, stuk A.

34 Deze regel gold in Vlaanderen. MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 77.

35 Proces François Kneudde, stuk A.

36 Proces François Kneudde, stuk B.

37 Proces François Kneudde, stuk F.

38 Proces François Kneudde, stuk G.

39 Proces François Kneudde, stukken H1 en H2.

welke kledingstukken, juwelen en andere goederen er ontbraken. Tot slot verhoorden de rechtercommissarissen op 2 en 5 mei alle personen die rechtstreeks of onrechtstreeks op de hoogte waren van het misdrijf, met het oog op het vinden van bezwarende omstandigheden tegen één of meerdere personen.⁴⁰

Ondertussen vermoedden verschillende personen in de herberg 'De Tasche' in Ardoorie dat de vrouwenkleren die François Kneudde bij zich had de kleren waren van de vermoorde vrouw. Ze legden hem op de rooster. Kneudde ontkende aanvankelijk en beweerde dat het de kleren waren van zijn overleden echtgenote. Men waarschuwde de baljuw van Ardoorie, die Kneudde op 4 mei gevangen nam. Aan deze baljuw bekende hij vervolgens de moord. Zijn goederen werden in beslag genomen en hiervan werd een inventaris opgemaakt.⁴¹

De aanhouding en de ondervraging van de verdachte vormen de volgende fase in elk strafproces. De ondervraging was een uiterst belangrijk moment in het crimineel proces, omdat de gerechtelijke bekentenis in vele gevallen als doorslaggevend gold.⁴² Op een rekest van Pieter de Meij (met advies van een rechtsgeleerde) gaven de schepenen op 5 mei het bevel tot aanhouding van François Kneudde.⁴³ Vervolgens moest hij binnen de 24 uur en ten laatste binnen de drie dagen worden ondervraagd.⁴⁴ Op 5 mei vond de eerste ondervraging plaats, waarbij hij zich niet kon laten bijstaan door een advocaat of een procureur. Tijdens de ondervraging bekende hij de moord. De rechtercommissarissen toonden het lijk aan Kneudde en hij bevestigde dat het om de vrouw ging die hij had vermoord.⁴⁵

Op 5 mei kwamen de schepenen van de vierschaar op een extraordinaire vergadering samen waar ze beslisten de zaak over te hevelen naar de kasselrijschepenenbank van Ieper. Op 7 mei aanvaardden

40 Proces François Kneudde, stuk C; MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 80.

41 Proces François Kneudde, stuk K.

42 MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 82-83.

43 Proces François Kneudde, stukken K en N.

44 'Art. 6 Ordonnantie op de stijl crimineel van 9 juli 1570' in *Eerstedeel van den vyfden placcaert-boeck van Vlaenderen*, Gent, 1763, p. 155.

45 Proces François Kneudde, stuk M.

ghevraecht wat hem ghemordant oft
 beweent heeft naer dies de overledene dochter
 in desen doot was ende hij haere cleederen
 ghenomen hadde van haer lichaam alden
 soo deereelyck te mishandelen ende te
 doorsnijden

seght dat hij den bijnck open ghesneden
 heeft om dat hij gewone ket jughentmit sijn
 ghesien hebben ende dat hij da voordor
 sijndijghen ghedaen heeft om dat hem docht
 dat hij silleky doen moecht ende anderints
 sicut en conde van daer wegh gaen mocht
 voortreken

Afbeelding 4. Detail van de ondervraging van 5 mei (Proces François Kneudde, stuk M).

de schepenen van de kasselrij Ieper de zaak en gingen ze onmid-
 dellijk over tot de ondervraging van François Kneudde.⁴⁶
 Tijdens een ondervraging had deze gezegd dat hij al veroordeeld
 was door de schepenen van de kasselrij Kortrijk. Daarom schreef
 de griffier deze schepenen aan. Men wilde weten wanneer en naar
 waar Kneudde na zijn gevangenisstraf was weggetrokken. Ook
 wilden ze nagaan of hij voor of na de gevangenneming ergens was
 opgesloten. Op 10 mei antwoordden de Kortrijkse kasselrijsche-
 penen dat Kneudde opgesloten zat tot 8 maart. Ze hadden geen
 weet van andere veroordelingen.⁴⁷

46 Proces François Kneudde, stukken O1, O2 en Q.

47 Proces François Kneudde, stukken X1, X2, X3 en X4.

Pas in het *recollement* kregen de getuigenverklaringen van het voorbereidende onderzoek volledige bewijskracht.⁴⁸ Dit greep plaats op 10 mei. Hierbij moesten alle getuigen die gedurende het voorbereidende onderzoek waren gehoord tijdens de zitting opnieuw ondervraagd worden om na te gaan of ze hun verklaringen handhaafden.⁴⁹ Op 13 mei vond de confrontatie plaats tussen de getuigen en François Kneudde. Deze confrontatie bestond in het horen van de getuigen in aanwezigheid van de verdachte.⁵⁰

Op 14 mei volgde de '*criminele heesch*' of *conclusie* van kasselrij-baljuw Jan François Joseph de Cerf, waarin hij de veroordeling van François Kneudde tot de doodstraf en de betaling van de gerechtskosten vroeg. De eis van de baljuw kwam grotendeels overeen met de uiteindelijk opgelegde straf, al week die op sommige vlakken af. Zo eiste hij dat de beul bij de executie de roofoverval tot in de puntjes moest uitbeelden (door onder meer het uitrukken van alle darmen en ingewanden), wat de schepenen uiteindelijk herleidden tot het afkappen van het linkerbeen en het hoofd.⁵¹

Een laatste ondervraging door het schepencollege vond op 17 mei plaats, waarna de schepenen het uiteindelijke strafvonnis wezen. Omdat François Kneudde had bekend, konden de schepenen de doodstraf opleggen, wat ze ook deden.⁵² Zijn proces volgde de extraordinaire procesgang, omdat de schepenen Kneudde op basis van het voorbereidende onderzoek en het verhoor bestraften.⁵³ Minstens 95 procent van de strafzaken werd op deze manier afgehandeld met het oog op het vermijden van proceskosten en om de justitie zo snel en efficiënt mogelijk te laten verlopen.⁵⁴ Op 19 mei spraken de kasselrij-schepenen het vonnis in aanwezigheid van François Kneudde in het openbaar uit. De baljuw was belast met de prompte uitvoering van de straffen. De uitvoering van het

48 MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 81.

49 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 130-131.

50 Proces François Kneudde, stuk W.

51 Proces François Kneudde, stuk Y.

52 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 147.

53 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 357.

54 'Artikel 32 Ordonnantie op de stijl crimineel van 9 juli 1570' in *Eerste deel van den vyfden placcaert-boeck*, p. 159. Zie ook latere wetgeving.

bloederig schouwspel liet hij over aan een beul of een ‘*scher prechter*’. Tegen een eindvonnis in criminele zaken was in principe geen hoger beroep mogelijk.⁵⁵ Mettertijd was dit wel toegestaan voor alle vonnissen die geen kapitale straf inhielden. Er bestond wel een beroep tot nietigverklaring voor alle strafvonnissen.⁵⁶

Het strafproces van François Kneudde sloeg het eigenlijk onderzoek en de ondervraging van de verdachte onder tortuur over. Na de ondervraging van de verdachte konden de schepenen beslissen over te gaan tot een eigenlijk onderzoek wanneer ze meenden dat de bewijzen onvoldoende waren om over de verdachte te oordelen.⁵⁷ De schepenen lieten dan de baljuw een tijdlang met de verdachte debatteren over de rechterlijke maatregelen. De verdachte kon zich in deze fase laten bijstaan door een procureur of een advocaat.⁵⁸ In de door ons onderzochte periode vond een dergelijk eigenlijk onderzoek één keer plaats.⁵⁹

Omdat François Kneudde de moord had bekend, konden de schepenen de pijnbank achterwege laten.⁶⁰ Het ‘*scherp examen*’ was enkel mogelijk bij misdaden bestrafbaar met een doodstraf of een zware lijfstraf en als het bestaan van het misdrijf ondubbelzinnig vaststond. Ook moesten er tegen de verdachte aanzienlijke schuldbewijzen voorhanden zijn.⁶¹ De bekentenis verkregen tijdens de tortuur bezat geen enkele juridische waarde: alleen herhaling van de bekentenis na de foltering bevestigde de schuld van

55 Wij hebben in ons bronnenmateriaal één uitzondering gevonden: in 1746 werd in hoger beroep gegaan bij het *Parlement de Flandres* in Douai (de kasselrij behoorde op dat moment tot Frankrijk); het oorspronkelijke vonnis werd deels vernietigd. Zie Register 1728-1771, f. 78v-80v.

56 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 363.

57 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 356; MONBALLYU, ‘De hoofdlijnen’, p. 91.

58 MONBALLYU, ‘Onderscheid’, p. 127.

59 Register 1728-1771, f. 40v-41r.

60 Voor de tortuur, zie: E. HUBERT, *La torture aux Pays-Bas autrichiens pendant le XVIIIe siècle. Son application, ses partisans et ses adversaires. Son abolition*, Brussel, 1897; J.H. LANGBEIN, *Torture and the Law of Proof. Europe and England in the Ancien Régime*, Chicago, 1977.

61 MONBALLYU, ‘De hoofdlijnen’, p. 97-98.

de dader.⁶² Tortuur was een weinig voorkomende procesfase,⁶³ wat wordt bevestigd door de achttiende-eeuwse praktijk van de kasselrij van Ieper. Enkel één criminele sententie maakte melding van de *'ordinaires ende extraordinaires pijnbanck'*. Bij deze ondervraging in 1739 bekende Pieter François Verleez niet, maar op grond van *'feijten ende judicien 't sijnen laste vijt den processe resulterende'* banden de kasselrijschepepen hem levenslang uit het graafschap Vlaanderen.⁶⁴ Daarnaast besloten de kasselrijschepepen Pieter Geloen, die ervan werd verdacht verschillende mensen te hebben vergiftigd, in 1785 aan een pijnlijk verhoor te onderwerpen. Hiervoor moesten ze de toelating hebben van het Brusselse centraal gezag, conform de keizerlijke instructie van 3 februari 1784. Dat verzoek tot pijniging werd echter afgewezen, wat erop wijst dat het Brusselse centraal gezag vanaf de regering van Jozef II ernaar streefde de tortuur af te schaffen.⁶⁵

DE MISDRIJVEN

Aan de hand van de criminele sententies kan een algemeen overzicht van de misdrijven van 1728 tot en met 1793 gegeven worden. We verstaan onder strafbare feiten ook de beschuldigingen waarvoor de verdachte vrijgesproken is. De omvang van de geregistreerde criminaliteit komt echter niet overeen met de reële omvang van de criminaliteit (een *dark number* is nu eenmaal niet te kennen).⁶⁶ Dit onderzoek schetst dan ook een beeld over de werking van het juridisch apparaat.

Er zijn vele wijzen om de delicten te kwalificeren en in te delen, wat een overzicht geven bemoeilijkt. Het indelen volgens het moderne strafwetboek leek ons niet geschikt. Bij het vergelijken doen

62 R.C. VAN CAENEGEM, 'La preuve dans l'ancien droit belge des origines à la fin du XVIIIe siècle', in: *La preuve* (Recueils de la Société Jean Bodin, 17), Brussel, 1965, dl. II, p. 422.

63 MONBALLYU, 'De hoofdlijnen', p. 96, n.183.

64 Register 1771-1793, f. 53r-53v.

65 Register 1771-1793, f. 67v-71r; voor een bespreking van het straf dossier van Pieter Geloen, zie J. MONBALLYU, 'Vergiftiging, tortuur en beroep tot nietigverklaring in de kasselrij Ieper: het proces Pieter Geloen, 1785-1786', in: R. OPSOMMER (red.), *Van Ieperse scholen en lenen, schilderijen en criminelen, uit velerlei eeuwen* (Ieperse Historische Studies, 3), Ieper, 1999, p. 147-172.

66 FABER, *Strafrechtspleging*, p. 51.

zich qua aantal en aard van de misdrijven drie mogelijkheden voor: per verdachte één strafbaar feit, vervolgens twee of meer dezelfde misdrijven (of van dezelfde aard) en ten slotte twee of meer delicten van verschillende aard.⁶⁷ De beide eerste categorieën geven weinig moeilijkheden, maar de laatste wel. Vandaar dat de misdrijven worden bekeken vanuit twee invalshoeken. Enerzijds bepalen we louter één misdrijf per verdachte, met name het toentertijd zwaarst geachte misdrijf.⁶⁸ Anderzijds maken we elk van de misdrijven los van de delinquenten en houden we rekening met alle gepleegde misdrijven.

Tabel 1. Totaal aantal zwaarste misdrijven en totaal aantal misdrijven (1728-1793)⁶⁹

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Misdrijven tegen de fysieke integriteit	25	9%	43	6%
Zedenmisdrijven	16	6%	32	5%
Vermogensmisdrijven	118	42%	357	52%
Misdrijven tegen het gezag	42	15%	97	14%
Landloperij en bedelarij	41	15%	115	17%
Onbekende misdrijven	37	13%	40	6%
Totaal aantal misdrijven	279	100%	684	100%

Een snelle blik op tabel 1 leert dat de Ieperse kasselrijschepenen vooral vermogensdelicten behandelden, gevolgd door landloperij en bedelarij en misdrijven tegen het gezag. Misdrijven tegen de fysieke integriteit en zedenmisdrijven kwamen het minst voor. Bij 37 gestrafte personen is het misdrijf niet vermeld.⁷⁰

67 FABER, *Strafrechtspleging*, p. 54.

68 Hierbij baseerden we ons op de ergheidsschaal die Faber in zijn onderzoek volgde. Zie FABER, *Strafrechtspleging*, p. 54.

69 Bij de percentages in de tabellen is wegens afronding een afwijking mogelijk.

70 Meestal vermeldt de criminele sententie 'om het cas resuterende uijt den processse gecondemneert', bijv. Register 1728-1771, f. 116v-117r.

MISDRIJVEN TEGEN DE FYSIEKE INTEGRITEIT

Met 22 mannelijke en drie vrouwelijke daders blijkt dat misdrijven tegen de fysieke integriteit een overwegend mannelijke aangelegenheid waren. Het kleine percentage op het conto van vrouwen komt overeen met gelijkaardig onderzoek elders in Europa.⁷¹ Criminologen gaan ervan uit dat vrouwen minder snel werden opgepakt en veroordeeld.⁷²

Tabel 2. Misdrijven tegen de fysieke integriteit (1728-1793)

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Moord	2	8%	2	5%
Bijzondere vorm: kindermoord	2	8%	2	5%
Bijzondere vorm: vergiftiging	1	4%	6	14%
Poging tot moord	0	0%	1	2%
Doodslag	2	8%	2	5%
Poging tot doodslag	3	12%	3	7%
Strafbare deelneming door het niet verhinderen van de uitvoering van doodslag	1	4%	1	2%
Slagen en verwondingen	11	44%	13	30%
(Doods)bedreigingen	3	12%	13	30%
Totaal aantal misdrijven	25	100%	43	100%

In de loop van 65 jaar kwamen vijf personen wegens moord en vijf mannen omwille van (poging tot) doodslag voor de schepenen. Dat lijkt weinig, maar de pakkans in de vroegmoderne tijd was heel klein. Zo stelt Jüngen dat in het zestiende-eeuwse

71 M. EISNER, 'Long-term historical trends in violent crime', in: M. TONRY (red.), *Crime and Justice: A Review of Research* (30), Chicago, 2003, p. 83-142; P. SPIERENBURG, *A History of Murder: Personal Violence in Europe from the Middle Ages to the Present*, Cambridge, 2008, p. 117.

72 R. MUCHEMBLED, *A History of Violence: from the End of the Middle Ages to the Present*, Cambridge, 2012, p. 12-23.

Amsterdam voor elke ontdekte doodslag of moord er ongeveer tien niet voor de rechter kwamen.⁷³

Moord is het zwaarste vergrijp tegen de fysieke integriteit. Deze misdaad onderscheidde zich van doodslag door de heimelijkheid waarmee de dader was te werk gegaan bij het ombrengen van het slachtoffer.⁷⁴ Wie zijn kind vermoordde bij of kort na de geboorte of wie gif gebruikte, waren personen die niet voor hun daden uitkwamen.⁷⁵ De voorbedachte rade vormt het criterium dat vandaag gehanteerd wordt en bestaat uit het feit dat tussen het vormen en het uitvoeren van het opzet een zekere tijd was verlopen.⁷⁶ In het proces van François Kneudde zit dit criterium in de eis van de baljuw vevat: *'sedert merckelijcken tijde het voornemen ghehad heeft ende in sigh besloten van jemant te vermoorden'*.⁷⁷

Kindermoord (de doodslag gepleegd op een kind bij of kort na de geboorte) vormt een bijzondere variant van moord. Men beschouwde dit misdrijf als zeer afgrijselijk, omdat de ouder door de doding van een ongedoopt kind de ziel deed verloren gaan.⁷⁸ Hoe vaak kindermoord zich voordeed is moeilijk te achterhalen. Rechtszaken dienaangaande kwamen niet zoveel voor, omdat deze misdaad moeilijk te bewijzen was.⁷⁹ Wij vonden twee ongehuwde vrouwen die zich schuldig maakten aan kindermoord.⁸⁰ Ze

73 J. JÜNGEN, 'Doodslagers en hun pakkans in het zestiende-eeuwse Amsterdam', in: C. FIJNAUT & P. SPIERENBURG (red.), *Scherp toezicht. Van 'boeventucht' tot 'samenleving en criminaliteit'*, Arnhem, 1990, p. 85; MÜLLER, 'Stad', p. 85.

74 R.C. VAN CAENEGEM, *Geschiedenis van het strafrecht in Vlaanderen van de XIe tot de XIVe eeuw* (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 19), Brussel, 1954, p. 88-89; E.J.M.F.C. BROERS, *Van plakkaat tot praktijk: strafrecht in Staats-Brabant in de zeventiende en achttiende eeuw*, Nijmegen, 2003, p. 25; E. POULLET, *Histoire du droit pénal dans le duché de Brabant, depuis l'avènement de Charles-Quint jusqu'à la réunion de la Belgique à la France, à la fin du XVIIIe siècle* (Mémoires de l'Académie Royale de Belgique, 35), Brussel, 1870, p. 443.

75 VAN CAENEGEM, *Geschiedenis*, p. 88.

76 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 92.

77 Proces François Kneudde, stuk Y.

78 F. VANHEMELRYCK, *De criminaliteit in de ammanie van Brussel van de late middeleeuwen tot het einde van het Ancien Régime (1404-1789)* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 97), Brussel, 1981, p. 110.

79 SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 120.

80 Register 1728-1771, f. 43v-44v; Register 1771-1793, f. 10v-14r.

hielden hun zwangerschap verborgen en bevielen buiten het zicht van anderen, omdat hun seksuele relatie buiten het huwelijk strafbaar was. Uiteindelijk bevonden ze zich in zo een radeloze situatie dat zij geen andere uitweg meer zagen dan kindermoord. Zelf zonder arrestatie of veroordeling leidde een buitenechtelijk kind tot sterk verminderde huwelijkskansen en eerverlies. Vele vrouwen vreesden uit de gemeenschap verstoten te worden.⁸¹ Vaak waren het dienstmeiden voor wie een zwangerschap en zeker het moederschap het einde van hun loopbaan betekende.⁸² Zo verzweeg de 22-jarige Marianne de Spaigne haar ongewenste zwangerschap voor haar werkgever Pieter Joseph Capelle. Na de bevalling op 12 mei 1773 stak ze haar pasgeboren zoontje onder de 'cafsack'⁸³ van haar bed, bedekt met stro. Het kindje bleef daar twee dagen liggen. Nadien begroef ze het kinderlijkje onder een dunne laag aarde in een gracht bij een wilg langs zaailand, waar een toevallige passant op 12 juni het kadaver ontdekte. Omdat ze haar zwangerschap en bevalling 'heimelijck gehouden verswegden' had en ze bij de eerste ondervraging de feiten ontkende, verdachten de rechtercommissarissen haar van kindermoord.⁸⁴ De gangbare straf voor kindermoordenaressen was een publieke geseling en een levenslange verbanning uit Vlaanderen (en dus geen doodstraf).⁸⁵

Gifmoord is een andere bijzondere variant van moord. Zo zou Pieter Geloen zijn vijfjarig zoontje Frans met arsenicum vergiftigd hebben en het vervolgens met een koord (of een gelijkaardig instrument) hebben gewurgd. Voorts zou hij zijn vierde (en laatste) echtgenote, Thérèse Vallaeijs, vergiftigd hebben. Ook zou hij zijn eerste drie vrouwen en een schoonzus op dezelfde manier

81 M.P.C. VAN DER HEIJDEN, *Misdadige vrouwen. Criminaliteit en rechtspraak in Holland 1600-1800*, Amsterdam, 2014, p. 72-89; zie ook F. VANHEMELRYCK, 'Misdaad en straf- Recent onderzoek naar de geschiedenis van de criminaliteit', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 93 (1978), p. 187; Y.B. BRISSAUD, 'L'infanticide à la fin du Moyen Age. Ses motivations psychologiques et sa répression', in: *Revue historique de droit français et étranger*, 50 (1972), p. 233-234.

82 VANHEMELRYCK, 'Misdaad', p. 187; R.W. MALCOLMSON, 'Infanticide in the Eighteenth Century', in: J.S. COCKBURN (red.), *Crime in England, 1500-1800*, Princeton, 1977, p. 191-192.

83 Een zak gevuld met kaf die gebruikt werd als matras.

84 Register 1771-1793, f. 10v-14r.

85 Register 1728-1771, f. 43v-44v; Register 1771-1793, f. 10v-14r.

van kant gemaakt hebben. De kasselrijschepenen veroordeelden hem ook wegens vervalsing van een boedelbeschrijving. Geloen ontliet de doodstraf, maar kreeg in 1785 40 jaar opsluiting in het provinciaal correctiehuis in Gent.⁸⁶ De kasselrijschepenen spraken de mindere straf van opsluiting uit, omdat hij ‘ervan verdacht’ was de verschillende moorden te hebben gepleegd. De schepenen hadden voor het uitspreken van de doodstraf bij vergiftiging de bekentenis van de dader nodig, maar Geloen had evenwel niet bekend.⁸⁷

ZEDENMISDRIJVEN

We vonden twee pogingen tot verkrachting. De slachtoffers waren respectievelijk een jong meisje en een getrouwde vrouw. Het gerecht vervolgde verkrachting niet op grote schaal, waarschijnlijk wegens het moeilijk bewijsbare karakter van het delict.⁸⁸ Het spontane hulpgeroep van het slachtoffer als teken van verzet was een noodzakelijke voorwaarde voor het indienen van een geldige klacht.⁸⁹ Zo vergezelde Pieter Moerkercke in 1780 de getrouwde Marie de Soutter, die te voet op weg was naar Ieper. Hij randde de echtgenote van Pieter van den Berghe drie keer aan, om ‘*van alsdan op haer aengewendt te hebben verscheijde violente middelen om haer te vercrachten, tot soo verre dat sij haer genoodsaect gevonden heeft met luyder stemme te roupen om hulpe*’. Door het geschreeuw snelden drie vrouwen haar tegemoet en betrapten ze de dader op heterdaad. De kasselrijschepenen verbanden Pieter voor vijf jaar uit het graafschap Vlaanderen.⁹⁰ De Geheime Raad verleende hem in 1782 gratie.⁹¹ Ook aanranding van de eerbaarheid of oneerbiedige en ongeoorloofde aanrakingen van eerbare vrouwen of meisjes kwamen voor. Jacobus Duthois had in 1754 in een herberg te Brielen een twaalfjarig meisje ‘*onkuschelijck aengetast*

86 Over het Gentse tuchthuis zie G. MARTYN, K. VELLE & N. WYNS (red.), *150 jaar Nieuwewandeling. Gevangenis Gent [1862-2012]*, Heule, 2011.

87 MONBALLYU, ‘Vergiftiging’, p. 167.

88 A.M. ROETS, ‘*Rudessen, dieften ende andere crimen*’. *Misdadigheid te Gent in de zeventiende en achttiende eeuw: een kwantitatieve en kwalitatieve analyse*, onuitgegeven doctoraatsverhandeling, Gent, 1987, p. 188.

89 VANHEMELRYCK, *De criminaliteit*, p. 149-150.

90 Register 1771-1793, f. 55r-56v.

91 Register 1771-1793, f. 58v-61r.

ende sijne handt geleijt te hebben op de vrouwelijckheijt'. Bovendien verdachten de schepenen hem ervan dat hij haar had willen verkrachten. Voorts veroordeelden de kasselrijschepenen hem voor drie gevallen van overspel. Ze sanctioneerden hem met een tepronkstelling op het schavot, een gevangenisstraf van vijf dagen en een vijfjarige verbanning uit de kasselrij Ieper.⁹² De criminele sententie geeft de naam van het slachtoffer niet weer (men spreekt van een '*dochterken ter elde van twalf jaeren ende vier maenden*'). De schepenen vermeden verlies van eer en reputatie door de naam van het slachtoffer niet bekend te maken.⁹³

Incest of bloedschande is het geslachtelijk verkeer met bloed- of aanverwanten. Het misdrijf kwam zelden voor de schepenenbank. In het ene teruggevonden geval was er sprake van verwantschap in de tweede graad. Voor zover dat uit de criminele sententie valt te achterhalen leek het te gaan om een vrijwillige relatie tussen te dichte familieleden. De schepenen keken naar de rol van beide partijen en veroordeelden zowel de man als de vrouw.⁹⁴

Negen keer veroordeelde het gerecht overspeligen. Hoewel het merendeel van de verdachten gehuwd was, veroordeelden de kasselrijschepenen ook drie ongehuwden voor dit vergrijp (deelneming aan overspel). Zo sanctioneerden de schepenen in 1749 Joseph Bervoet en de getrouwde Marie Catherine wegens (deelneming aan) overspel. Ondanks eerdere berispingen van de pastoor en van de kasselrijschepenen bestendigden ze '*hun quaedt leven*', wat uiteindelijk leidde tot een overspelig kind. Daarom verbanden de kasselrijschepenen Marie Catherine uit de kasselrij en legden ze haar een geldboete van 60 ponden paret op. De medeplichtige aan overspel kwam er met een mildere straf vanaf. Hij moest enkel een boete van 30 ponden paret betalen en mocht niet hervallen.⁹⁵

92 Register 1771-1793, f. 98r-98v.

93 Zie ook VAN DER HEIJDEN, *Misdadige vrouwen*, p. 202.

94 Register 1728-1771, f. 68r-70r.

95 Register 1728-1771, f. 82r-82v.

Tabel 3. Zedenmisdrijven (1728-1793)

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Poging tot verkrachting	2	13%	2	6%
Incest	2	13%	2	6%
Overspel	4	25%	9	28%
Deelneming aan overspel	2	13%	3	9%
Aanranding van de eerbaarheid	0	0%	4	13%
Buitenhuwelijkse betrekkingen	6	38%	12	38%
Totaal aantal misdrijven	16	100%	32	100%

Buitenhuwelijkse betrekkingen (zowel voorhuwelijkse als tussen ongehuwden die al langer samenleefden) waren niet toegestaan. Zo veroordeelden de schepenen in 1744 Marie Jacoba Sambaere omdat ze zich ‘*vleeschlijck*’ had ‘*laetene bekennen*’ door drie soldaten. Het jaar ervoor was ze al berispt wegens ‘*vleeschlijcke commercie*’ met een korporaal. De schepenen gaven haar een blaam en verbanden haar voor zes jaar uit de kasselrij.⁹⁶ In sommige streken liet het gerecht vrije seksuele omgang tussen huwelijkskandidaten toe en strafte men vooral landlopers die zeer ruime opvattingen hadden over liefdesverhoudingen.⁹⁷ Hoe dit in de kasselrij leper zat weten we niet.

VERMOGENSDELICTEN

Het grootste aandeel van de vermogensdelicten betreft diefstallen (76% van de zwaarste misdrijven en 75% van alle misdrijven, poging tot en deelneming aan diefstal meegerekend), waarbij we

96 Register 1728-1771, f. 75r-75v.

97 Ook het geval in andere gebieden in de Nederlanden; voor Staats-Brabant vergelijk BROERS, *Van plakkaat*, p. 57; voor Holland vergelijk D. HAKS, *Huwelijk en gezin in Holland in de 17de en 18de eeuw. Processtukken en moralisten over aspecten van het laat 17de- en 18de-eeuwse gezinsleven*, Assen, 1982, p. 14; M.P.C. VAN DER HEIJDEN, *Huwelijk in Holland. Stedelijke rechtspraak en kerkelijke tucht 1550-1700*, Amsterdam, 1998, p. 96-110.

gewone huisdiefstallen,⁹⁸ inbraken,⁹⁹ beurzensnijderij¹⁰⁰, veld-diefstal¹⁰¹, winkeldiefstal¹⁰², diefstal in een vertrouwensrelatie¹⁰³ en kerkdiefstal¹⁰⁴ kunnen onderscheiden. De buit varieerde sterk. Naast textiel en kleding (zoals halsdoeken en kousen, maar ook beddengoed en neusdoeken), waren geld, levensmiddelen (veldvruchten en hout), zilverwerk, huishoudelijke voorwerpen en dieren gegeerde voorwerpen. De gestolen voorwerpen bestonden vaak uit alles wat er voor het grijpen lag, zoals een paar kousen die lagen te drogen.¹⁰⁵ Dieven gaven duidelijk de voorkeur aan objecten die ze gemakkelijk konden verhandelen of gebruiken.¹⁰⁶ Ofwel verkochten ze de goederen,¹⁰⁷ ofwel vertrouwden ze de goederen toe aan derden, die het gestolen goed aannamen, opborgden of verkochten.¹⁰⁸ Het helen van gestolen goederen werd gekwalificeerd onder deelneming aan diefstal door het verschaffen van hulp.¹⁰⁹

Tabel 4. Vermogensdelicten (1728-1793)

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Brandstichting	1	1%	1	0%
Bedreigingen met brandstichting (o.a. brandbrieven)	2	2%	7	2%
Roofovervallen	7	6%	24	7%

98 Bijv. via een openstaande ruit: Register 1728-1771, f. 121r-122v.

99 Bijv. Register 1728-1771, f. 95v-96v.

100 Bijv. Register 1728-1771, f. 8r-11v. In het concrete geval was er sprake van diefstal uit de beurs van een officier op de Grote Markt van Ieper terwijl de beul bezig was een terdoodveroordeelde aan de galg te hangen.

101 Bijv. Register 1728-1771, f. 66v-67v.

102 Bijv. Register 1771-1793, f. 53v-54v.

103 Dieven die hun slag sloegen in huizen van werkgevers, opdrachtgevers en bekenden (bijv. Register 1728-1771, f. 46v-47v).

104 Bijv. Register 1728-1771, f. 121r-122v; Register 1771-1793, f. 98r-100v.

105 Register 1728-1771, f. 119r-120r.

106 Ook het geval voor ROETS, *Rudessen*, p. 204.

107 Bijv. Register 1728-1771, f. 45r-46r.

108 Bijv. Register 1771-1793, f. 77r-96r.

109 MONBALLYU, *Zeseeuwen*, p. 111-112.

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
Afspersing	2	2%	2	1%
Diefstal	90	76%	267	75%
Valsheid in geschriften	3	3%	19	5%
Oplichting en bedrog	6	5%	20	6%
Verduistering	1	1%	1	0%
Vernieling en beschadiging van goederen	6	5%	16	4%
Totaal aantal misdrijven	118	100%	357	100%

Bestond er een verband tussen diefstal en armoede? Vanaf 1760 was er namelijk sprake van een toenemende verarming. De Vlaamse linnenindustrie kende een definitief verval door concurrentie uit het buitenland. Terwijl het nominale loonpeil van het landelijk industrieel proletariaat in de achttiende eeuw bijna constant bleef, hadden de stijging van de graanprijzen en van het levensonderhoud in het algemeen vanaf 1750-1760 de levensstandaard van het grootste deel van de plattelandsbevolking gevoelig aangetast.¹¹⁰ Sterk stijgende graanprijzen zouden de toename van het aantal vermogensdelicten kunnen verklaren.¹¹¹ Over het belang van sociaaleconomische omstandigheden voor veranderingen in criminaliteitspatronen en het soort misdrijven dat werd gepleegd verschillen historici echter van mening.¹¹² Zo kunnen we erop wijzen dat de vervolging of de afname van bepaalde soorten delicten een vertekend beeld kan geven. In de criminele sententies staat niet vermeld of dieven armoede als motief aangaven. Ongeacht de fluctuaties in de economie of de voedselprijzen kan criminaliteit ook als onderdeel van een overlevingsstrategie wor-

110 E. AERTS & J. DELBEKE, 'Problemen bij de sociaaleconomische geschiedenis van het Vlaamse platteland, 1700-1850', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 98 (1983), p. 589; zie ook P. DEPRez, 'Evolution économique et mouvements paysans en Belgique à la fin du 18e siècle', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 4 (1973), p. 49-65. Deprez heeft het over toenemende verarmingsgolven in de jaren 1765, 1770-1772, 1774, 1780, 1783 en 1784.

111 F. VANHEMELRYCK, *Ellendelingen voor galg en rad 1400-1800*, Antwerpen, 1984, p. 168-169; SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 137.

112 VAN DER HEIJDEN, *Misdadige vrouwen*, p. 106.

den beschouwd. Men stal namelijk geen voedsel om direct te nuttigen, maar goederen die doorverkocht konden worden.¹¹³

Naast gelegenhedsvieven vonden we één roversbende terug die uiterst gewelddadige vermogensdelicten pleegde. Het wederrechtelijk wegnemen van goederen zonder heimelijkheid, meestal met geweld, werd als roof aanschouwd.¹¹⁴ De groep bestond uit Pieter Joannes Flamez, zijn zoon Philippus Jacobus en zijn broer Ferdinande, Joannes Baptiste Hommez, Roeland Ollevier, Jacobus Matton, Joannes Matton en Jacobus Roone. Deze bende maakte zich schuldig aan verschillende gewapende inbraken in januari en februari 1773, waarbij de mannen meermaals de arme slachtoffers met de dood bedreigden. Bij elke gewapende huisoverval maakten ze hun gelaat zwart met gestampte kolen.¹¹⁵ De kasselrijschepenen traden onverbiddelijk op en bestraften roof veel zwaarder dan diefstal. Op 21 maart 1774 legden de schepenen bijna alle leden van de dievenbende de doodstraf op, behalve de zoon van Pieter Flamez. Hij ontsnapte aan de galg *'indacht nemende geaccuseerders jonge jaeren alsmede dat hij, soo het schijnt daertoe door sijnen geseijden vader geinstigeert ende misleijt is geworden'*. De leeftijd gold hier als een strafvermindingsgrond: de schepenen strafte hem met een lagere straf die in verhouding stond met zijn toerekeningsvermogen. Na een vermaning in aanwezigheid van het schepencollege moest deze minderjarige een gevangenisstraf ondergaan van veertien dagen, waarbij hij de eerste en de laatste dag gezeseld moest worden in aanwezigheid van de rechtercommissarissen.¹¹⁶

Nachtelijke brandstichting komt één keer voor. De schepenen verbanden in 1732 een vrouwelijke brandstichter voor twintig jaar uit het graafschap Vlaanderen. Uit de criminele sententie valt niet af te leiden of het ging om opzettelijke of onopzettelijke brandstichting.¹¹⁷ De schepenen traden daarnaast hard op tegen mannen

113 VAN DER HEIJDEN, *Misdadige vrouwen*, p. 108.

114 VAN CAENEGEM, *Geschiedenis*, p. 124.

115 Rovers deden dit dikwijls, vandaar dat meerdere benden de 'zwartmakers' werden genoemd. Zie VANHEMELRYCK, *De criminaliteit*, p. 207.

116 Register 1771-1793, f. 17r-27r.

117 Register 1728-1771, f. 26r-26v.

die geld afpersten middels brandbrieven. Dit zijn brieven waarbij men dreigt een bepaald goed in brand te steken.¹¹⁸ Zo kreeg Pieter Baillieul voor vier brandbrieven in 1732 de doodstraf. De Geheime Raad verleende uiteindelijk in 1733 genade en zette de doodstraf om in een eeuwigdurende opsluiting in de gevangenis.¹¹⁹

MISDRIJVEN TEGEN HET GEZAG

Onbehoorlijk, agressief gedrag tegen gezagsdragers hield verband met of was een reageren op de strafrechtspleging en de werking van het overheidsapparaat.¹²⁰ Zo vielen wildebrassen Jacobus van Robaijs en zijn dochter Marie amman Gillis de Raedt aan in een herberg in Zillebeke. Ze scheurden zijn kleren in stukken en het meisje beet hem in zijn hand, wat leidde tot een wonde. De onfortuinlijke amman was genoodzaakt zijn jachtmes te trekken en hulp te zoeken om de daders te arresteren.¹²¹ Een ander voorbeeld betreft het vonnis van Isabelle de Zeure en haar kinderen. Jacobus van der Meersch, amman van de kasselrij, wou in opdracht van de parochieontvangers van Langemark door gerechtelijke pandneming beslag leggen op haar koe. De vrouw blokkeerde echter de toegang tot de koestal met een *'dicken stock'*, roepende *'moort ende valant'*. Hierop kwamen haar kinderen haar te hulp, gewapend met een geweer, een *'hauwmes'* en een drietand. Diezelfde dag maakte Isabelle zich nog schuldig aan majesteitsschennis door het uiten van *'grootte injurien jehghens de Coninginne ende d'heeren van desen collegie, ende van met de wapens deser casselrie ghelachen te hebben'*.¹²²

118 VANHEMELRYCK, *De criminaliteit*, p. 220.

119 Register 1728-1771, f. 32r-33r.

120 FABER, *Strafrechtspleging*, p. 58-59. Aangezien beledigingen enkel geuit werden tegen leden van het gerecht, hebben we deze delicten als 'Misdrijven tegen het gezag' gekwalificeerd.

121 Register 1728-1771, f. 125r-126r.

122 Register 1728-1771, f. 94r-95r.

Tabel 5. Misdrijven tegen het gezag (1728-1793)

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Majesteitsschennis	1	2%	1	1%
Misdrijven gepleegd door openbare ambtenaren	5	12%	5	5%
Onbehoorlijk, agressief gedrag tegen overheidsdienaren	13	31%	23	24%
Ordeverstoring	14	33%	17	18%
Deelneming aan ordeverstoring	1	2%	1	1%
Ontvluchting van gevangenen	0	0%	4	4%
Desertie	1	2%	1	1%
Banbreuk	7	17%	31	32%
Valse naamdracht	0	0%	9	9%
Verbergen van brandmerken	0	0%	3	3%
Valsheid voor het gerecht	0	0%	2	2%
Totaal aantal misdrijven	42	100%	97	100%

Opstand tegen de overheid valt onder ordeverstoring.¹²³ Een criminele sententie vertelt het verhaal van zeven echtgenotes, die zich 's morgens vroeg op Maria-Lichtmis rond de kerk van Brielen verdoken. Om verwarring te zaaien rond hun identiteit bedekten ze hun gelaat met schorten. Eén vrouw ging nog een stapje verder en had haar gezicht zwart gemaakt met gestampde kolen. Daar wachtten ze geduldig op de komst van de koster. Toen deze laatste de sleutel in het sleutelgat van het kerkportaal poogde te steken, vielen de vrouwen hem aan. De ene greep hem bij de arm, de andere hield hem vast bij de schouders en een derde pakte zijn sleutels af. Door de streken van de dames kon de eredienst op deze belangrijke kerkelijke feestdag niet doorgaan. Als straf moesten ze openbaar vergiffenis vragen aan God, de overheid en het gerecht, werden ze geblameerd en moesten ze een gevangenisstraf ondergaan. De twee aanzetters

123 Bijv. Register 1728-1771, f. 68r-70r.

van het misdrijf werden met roeden voor één uur tentoongesteld. Het vonnis werd ten slotte gepubliceerd in Brielen.¹²⁴

Banbreuk was het meest voorkomende misdrijf tegen het gezag. Dit betekent de terugkeer op het grondgebied waaruit men verbannen was voor het verstrijken van de verbanningstermijn.¹²⁵ In vele gevallen ging het breken van de ban gekoppeld met landloperij en bedelarij.¹²⁶ Daarnaast probeerden heel wat veroordeelden hun brandmerken te verbergen, om het stigma dat eraan vasthing, kwijt te raken.¹²⁷

LANDLOPERIJ EN BEDELARIJ

Landloperij en bedelarij kwamen vanaf de middeleeuwen voor. Oorspronkelijk werd bedelen niet automatisch gezien als een schandelijke zaak. Maar vanaf de tweede helft van de vijftiende eeuw nam het aantal permanente bedelaars verontrustende proporties aan.¹²⁸ Naast lokale bedelaars doken vanaf dan ook zigeuners op, de zogenaamde 'Egyptenaeren' ('Heidenen' of 'Praeghenaers'), die meestal in groepen rondzwierven. De overheid reageerde door een tweesporenbeleid, waarbij men een onderscheid maakte tussen de 'goede armen' en anderzijds bedelaars en zwervers die niet onder deze categorie vielen. De eerste groep bestond uit zieken, bejaarden en wezen. De overheid stond hen toe te bedelen door het verstrekken van bedelpenningen. Personen die door ziekte, gebrek of ouderdom niet in staat waren om te werken konden zo'n certificaat verkrijgen en hadden het recht om aalmoezen te vragen.¹²⁹ Door een steeds groter wordende armoede ten gevolge van economische crisissen, werkloosheid, strenge winters, graancrisissen en oorlog ontstonden er echter steeds meer groepjes rondzwervende bedelaars, die niet onder deze categorie vielen.¹³⁰

124 Register 1728-1771, f. 64r-66r.

125 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 326.

126 Bijv. Register 1728-1771, f. 1r-iv.

127 Bijv. Register 1728-1771, f. 95r-95v.

128 MÜLLER, 'Stad', p. 86.

129 BROERS, *Van plakkaat*, p. 75.

130 BROERS, *Van plakkaat*, p. 75; F. VANHEMELRYCK, *Marginalen in de geschiedenis. Over beulen, joden, hoeren, zigeuners en andere zondebokken*, Leuven, 2004, p. 11-20.

Tabel 6. Landloperij en bedelarij (1728-1793)

	Zwaarste misdrijven		Alle misdrijven	
	n	%	n	%
Landloperij	40	98%	74	64%
Bedelarij	1	2%	41	36%
Totaal aantal misdrijven	41	100%	115	100%

Zowel lokale als uitheemse zwervers vormden in de kasselrij Ieper een steeds groter probleem.¹³¹ Door middel van strenge repressiematregelen en exemplarische straffen poogde de overheid de landlopers en de bedelaars af te schrikken. Bedelen en landlopen waren verboden. In geval van overtreding bestond de sanctie uit een verbanning, onderende straffen en lijfstraffen zoals geseling en brandmerking.¹³² Doorheen de vroegmoderne tijd vaardigde de overheid heel wat ordonnanties ter bestrijding van bedelarij en landloperij uit. In de criminele sententies verwezen de schepenen soms naar ‘*d’Ordonnantie uijtgeheven ende verkondight van weghen sijne Keyserlycke ende Catholieke Majestijt op het stuck van de soo ghenoomde Praeghenaers ofte Egyptenaeren*’¹³³ of specifiek uitgevaardigde ordonnanties, zoals het plakkaat van 29 december 1725¹³⁴ en het plakkaat van 14 juli 1740.¹³⁵ Het eerste plakkaat vermeldt dat het aantal en de organisatie van ‘*Egyptenaren*’ hun vervolging bemoeilijkte. Deze vervolging was noodzakelijk om

131 Maddens haalt aan dat er in het begin van de zeventiende eeuw opvallend veel bedelaars, vagebonden, soldaten, vreemdelingen op het grondgebied hebben rondgedwaald. Zie K. MADDENS, ‘De crisis op het einde van de XVIIe eeuw in de kasselrij Ieper’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 39 (1961), p. 388-389.

132 BROERS, *Van plakkaat*, p. 76; zie ook POULLET, *Histoire*, p. 440-441; VANHEMELRYCK, *Ellendelingen*, p. 85-87.

133 Bijv. Register 1728-1771, f. 6r-7r.

134 ‘Placcaert van Syne Majesteyt jegens de Egyptenaeren. Geëmaneert den 29. Decembre 1725’, in: *Eerste deel van den vierden placcaert-boeck van Vlaenderen*, Brussel, 1740, p. 638-641.

135 ‘Placcaert van den 14. July 1740. Concernerende de Ledig-gangers, Bedelaers ende Landt-loopers’, in: *Tweede deel van den vyfden placcaert-boeck van Vlaenderen*, Gent, 1763, p. 1055-1058.

'zonde en ontucht' te bestrijden en de rust te verzekeren.¹³⁶ In ons onderzoek vonden we 33 zigeuners terug.

Het gerecht koesterde een ingeworteld wantrouwen tegen bedelaars en landlopers, waardoor ze niet dezelfde juridische waarborgen genoten als een gewone burger. Voor het minste pakten gerechtsofficieren ze op en waren ze verdacht van gepleegde misdrijven. Alle omstandigheden waren goed om de haveloze zwerver op te pakken en op te sluiten. In een aantal gevallen had men inderdaad te maken met criminelen die via bedelarij en landloperij in de criminaliteit waren beland.¹³⁷ Landlopers en bedelaars werden vaak bij diefstal in huizen op heterdaad betrapt.¹³⁸ Daarnaast veroordeelden de kasselrijsheren ze vaak voor een seksueel delict, zoals buitenhuwelijkse betrekkingen.¹³⁹

DE STRAFFEN

In de achttiende eeuw had de straf vooral vergelding en afschrikking tot doel. Dood- en lijfstraffen zijn hiervan typische voorbeelden. Het misdrijf moest vergolden worden en de dader diende het door hem veroorzaakte kwaad zelf te ondergaan. De afschrikkingsgedachte is het idee dat de opgelegde straf zowel de betrokken dader, als alle andere potentiële daders moest afschrikken om in de toekomst nog hetzelfde of een soortgelijke strafbare gedraging te stellen. De beveiligings- en verbeteringsgedachte waren in mindere mate aanwezig. Gevaarlijke criminelen werden uit de maatschappij verwijderd door ze op te sluiten in een gevangenis of een tuchthuis, te veroordelen tot dwangarbeid op de galeien, te verbannen of te executeren. Het uitsluiten van criminele elementen uit de maatschappij was onderdeel van een nieuw en meer humaan strafstelsel, maar wilde ook economisch voordeel realiseren. Een straf kon voorts worden opgelegd om een misdadiger te verbeteren of om hem van een slecht tot een goed mens om te vormen. Deze verbeteringsgedachte, geïnspireerd door kerkelijke

136 W. DEPREEUW, *Landloperij, bedelarij en thuisloosheid. Een socio-historische analyse van repressie, bijstand en instellingen*, Antwerpen, 1988, p. 135.

137 Zie ook VANHEMELRYCK, *Marginalen*, p. 63-66.

138 Register 1728-1771, f. 36v-37r.

139 Register 1728-1771, f. 62r-63v.

ideeën over boetedoening en vergeving, uit zich onder andere in de gevangenisstraf en de opsluiting in het tuchthuis.¹⁴⁰

De Ieperse kasselrijschepenen beschikten over een uitgebreid arsenaal van sancties, waaronder dood- en lijfstraffen, onderende straffen, vrijheidsstraffen en vermogensstraffen.¹⁴¹ De meest voorkomende straf was de verbanning, zowel voor mannen als vrouwen (35%).¹⁴²

Tabel 7. Overzicht straffen (1728-1793)

	1728-1749		1750-1774		1775-1793		Totaal	
	n	%	n	%	n	%	n	%
Dood- en lijfstraffen	54	25%	39	22%	13	22%	106	23%
Doodstraf	9	4%	8	5%	1	2%	18	4%
Afhakken van lichaamsdelen	0	0%	1	1%	0	0%	1	0%
Geseling	32	15%	20	11%	9	15%	61	13%
Brandmerk	13	6%	10	6%	3	5%	26	6%
Onterende straffen	66	30%	57	33%	12	20%	135	30%
Tentoonstelling op het schavot	15	7%	23	13%	4	7%	42	9%
Eerlijke betering	9	4%	14	8%	0	0%	23	5%
Blaam	20	9%	5	3%	1	2%	26	6%

140 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 127-138; MAES, *Vijf eeuwen*, p. 371-376; BROERS, *Geschiedenis*, p. 113-122; J.M. CARBASSE, *Histoire du droit pénal et de la justice criminelle*, Parijs, 2000, p. 243-256.

141 De vermogensstraffen bestonden enkel uit de geldboete, waarbij de te betalen bedragen lagen tussen 10, 30 en 60 ponden pesis. De schepenen sanctioneerden onder meer slagen en verwondingen en vernieling en beschadiging aan goederen met een geldboete.

142 Gedurende de onderzoeksperiode spraken de schepenen nooit een algemene verbeurdverklaring uit (ook niet als bijkomstige straf bij de doodstraf). Bijzondere verbeurdverklaring kwam vier keer voor: valsheid in geschriften (Register 1728-1771, f. 114r-114v), een ambtsmisdrif (Register 1728-1771, f. 72r-72v) en twee diefstallen waarbij (de opbrengst van) het gestolen goed moest worden teruggegeven (Register 1728-1771, f. 13r-14r, f. 64r-66r).

Vermaning	11	5%	14	8%	6	10%	31	7%
Infaamverklaring	1	0%	1	1%	0	0%	2	0%
Vonnis openbaar maken	10	5%	0	0%	1	2%	11	2%
Vrijheidsstraffen	90	41%	73	42%	33	56%	196	43%
Gale straf	1	0%	0	0%	0	0%	1	0%
Verbanning	72	33%	62	35%	23	39%	157	35%
Opsluiting in een gevangenis	17	8%	10	6%	4	7%	31	7%
Opsluiting in een tuchthuis	0	0%	1	1%	6	10%	7	2%
Vermogensstraffen	9	4%	6	3%	1	2%	16	4%
Geldboete	9	4%	6	3%	1	2%	16	4%
Totaal	219	100%	175	100%	59	100%	453	100%

DOOD- EN LIJFSTRAFFEN

De schepenen spraken de doodstraf niet vaak uit. Van de achttien personen die deze straf opliepen (zestien mannen, twee vrouwen) werden vijf schuldigen bij verstek veroordeeld¹⁴³ en kregen twee personen genade.¹⁴⁴

Samen pleegden deze achttien mensen 103 misdrijven. In de feitelijke motivering valt vaak af te leiden dat hun criminele carrière meespeelde bij het opleggen van de doodstraf.¹⁴⁵ De meeste terdoodveroordeelden hadden ernstige vermogensdelicten, zoals roofovervallen¹⁴⁶ en verschillende inbraken en diefstallen op hun kerfstok.¹⁴⁷ Daarnaast sanctioneerden de schepenen ook landlo-

¹⁴³ Register 1728-1771, f. 19r-21r, f. 37r-39r; Register 1771-1793, f. 17r-27r.

¹⁴⁴ Register 1728-1771, f. 32r-33r, f. 51r-52v.

¹⁴⁵ Bijv. 'ende alsoo in haer boosaerdigh leven ghepersevereert sonder eenigen afstand ofte beterijnghe tot den dach van haer apprehensie ghedeurende den tijdt van veele jaeren in misachtijnghe van de justitie ende van soo veele menichvuuldige sententien criminele jehghens haere successivelijck uijtghesproken in diverse tribunalen ende soo dickwils gherejtereerde corporele straffen door haer onderstaen ter cause van haere dieften, burschsniderie ende landt looperie met geesselijnghe, brandtmercken ende bannissementen', zie Register 1728-1771, f. 11r.

¹⁴⁶ Register 1771-1793, f. 17r-27r.

¹⁴⁷ Register 1728-1771, f. 51r-52v; Register 1771-1793, f. 5r-10v, 77r-96r.

pers verantwoordelijk voor meerdere misdrijven, zoals banbreuk, valse naamdracht, buitenhuwelijkse betrekkingen en diefstal.¹⁴⁸ Anderen werden veroordeeld voor herhaaldelijke oplichting en bedrog.¹⁴⁹ Slechts één persoon, François Kneudde, pleegde een moord. Dit is het enige misdrijf tegen de fysieke integriteit.¹⁵⁰ Pieter Baillieul kreeg de doodstraf voor het schrijven van vier brandbrieven, maar de Geheime Raad verleende genade en zette de doodstraf om in een eeuwigdurende opsluiting in de gevangenis.¹⁵¹

Om de afschrikking zo groot mogelijk te maken voerde men de doodstraf in het openbaar uit. In de regel was die straf de opknooping aan de galg. Voor één persoon, François Kneudde, was deze doodstraf niet erg genoeg. Zoals al vermeld, radbraakte de beul hem in 1759. De kasselrijsheren gunden hem strafvermindering: ze beperkten het tijdstip dat de terechtgestelde na de radbraking moest blijven liggen van een half uur tot enkele minuten.¹⁵² Uiteindelijk verbood Maria Theresia in 1774 de radbraking.¹⁵³

De galg werd voor de executie opgebouwd voor het kasselrijhuis op de markt en erna weer afgebroken. Er bestond in Ieper toen geen permanent stenen schavot. Dit betekende dus wel een verminderde zichtbaarheid van de justitiële gestrengheid.¹⁵⁴

Elk doodvonnis bepaalde wat er met het lijk van de terechtgestelde moest gebeuren. Nadat het een paar uur aan de galg was blijven hangen, werd het lichaam overgebracht naar het galgenveld. Of het kadaver van de terechtgestelde in een optocht naar het galgenveld werd gebracht kan niet uit de vonnissen afgeleid worden.¹⁵⁵ Het stoffelijk overschot werd aldaar tentoongesteld ‘*anderen in*

148 Register 1728-1771, f. 8r-11r, f. 19f-21r, f. 54f-56v, f. 70v-72r.

149 Register 1728-1771, f. 37f-39r, f. 58v-62r.

150 Register 1728-1771, f. 111r-114r.

151 Register 1728-1771, f. 32f-33r.

152 Register 1728-1771, f. 111r-114r.

153 MONBALLYU, ‘Vergiftiging’, p. 166.

154 P. SPIERENBURG, *De verbroken betovering. Mentaliteit en cultuur in preïndustrieel Europa*, Hilversum, 1998, p. 267.

155 Vergelijk D. EVERAERT, ‘Wat gebeurde er met het lijk van een terechtgestelde in de 18de eeuw?’, in: *Biekorf*, 106 (2006), p. 328-335.

exempel'. Deze bijkomende straf moest niet-inwoners van de kasselrij waarschuwen niet hetzelfde delict te plegen. Het zette dus het afschrikwekkende karakter van de ophanging kracht bij.¹⁵⁶ De galgenvelden in Ieper bevonden zich langs de belangrijkste toegangswegen tot de stad. Zo lag er een galgenveld in het westen van de stad richting Belle en ook één in het oosten richting Kortrijk.¹⁵⁷ Tot op het einde van het ancien régime legden de schepenen deze bijkomende sanctie op. De kasselrijschepenen geloofden dus in de voorbeeldfunctie van deze straf.

In totaal veroordeelden de schepenen vijf personen bij verstek tot het opknopen aan de galg. Hiervoor bestond een bijzondere vorm van executie: de straf *in effigie*. De beul bracht het vonnis op de openbare executieplaats ten uitvoer op een beeltenis, die de voortvluchtige moet voorstellen.¹⁵⁸ De straf *in effigie* moest het volk afschrikken om de misdrijven te plegen en had een voorbeeldfunctie. Zo bestrafden de schepenen Joseph Cousteau met de doodstraf, maar wegens zijn ontsnapping uit de gevangenis diende deze straf uitgevoerd te worden '*bij afbeelsel van sijn persoons gheschildert op een tafereel, dat sal worden aangehecht aen de voornomde galghe*'.¹⁵⁹

In de achttiende eeuw paste men in de kasselrij Ieper de geseling en de brandmerking als lijfstraffen toe. De in onze ogen meer gruwelijke lijfstraffen, zoals handen afhakken, ogen uitsteken en oren afsnijden kwamen niet voor, de casus van François Kneudde uitgezonderd.

De beul geselde vooral landlopers die diefstallen hadden gepleegd en seksuele delinquenten. Deze straf gebeurde gewoonlijk op de naakte rug in het openbaar aan een '*staak*' op een schavot, opgericht voor het kasselrijhuis op de markt. Ieper beschikte op het einde van de achttiende eeuw nog altijd over een permanente

156 SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 57.

157 S. KESTELOOT, 'Van GAS-boete tot het galgenveld', in: *Gidsenkroniek Ieper-Poperinge-Westland*, 52 (2015), p. 41.

158 Een straf *in effigie* werd uitgevoerd via een schilderij of een pop. Zie MAES, *Vijf eeuwen*, p. 465-466.

159 Register 1728-1771, f. 19r-21r.

schandpaal,¹⁶⁰ maar in de criminele sententies komt duidelijk naar voor dat het schavot telkenmale werd opgebouwd en daarna weer werd afgebroken. De strafuitvoering kon ook binnenskamers gebeuren. De openbare geseling draagt een ontierend karakter, waardoor de afranseling in de gevangenis een minder zware straf was.¹⁶¹ Zo veroordeelden de kasselrijschepenen vijf personen in resp. 1728, 1740, 1765, 1774 en 1776 tot een kastijding in de gevangenis, in aanwezigheid van de rechtercommissarissen aangeduid door het schepencollege.¹⁶² In 1776 werd een meisje geseseld ‘*ter discretie van schepenen commissarissen*’ gedurende haar gevangenisstraf. Haar broer werd evenwel geseseld op het schavot op de leperse Grote Markt.¹⁶³

De geselstraf gebeurde met een roede, die bestond uit vingerdikke hazelaars- of wilgentakken met buigzame uiteinden, die de beul verving zodra de takken afgesleten waren.¹⁶⁴ De beul ranselde François Gheerts en Christoffel Janssen af, ieder met ‘*dertigh scherpe roeden, ontfanghende van jder drie slaghen*’.¹⁶⁵ Dit betekende dat hij met elke roede drie keer sloeg en de delinquent in totaal negentig slagen kreeg. Dit was echter geen vast tarief; het aantal roeden was meestal in het vonnis bepaald en varieerde tussen 10, 15, 20, 25, 30 of 50 roeden. In een aantal vonnissen was er sprake van een geseling ‘*tot loopende bloede*’.¹⁶⁶ De beul kon de veroordeelde geselen met een strop aan de hals, eventueel staande onder een galg, hetgeen een zwaardere straf was.¹⁶⁷ Deze strafver-

160 P. DE WIN, *De schandstraffen in het wereldlijk strafrecht in de Zuidelijke Nederlanden van de Middeleeuwen tot de Franse Tijd bestudeerd in Europees perspectief* (Verhandelingen van de Koninklijke academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, 139), Brussel, 1991, p. 113-121; P. DE WIN, *Inventaris van de feodale schandpalen op het Belgisch grondgebied. 2: Provincies Oost- en West-Vlaanderen* (Iuris scripta historica, 10), Brussel, 1996, p. 164-165; J.E. CORNILLIE, *leper door de eeuwen heen*, leper, 1950, p. 59.

161 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 420-421; SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 66.

162 Register 1728-1771, 2r-3r, f. 58r-58v, f. 120v-122v; Register 1771-1793, f. 17r-27r, f. 32v-32r.

163 Register 1771-1793, f. 32v-32r.

164 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 420; VANHEMELRYCK, *Ellendelingen*, p. 85.

165 Register 1728-1771, f. 18r-18v.

166 Bijv. Register 1728-1771, f. 121r-122v, f. 130r-131v.

167 Bijv. Register 1728-1771, f. 89v-92r, 104r-106v; Register 1771-1793, f. 63r-65v.

zwaarving hield een duidelijke waarschuwing in en toonde aan dat de misdadiger ternauwernood aan de dood was ontsnapt.¹⁶⁸

De brandmerking gold als een verzwaarving van de geselstraf en/of of de verbanning. Brandmerking werd toegepast bij diefstal, landloperij en banbreuk. Brandmerken had een stigmatiserend karakter. Het had tot doel inwoners te waarschuwen voor personen die men beter kon mijden. Daarnaast vervulde het de functie van 'strafblad'. Aan het aantal brandmerken was af te lezen hoe vaak iemand al veroordeeld was geweest.¹⁶⁹ De uitvoering geschiedde met een gloeiend ijzer op de rug, meestal op de rechterschouder. Om het merkteken te bestendigen wreef de beul buskruit in de wonden.¹⁷⁰ Vaak bezat elke stad een speciaal schandmerk dat kon worden ingebrand. Gewoonlijk brandde de beul in de kasselrij leper het wapen van de kasselrij in.¹⁷¹ Sommige personen (meestal dieven) kregen een galg mee ingebrand.¹⁷² Het brandmerk werd op de rug aangebracht en was dus voor het publiek verborgen, wat wijst op een ontwikkeling in het verdwijnen van zichtbare verminkingen.¹⁷³

ONTERENDE STRAFFEN

Onterende straffen, erestrafpen of schandstraffen wilden de delinquent publiek te schande te maken en in zijn eer te treffen.¹⁷⁴

De tepronkstelling was een typische onderende straf en bestond erin iemand aan de schandpaal in het openbaar vast te binden ten einde de veroordeelde een publieke bespotting te geven.¹⁷⁵ De tentoonstelling voerde men uit op het '*pilorin deser stadt*', een permanent, losstaand toestel van het monumentalere type.¹⁷⁶ Tot op het einde van de achttiende eeuw beschikte leper over een per-

168 SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 67.

169 BROERS, *Geschiedenis*, p. 116.

170 MAES, *Vijf eeuwen*, p. 423-424.

171 Bijv. Register 1728-1771, f. 19r-21r.

172 Bijv. Register 1728-1771, f. 29r-30v.

173 SPIERENBURG, *De verbroken betovering*, p. 267.

174 P. DE WIN, 'De schandstraffen in het oud-Belgisch strafrecht', in: *De Leiegouw*, 28 (1986), p. 282.

175 DE WIN, *De schandstraffen*, p. 113.

176 DE WIN, *Inventaris*, p. 164; CORNILLIE, *leper*, p. 59.

manente schandpaal, die opgesteld stond op de Grote Markt ten oosten van het *Nieuwerck* en de Lakenhalle.¹⁷⁷ Andere steden in de Nederlanden vervingen al tijdens de zeventiende eeuw hun vaste schandpaal door een verwijderbare kaak.¹⁷⁸

Het vonnis vermeldde in de meeste gevallen uitdrukkelijk de tijdsduur van de tepronkstelling. Deze varieerde van één tot twee uur.¹⁷⁹ Meestal vond deze sanctie plaats over de middag, op een moment dat veel toeschouwers aanwezig konden zijn.¹⁸⁰ De veroordeelden werden tijdens de vertoning doorgaans behangen met verschillende voorwerpen en/of getooid met speciale hoofddeksels ten einde het gepleegde misdrijf duidelijk te maken.¹⁸¹ Zo straffen de schepenen in 1751 Clement, Pieter en Ferdinande Noijé met de tepronkstelling, omdat ze 's nachts planten hadden gestolen in de tuin van Pieter Jacobus Lauters in Passendale. De 'casselriegasten' betrapten de broers op weg naar huis en namen ze gevangen samen met de planten. In het huis van hun vader vonden ze nog 700 planten. De schepenen stelden ze daarom twee uur te pronk, bekleed met een deel van de planten.¹⁸² Soms werden bordes met toelichtingen over het gepleegde misdrijf aan de persoon zelf vastgehecht. Zo moesten de al vermelde Isabelle de Zeure en haar kinderen gedurende twee uur uitgesteld worden, 'elck op hunne borst een opschrift met dese woorden wederspannigh aen de justitie' en diende ieder van hen het wapen in de hand te nemen waarmee ze de weerspannigheid hadden gepleegd.¹⁸³ In een aantal

177 DE WIN, *De schandstraffen*, p. 113-121; DE WIN, *Inventaris*, p. 164-165; CORNILLIE, *leper*, p. 59.

178 SPIERENBURG, *The Spectacle*, p.186.

179 Bijv. één uur (Register 1728-1771, f. 46v-47v) of twee uur (Register 1728-1771, f. 94r-95r).

180 Bijv. tussen elf uur en twaalf uur (Register 1728-1771, f. 46v-47v) of tussen twaalf uur en dertien uur (Register 1728-1771, f. 64r-66r).

181 Deze tenuitvoerlegging is een spiegelstraf. Zie MONBALLYU, 'Spiegelstraffen', p. 164-186.

182 Register 1728-1771, f. 87v-88r.

183 Register 1728-1771, f. 94r-95r; andere voorbeelden: 'cleijtnsnijder ende boschschen-der' (Register 1728-1771, f. 101r-101v) of 'pense jaegher, boschschen-der ende rebellant aen de justitie' (Register 1728-1771, f. 115r-115v).

gevallen werd men tentoongesteld met geselroeden om de hals, wat betekende dat men aan een de geselstraf was ontsnapt.¹⁸⁴

Achttien personen kregen de tepronkstelling als een mildere straf ter vervanging van een gebruikelijke zwaardere straf. In zo'n geval moest men gedwongen toekijken wanneer medeplichtigen hun zwaardere straf (meestal een geseling) moesten ondergaan. Zo konden de schepenen rekening houden met verzachtende omstandigheden, zoals de jeugdige leeftijd van de delinquent.¹⁸⁵

De schepenen straftten ook met een eerlijke betering ('*amende honorable*'). De veroordeelde moest expliciet vergiffenis vragen aan God, de overheid en de gemeenschap,¹⁸⁶ ofwel brood leveren aan de kerk, bestemd voor de armen.¹⁸⁷ De gepleegde delicten betroffen vooral gebrek aan respect voor de overheden. Profijtelijke beteringen ('*amende profitable*'), zoals het dragen van een kuip of van schandstenen langs een groep joelende toeschouwers of het maken van bepaalde voorwerpen voor de kerk, zoals een schilderij, legden de kasselrijschepenen niet op.

Ook blaam en vermaning kwamen voor. In het eerste geval bevalen de schepenen op een afkeurende manier het strafbare feit nooit meer te plegen. De straf had een ontorend karakter, want de veroordeelde moest blootshoofds, op zijn knieën voor hen neerzitten. Vermaning daarentegen was een loutere berisping door de schepenen.¹⁸⁸ Delicten die met een blaam werden gestraft, waren onbehoorlijk, agressief gedrag tegen gezagsdragers, ordeverstoring en gewone diefstal. Onbekende misdrijven werden vaak bestraft met een vermaning.

De infaamverklaring was een bijkomende ontorende straf, waardoor een misdadiger uit bepaalde rechten, zoals het opnemen van

184 MONBALLYU, 'Spiegelstraffen', p. 183; DE WIN, *De schandstraffen*, p. 150; bijv. Register 1728-1771, f. 78r.

185 Bijv. Register 1728-1771, f. 7r-8r.

186 Bijv. Register 1728-1771, f. 64r-66r.

187 Bijv. Register 1728-1771, f. 117r-117v.

188 CARBASSE, *Histoire*, p. 273.

bepaalde ambten, werd ontzet.¹⁸⁹ De kasselrijschepenen spraken deze straf uit bij ambtsmisdrijven.¹⁹⁰ Daarnaast legden de schepenen soms het openbaar maken van de criminele sententie op, vooral bij ordeverstoring.¹⁹¹

VRIJHEIDSSTRAFFEN

Eén keer veroordeelden de schepenen in 1746 een recidivist tot een gale straf (dwangarbeid op de galeien) voor landloperij, buitenhuwelijkse betrekkingen en het gebruik van een valse naam. De schepenen stelden hem voor negen jaar ten dienste van de (Franse) marine.¹⁹²

Met 157 veroordeelden is de verbanning bij de kasselrijschepenen een geliefd middel om een tijdje van iemand af te zijn. Nochtans werd de criminaliteit daardoor alleen maar verplaatst naar een ander gebied, wat de controle door de overheid moeilijk maakte. De straf haalde de misdadiger uit zijn vertrouwde sociale milieu, zodat hij in dit vreemde gebied, waar hij moeilijk werd aanvaard, verplicht was om nieuwe misdrijven te plegen om te overleven.¹⁹³ Voor inwoners van de kasselrij was het een echte straf, omdat ze hun werk kwijt raakten en contact met hun familie en vrienden verloren.¹⁹⁴

De verbanning kan niet als één algemene straf gezien worden, omdat heel wat gradaties de zwaarte van de straf beïnvloedden. Zo bepaalden de duur (variërende van twee jaar tot levenslang), het gebied waaruit men verdreven werd (de kasselrij Ieper, het graafschap Vlaanderen en de Oostenrijkse Nederlanden), de eventuele bijkomende verzwarende sanctie (zoals geseling) en de recidivestraf de invloed op het leven van de banneling. De delicten waarvoor de schepenen deze straf uitspraken verschilden dan ook naargelang het uitgestoten rechtsgebied en de duur van

189 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 140.

190 Bijv. Register 1728-1771, f.

191 Bijv. Register 1728-1771, f. 64r-66r.

192 In 1746 was Ieper in Franse handen (Oostenrijkse successieoorlog). Register 1728-1771, f. 78v-80v.

193 MONBALLYU, *Zes eeuwen*, p. 140.

194 MÜLLER, 'Stad', p. 90

de ban. Korte verbanningen (één tot zes jaar) legden de schepenen vooral op voor onbehoorlijk en agressief gedrag tegen overheidsdienaren, zedenmisdriven, banbreuk en slagen en verwondingen. Slechts in één geval betrof de delinquent een landloper. De misdrijven gesanctioneerd met een langdurige verdrijving (negen jaar tot levenslang) die in het oog springen waren landloperij en diefstal. Meer dan de helft van de bestrafte misdrijven met een verbanning uit het graafschap Vlaanderen waren eigendomsdelicten. Vooral landlopers en bedelaars werden uit de Zuidelijke Nederlanden verbannen. Soms hadden ze zich ook aan banbreuk of diefstal schuldig gemaakt.

Als de persoon bij verstek was veroordeeld, kon de tenuitvoerlegging van de verbanning (net zoals de doodstraf) *in effigie* geschieden. Zo verbanden de schepenen Charles en Gheeraert Driessens levenslang uit Vlaanderen voor doodslag. Omdat ze op de vlucht waren, ‘*sal dese jehenwoordighe sententie in hun regard gheschreven sijnde op een tafereel ghehanghen worden door den officier van de hooghe justitie aen een galghe, die ten dien effecte sal gheplant worden voor het casselrijehuijs op de plaetse ordinaire*’.¹⁹⁵ Het vonnis van 19 augustus 1776 tegen Pieter de Witte, Joannes de Witte de oude, Joannes de Witte de jonge en Jacobus de Witte vereiste niet dat de opgelegde verbanning van de gevluchte Joannes de Witte de jonge *in effigie* zou worden uitgevoerd, maar legde op dat een kopie van de sententie geafficheerd diende te worden aan zijn laatste woonplaats.¹⁹⁶ Dit duidt op mentaliteitsverandering. De overheid vond het blijkbaar niet meer nodig om er een openbaar spektakel van te maken.¹⁹⁷

Voorts zien we de opkomst van het tuchthuis, waar veroordeelden gedurende het grootste deel van de dag zware lichamelijke arbeid moesten verrichten, waarmee ze de kosten van hun detentie en onderhoud terugverdienden en zo het voortbestaan van de instelling verzekerden.¹⁹⁸ Met harde arbeid en geestelijk onderricht hadden

195 Register 1728-1771, f. 3v-5r.

196 Register 1771-1793, f. 28v-32v.

197 SPIERENBURG, *The Spectacle*, p. 79.

198 BROERS, *Geschiedenis*, p. 118.

tuchthuizen het doel de misdadigers herop te voeden, waardoor zij na de terugkeer in de maatschappij op het rechte pad zouden blijven.¹⁹⁹ Volgens Spierenburg²⁰⁰ is de moderne gevangenis niet een plots uit het niets opduikend nieuwigheid, maar het eindpunt van een ontwikkeling die al in de zestiende eeuw begonnen was met de oprichting van de eerste tuchthuizen.²⁰¹ In Ieper was er een tuchthuis gelegen in de Tempelstraat,²⁰² maar in onze onderzoeksperiode duurde het tot 1759 voordat de schepenen er iemand opsloten.²⁰³

Van de zeven gesanctioneerden pleegden vier personen diefstal en maakte een ander zich schuldig aan heling. In één geval is niet vermeld wat de strafbare feiten zijn en één man vermoordde meerdere mensen. De schepenen bestrafden de delinquenten meestal met een korte opsluiting (één tot zes jaar). We vonden ook twee langere opsluitingen (resp. tien en veertig jaar).²⁰⁴ De criminele sententies vermelden van vijf verdachten de leeftijd, die varieert tussen dertien en achttien jaar.²⁰⁵ Uit de vermelde ouderdom en de motivering van de kasselrijschepenen kunnen we de opvoedende functie van het tuchthuis afleiden. Zo berispten de kasselrijschepenen in 1776 de moeder van de 17-jarige Pieter en de 18-jarige Pieternelle omdat ze gestolen goederen aannam van haar kinderen, *'mitsgaeders van wel geweten te hebben van het begaen der dieften door haere voornoemde twee kinderen Pieter Norbertus ende Pieternelle Therese Noijez ende in plaetse van hun naer behooren daerover te hebben gecorrigeert, integendeel hun daer inne te hebben gefavoriseert ende gevoet'*.²⁰⁶ Omwille van het slechte

199 BROERS, *Van plakkaat*, p. 79.

200 Zie hiervoor P. SPIERENBURG, 'The Sociogenesis of Confinement and its Development in Early Modern Europe', in: P. SPIERENBURG (red.), *The Emergence of Carceral Institutions: Prisons, Galleys and Lunatic Asylums 1550-1900*, Rotterdam, 1984, p. 9-77.

201 P. NEFORS, 'Goswin de Fierlant (1735-1804) en de problematiek van gevangeniswezen, landloperij en bedelarij: een aspect van de strafrechtshervorming in de Zuidelijke Nederlanden', in: *Panopticon*, 11 (1990), p. 125.

202 CORNILLIE, *Ieper*, p. 193.

203 Het is ons niet duidelijk wanneer het tuchthuis was opgericht. Cornillie spreekt van 1403, Depreeuw heeft het over 1626. Zie CORNILLIE, *Ieper*, p. 193; DEPREEUW, *Landloperij*, p. 170.

204 Register 1728-1771, f. 110v-111r (tien jaar); Register 1771-1793, f. 67v-71r (veertig jaar).

205 Register 1771-1793, f. 27r-28v, f. 32v-39r, f. 98r-100v.

206 Register 1771-1793, f. 32v-39r.

voorbeeld veroordeelden de schepenen de kinderen tot het correctiehuis. De opsluiting in het tuchthuis was dus het middel bij uitstek om op te treden tegen jeugdige dieven.²⁰⁷ De kasselrijsschepenen straften tot slot Pieter Geloen in 1785 met een opsluiting van 40 jaar in het provinciaal correctiehuis te Gent (opgericht in 1773) wegens het vermoorden van zes personen.²⁰⁸ Aanvankelijk was het provinciaal correctiehuis opgericht om er bedelaars een opvoedende straf te geven, maar in 1775 had Vilain XIII zijn plan herzien en sloten de schepenen er ook personen op die zich schuldig hadden gemaakt aan zware delicten.²⁰⁹

In de vroegmoderne tijd speelde de gevangenisstraf een ondergeschikte rol. Normaal sloten de schepenen enkel verdachten, schuldenaars en krijgsgevangenen in de gevangenis op.²¹⁰ De schepenen van de kasselrij Ieper gebruikten de gevangenis wel degelijk als een strafinstelling. Al voor 1750 spraken ze vaak gevangenisstraffen als straf voor kleine overtredingen uit, zoals diefstallen en ordeverstoring.²¹¹ De termijn van deze gevangenisstraf was kort, de duur bleef beperkt tot enkele dagen (drie tot vijftien dagen). Een uitzondering op deze korte gevangenisstraffen was de omzetting door de Geheime Raad van de doodstraf van Pieter Baillieul (door de kasselrij toegewezen omwille van het schrijven van brandbrieven) in een eeuwigdurende opsluiting in de gevangenis van Ieper.²¹² In het laatste geval zou de opsluiting ingeschat kunnen worden als een meer humane straf, maar de cipier bond de gevangene meestal vast, waardoor een gevangenisstraf veel weg kon hebben van een lijfstraf. In sommige gevallen was er sprake van een isolatie in een donkere kooi.²¹³ Daarnaast veroordeelden de kasselrijsschepenen de delinquenten soms tot een geseling

207 Ander voorbeeld: Register 1771-1793, f. 98r-100v.

208 Register 1771-1793, f. 67v-71r.

209 ROETS, *Rudessen*, p. 301; BROERS, *Geschiedenis*, p. 119; over het Gentse tuchthuis zie MARTYN, VELLE & WIJNS (red), *150 Jaar*.

210 DEPREEUW, *Landloperij*, p. 171.

211 Net zoals bij J.M. BEATTIE, *Crime and Courts in England, 1660-1800*, Princeton, 1986, p. 663.

212 Register 1728-1771, f. 32r-33r. Het blijft onduidelijk of de kasselrij een aparte gevangenis had, dan wel van de stadsgevangenis gebruik maakte.

213 Register 1771-1793, f. 32v-19r.

gedurende hun gevangenisstraf.²¹⁴ Toch kan de gevangenisstraf gezien worden als een lichtere straf dan de opsluiting in het tuchthuis, want de duur van de gevangenisstraf bleef beperkt tot enkele dagen of weken, terwijl men bij een tuchthuisverblijf rekende met jaren. Bovendien legden de schepenen bij een gevangenisstraf nooit een verplichting tot arbeid op, wat wel het geval was bij een opsluiting in het tuchthuis.²¹⁵ Deze gevangenisstraffen kunnen dus beschouwd worden als eerste experimenten van een andere gerechtelijke aanpak.²¹⁶

BESLUIT

Het beeld van een harde, bloeddorstige overheid, niet te beroerd om sadistische voorbeeldstraffen te stellen, geldt niet voor de achttiende-eeuwse kasselrij Ieper. Tortuur kwam zelden voor. Van het uitgebreide arsenaal aan straffen kozen schepenen in de onderzochte 65 jaar vooral voor vrijheidsstraffen. Motivering van straf of strafmaat was vrijwel niet te vinden. Er bestond geen standaardstraf en de kasselrijschepenen hielden rekening met de omstandigheden van de zaak en pasten de straf aan. De sancties tonen, in allerlei gradaties en combinaties, hoezeer het gerecht elke zaak subjectief beoordeelde. De gehele achttiende eeuw kunnen tendensen tot humanisering vastgesteld worden. De schepenen spraken geen bedevaartstraffen uit en slechts één keer de galeistrاف en de verminkingsstraf. De doodstraf werd in twee varianten aangetroffen, waarvan de galg de meest voorkomende was. De doodstraf betrof in het laatste kwart van de eeuw nog slechts 2% van de straffen. Het aantal ontterende straffen kende tussen 1775 en 1793 een sterke daling en werd vervangen door de opsluiting in het tuchthuis. Vanaf 1775 lag de geregistreerde criminaliteit laag, wat de representativiteit van het onderzoek in vraag kan stellen. Ons onderzoek leert ons al heel wat over de werking van het gerecht, maar verder onderzoek aan de hand van procesdossiers en rekeningen blijft zeker noodzakelijk.

214 Register 1728-1771, f. 120v-122v; Register 1771-1793, f. 17r-27r, f. 32v-39r.

215 ROETS, *Rudessen*, p. 107.

216 EVANS, *Rituals*, p. 15.

Dieter Bruneel

Rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement Brugge (1845-1895): een sociaalhistorische conflictanalyse¹

“Un grand nombre de bourgmestres de l’arrondissement de Bruges se sont vus obligés de signaler au gouvernement l’extension inquiétante que ce mal [de wildstroperij] a pris depuis quelques années et de lui demander de prendre les mesures que la situation comporte. L’audace des malfaiteurs n’a plus de bornes; la sécurité des campagnes, dans plusieurs communes, est sérieusement compromise. Il ne s’agit même plus de braconnage. On est en face de faits qui ont un tout autre caractère. Ce sera bientôt, si on n’y met ordre, un brigandage régulièrement organisé!”²

De katholieke Brugse burgemeester Amedée Visart de Bocarmé (1835-1924) maakte zich tijdens de Kamerzitting van 2 februari 1892 ernstige zorgen over het nachtelijke stropen in het gerechtelijk arrondissement Brugge. De bijhorende ‘morele paniek’ had in de loop van het voorgaande decennium geleid tot een aanscherping van de vervolging van jachtmisdrijven met de nieuwe jachtwet van 28 februari 1882. De lokale en regionale pers berichtten tijdens de laatste twee decennia van de 19de eeuw trouwens steeds vaker over bloedige ‘wildstropersdrama’s’. Het discours van Visart de Bocarmé kan niet los gezien worden van de bredere landbouwcrisis en de toenemende spanningen tussen

¹ Dit artikel is gebaseerd op mijn onuitgegeven masterproef D. BRUNEEL, “*Zyt dan al eigenaer om van iedereen geplunderd te worden!*”. *Conflict en sociale verandering op het 19de-eeuwse platteland: sociaalhistorische conflictanalyse aan de hand van rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement Brugge (1840-1890)*. Universiteit Gent, 2014-2015, XX + 460 p., (promotor: prof. dr. Antoon Vrints). Met hartelijke dank aan de bestuursleden van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge en mijn collega’s van de vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent voor hun opmerkingen bij eerdere versies van deze tekst.

² A. VISART DE BOCARMÉ, in: *Parlementaire handelingen - Kamer van volksvertegenwoordigers, 1891-1892*, 2 februari 1892, p. 546.

voornamelijk landeigenaars en pachtboeren tijdens die periode. Amedées broer, het katholieke West-Vlaamse provincieraadslid Ernest Visart de Bocarmé (1834-1917) was bijv. bestuurslid van 'La société des propriétaires et amateurs de chasse dans la Flandre Occidentale pour aider à la répression du braconnage'. Deze sterk Brugs verankerde vereniging werd in 1870 opgericht met een dubbele missie. Enerzijds trachtte de vereniging een strenger wetgevend kader en vervolgingsbeleid te bekomen door zich te richten tot de wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht. Niet toevallig was de voorzitter van de West-Vlaamse vereniging tijdens de periode 1870-1884 Arthur Pecsteen (1834-1895), Brugs liberaal gemeenteraadslid en schepen onder het bestuur van de liberale burgemeester Jules Boyaval (1814-1879) tijdens de eerste helft van de jaren 1870, en kamerlid tussen 1880 en 1884. Anderzijds diende de vereniging vorm te geven aan de eerder vermelde 'morele paniek' tegenover wildstroperij³ en poogde ze die angst ingang te laten vinden bij brede lagen van de bevolking. Het was geen toeval dat senator Léon Van Ockerhout (1829-1919) als eigenaar van de voornaamste katholieke krant in het gerechtelijk arrondissement Brugge, de *Gazette van Brugge en der provincie West-Vlaenderen*, eveneens bestuurslid was van de vereniging.

Aan de hand van een analyse van de strafrechtelijke omkadering van rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement Brugge tijdens de periode 1845-1895 wordt hierna getracht de onderliggende conflictueuze sociale eigendomsverhoudingen te achterhalen. Op die manier wordt de focus gelegd op conflicten in verband met de toegang tot, het gebruik van en de controle over het land. Ook de landeigenaren zelf hadden immers een aandeel in de toenemende sociale spanningen. In zijn antwoorden bij de *Enquête agricole* uit 1886⁴ wees de katholieke West-Vlaamse gou-

3 In een publicatie van de vereniging uit 1896 werd wildstroperij aangeduid als "cette véritable plaie sociale", (GENT, *Universiteitsbibliotheek*, Fonds Vliegende Bladen, BIB.VL.BL.HFI.C.120.10, *Société des propriétaires et amateurs de chasse pour aider à la répression du braconnage dans la province de la Flandre Occidentale*, Brugge, 4 april 1896).

4 De *Enquête agricole* werd als onderdeel van de bij Koninklijk Besluit van 15 april 1886 opgerichte 'Commission du Travail' doorheen het land gestuurd. In 1890 werden de resultaten ervan gepubliceerd. Gouverneur Léon Ruzette was één van

verneur Léon Ruzette (1836-1901) bijv. op hun verantwoordelijkheden: “Si la plupart des propriétaires n’étaient pas ignorants de l’agronomie, s’ils visitaient souvent leurs propriétés, s’ils surveillaient les agissements de leurs fermiers, ils s’apercevraient bien vite des mauvaises tendances de ces derniers, et fort souvent ne se verraient pas ainsi mettre le couteau sur la gorge”.⁵

(Land)eigendom wordt in dit artikel als het meest centrale sociaal instituut beschouwd op het platteland, waarrond zich uiteenlopende arbeids- en bijstandsrelaties vormden.⁶ De betichtenpopulatie werd in overgrote mate gevormd door de landarme of zelfs landloze groepen die hun beperkte toegang tot het land trachtten te verzekeren. De slachtoffers van rurale eigendomsmisdrijven hadden een meer verzekerde toegang tot het land, wat niet wegneemt dat de beslissingsmacht over de controle van de toegang tot en het gebruik van het land sterk varieerde binnen deze groep. Dit laatste aspect vormde één van de voornaamste oorzaken voor de sterk afwijkende strafrechtelijke omkadering van de rurale eigendomsmisdrijven voor het jaar 1846 in vergelijking met het jaar 1886. In 1846 werd de strafrechtelijke vertaling van de conflictueuze eigendomsverhoudingen immers sterk van onderuit gestimuleerd, terwijl in 1886 eerder van bovenuit een repressief beleid werd gevoerd.⁷ De categorie ‘rurale eigendomsmisdrijven’ vertegenwoordigde in 1836 een vijfde van alle correctionele vonnissen in het gerechtelijk arrondissement Brugge. In het crisisjaar 1846

de personen die het meest systematisch de vragen beantwoordde. In 1920 werd opnieuw een *Enquête sur le travail agricole* uitgevoerd in opdracht van het Ministerie van Landbouw onder toenmalig minister Albert Ruzette, de zoon van Léon. Zie: T. DE MOOR, ‘Loonarbeid tijdens de overgang van traditionele naar moderne landbouw. Een sociaal-economische studie van de landarbeiders in Oost- en West-Vlaanderen tijdens de eerste helft van de 20ste eeuw’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 31 (2001), nr. 1-2, p. 31.

- 5 COMMISSION DU TRAVAIL (instituée par arrêté royal du 15 avril 1886), *Enquête agricole. Réponses au questionnaire*, Brussel, 1890, p. 55.
- 6 De auteur werd hierbij sterk geïnspireerd door C. LIS & H. SOLY, ‘Bestaanszekerheid versus arbeidsschuld: kleine boeren en keuters, in het bijzonder in Vlaanderen, 1750-1850. Een terreinverkenning’, in: T. ENGELLEN, e.a., *Levenslopen in transitie. Liber Amicorum bij het afscheid van prof. dr. Paul M.M. Klep*, Nijmegen, 2011, p. 261-278.
- 7 Cf. A. HOWKINS, ‘Economic crime and class law: poaching and the game laws, 1840-1880’, in: S. BURMAN & B. HARRELL-BOND (eds.), *The imposition of law*, New York, 1979, p. 273-287.

vormde de categorie zelfs ruim 30 % van het totaal aantal vonnissen gevelde door de correctionele kamer van de Brugse rechtbank van eerste aanleg; een aandeel dat in 1856 teruggelopen was tot 25% en in 1866 niet langer 10% haalde. In het laatste kwart van de 19de eeuw liep het percentage verder terug tot slechts ruim 5%, hoewel net op dat moment de hierboven vermelde ‘morele paniek’ opgang maakte. Welke betekenis kan aan dit algemene beeld gegeven worden en wat is de relatie van dit wisselende aandeel vonnissen met bredere sociale veranderingsprocessen?

RURALE EIGENDOMSMISDRIJVEN: BEGRIPSBEPALING

Onder de categorie ‘rurale eigendomsmisdrijven’ worden in dit artikel drie types misdrijven gevat: bos-, veld- en jachtmisdrijven. Elk misdrijftype werd gekenmerkt door een reeks specifieke eigenschappen en de vervolging ervan verliep via een eigen dynamiek. Bijgevolg vormt de categorie geen absolute eenheid. Dit neemt niet weg dat onderlinge interactie zonder meer aanwezig was. Elk van de misdrijven betrof immers conflicten omtrent sociale eigendomsverhoudingen en situeerde zich expliciet binnen de wisselwerking tussen eigendoms-, bezits- en gebruiksrechten. Deze uiteenlopende rechten en daaraan gelieerde praktijken werden op het eigendomsforum tegenover elkaar uitgespeeld.⁸ Landeigendom wordt hierbij niet enkel in zijn traditioneel-legalistische zin begrepen als een ‘bundel van rechten’, maar vooral als een bundel van beslissingsmacht over de toegang tot, het gebruik van en de controle over het land.

Zowel de termen ‘landschenderij’ (Fr. ‘maraudage’) als ‘diefte van vruchten te velde’ (Fr. ‘vol de récolte’) vielen onder het type ‘veldmisdrijven’. De delictomschrijvingen bij veldmisdrijven waren “aardappelen uit de landen te trekken”, “stelen van rapen te velde”, “bedriegelijke ontvreemding van oogsten of andere nuttige voortbrengselen der aarde welke nog van den grond niet afgescheiden waren”. De woordkeuze ‘maraudage’ zoals gehanteerd binnen de bronnen (vonnisboeken en strafdossiers) interfereerde met de terminologie die gebruikt werd ter constructie van het misdrijf-

8 Voor een theoretische uitweiding, zie: BRUNEEL, “*Zyt dan al eigenaer*”, p. 3-11.

type ‘bosmisdrijven’, die hoofdzakelijk omschreven werden als het “afkappen en stelen van hout in de bosschen”. De term ‘délit forestier’ werd immers slechts algemeen gebruikt als uitloper van het Belgische Boswetboek uit 20 december 1854.⁹ Tot die tijd kon de Franstalige term ‘maraudage’ vertaald worden met zowel de termen ‘bosschenderij’ als ‘landschenderij’. Dit hield verband met het feit dat bij bosmisdrijven tot aan de uitvaardiging van het Boswetboek van 1854 in het merendeel van de vonnissen recht gepleegd werd op basis van artikel 36 van de (Frans-)revolutionaire Veldwet uit 1791.¹⁰ Artikel 35 van diezelfde wet werd ook gebruikt om veldmisdrijven te berechten, waardoor de term ‘maraudage’ op beide misdrijftypes sloeg. Daarnaast werden bij bosmisdrijven ook de termen ‘vol de bois’, ‘destruction d’arbres’ of ‘mutilation d’arbres’ gehanteerd. De opbouw van het misdrijftype ‘jachtmisdrijf’ is het meest eenduidig, namelijk aan de hand van de termen ‘délit de chasse’ of ‘jagt- (/jacht)delict’. Deze misdrijven werden vervolgd aan de hand van de ‘bijzondere wetgeving’ op de jacht.¹¹ Binnen dit misdrijftype worden onder meer volgende betichtingen gevat: “gejaagd te hebben onvoorzien van een jachtbrief”, “in bezit gevonden geweest van tuigen dienstig tot het vangen of vernielen der konijnen en het wild” of “gejaagd te hebben in bende, buiten de tijdstippen door het staatsbestuur bepaald en op een anders grond zonder de toestemming van de eigenaar of de rechthebbende”.

Bij ons onderzoek zijn op correctioneel niveau twee jaren geselecteerd waarvoor de vonnissen in de diepte geanalyseerd werden, nl. 1846 en 1886. Beide jaartallen situeren zich binnen periodes waarin de sociale spanningen verscherpten. Enerzijds tijdens de

9 *Pasinomie* [verder aangeduid als *Pasin.*], 3de reeks, 1854, p. 455-500, Boswetboek, 20 december 1854.

10 *Pasin.*, 1ste reeks, dl. 3, p. 376-392, décret concernant les biens et usages ruraux et la police rurale, 28 september-6 oktober 1791 (ook aangeduid als l’ancien loi rurale of loi rurale de 1791).

11 *Pasin.*, 1ste reeks, dl. 2, p. 156-159, décret sur la chasse, 28-30 april 1790; *Pasin.*, 2de reeks, dl. 15, p. 126, décret concernant le prix des passeports et permis de chasse, 11 juli 1810; *Pasin.*, 2de reeks, dl. 16, p. 149-151, décret contenant les dispositions pénales contre ceux qui chassent sans permis de port d’armes de chasse, 4 mei 1812; *Pasin.*, 3de reeks, dl. 16, p. 107-132, jachtwet 26 februari 1846; *Pasin.*, 4de reeks, 1873, p. 78-83, wetswijziging jachtwet 1846 bij wet 29 maart 1873; *Pasin.*, 4de reeks, 1882, p. 48-88, jachtwet 28 februari 1882.

overlevingscrisis van de tweede helft van de jaren 1840 en anderzijds de landbouwcrisis van 1870-1895. Binnen dit corpus van correctionele vonnissen werden bij veldmisdrijven de revolutionaire Veldwet van 1791, het Belgische strafwetboek van 1867 en het Veldwetboek van 1886 toegepast.¹² Bij de vervolging van bosmisdrijven vormden de revolutionaire Veldwet van 1791 en het Boswetboek van 1854 het wettelijk kader. Jachtmisdrijven werden berecht aan de hand van zowel het Jachtdecreet van 1790, het Decreet op de wapendracht van 1812 en de Belgische Jachtwetten van 1846 en 1882. Om deze diepteanalyse binnen een bredere context te kunnen plaatsen werd op basis van een meer oppervlakkige analyse van de vonnisboeken ook een overzicht gemaakt van het totale aantal vonnissen met betrekking tot rurale eigendomsmisdrijven voor een negental referentie jaren.¹³ Om de opmerkelijke wijzigingen op correctioneel niveau beter te duiden werd bijkomend het politieel niveau voor het kanton Tielt onderzocht. Dit politieel niveau was sinds de wet van 1 mei 1849 op de politie- en correctionele rechtbanken een centrale schakel binnen het strafrechtstelsel geworden.¹⁴

Aan de hand van een comparatieve analyse¹⁵ van de correctionele vonnissen inzake veld-, bos- en jachtmisdrijven voor de jaren 1846 en 1886 is af te leiden dat de 'rurale eigendomsmisdrijven' duidelijke overeenkomsten vertonen.¹⁶ De parameters beroepsstructuur en leeftijd van de betichten werden immers gekenmerkt door treffende gelijkenissen. In 1846 waren de meest vertegenwoordigde leeftijdscategorieën bij veld- en bosmisdrijven deze

12 *Pasin*, 4de reeks, 1886, p. 427-504.

13 Met name de vonnissenboeken voor de jaren 1836, 1848, 1850, 1856, 1858, 1860, 1866, 1876 en 1896. Met behulp van die referentie jaren werden de jaren 1846 en 1886 om de tien jaar ingekaderd binnen de bredere bestudeerde periode.

14 'Loi sur les tribunaux de police simple et correctionnelle', in: *Belgisch Staatsblad*, 21 juni 1849; K. VELLE, *Het vredegerecht en de politierechtbank (1795-1995): organisatie, bevoegdheden en archiefvorming*. *Miscellanea archivistica. Studia*, 76, Brussel, 1995, p. 231-232 en F. VESENTINI, *Pratiques pénales et structures sociales: l'état belge et la répression du crime en temps de crise économique (1840-1860)*, Louvain-la-Neuve, 2006, p. 171-177.

15 Analyse op basis van een database met gegevens over 798 betichten voor 473 vonnissen wegens rurale eigendomsmisdrijven in 1846 en 226 betichten voor 108 vonnissen wegens rurale eigendomsmisdrijven in 1886.

16 Voor een uitgebreide bespreking, zie: BRUNEEL, "Zyt dan al eigenaer", p. 206-275.

'tot en met 16 jaar' en '17-25 jaar'. Bij jachtmisdrijven waren dit in 1846 de categorieën '26-35 jaar' en '36-50 jaar', hoewel in 1886 een aanzienlijke verjonging was opgetreden waardoor ook daar de categorieën '17-25 jaar' en '26-35 jaar' de meeste betichten aanleverden. Eveneens qua beroepsstructuur zijn de gelijkenissen tussen de misdrijftypes treffend. De beroeps categorieën 'losse arbeid', 'landbouw' en 'textiel' hebben betrekking op het merendeel van de betichten, met 'losse arbeid' als gedeelde hoofdcategorie voor elk van de misdrijftypes. Beide parameters geven aan dat de betichten wegens rurale eigendomsmisdrijven de kenmerken vertonen van sociale groepen die moeizaam duurzame sociale relaties konden aangaan door hun onzekere en relatief vrije of 'geproletariseerde' beroepsuitoefening. Dit was vooral het geval bij de categorieën 'vrije arbeid' en 'textiel'. Bij alle beroeps categorieën vormde de jonge leeftijd een bijkomende risicofactor bij het vormen van duurzame sociale arbeids- en bijstandsrelaties die een minimale toegang tot het land verzekerden.

De samenhang met gespannen patronage- en bredere sociale bijstandsrelaties wordt daarbij aangetoond doordat de betichten wegens rurale eigendomsmisdrijven quasi steeds een misdrijf pleegden binnen of in de directe nabijheid van de plaats waar ze gevestigd waren.¹⁷ Dit vormt een opvallend punt van verschil met de misdrijftypes landloperij en bedelarij, die daardoor als meer bedreigend voor de openbare orde werden ervaren door de regionale en centrale overheden. De rurale eigendomsmisdrijven gaven eerder blijk van interne spanningen binnen de lokale platelandsbevolking. Een andere parameter die opvallend gelijkloopt voor elk van de drie misdrijftypes is de seizoensgebondenheid van de misdrijven.¹⁸ Bij jachtmisdrijven was er tussen 1846 en

17 Voor een comparatieve analyse van 'community crisis coping' tijdens de Vlaamse crisis van de jaren 1840, zie de masterscriptie van E. BEECKAERT, *Gemeenschap onder druk: macht en sociale interventie. Sociaalhistorische en comparatieve microstudie van Vlaamse dorpsgemeenschappen tijdens de crisisjaren 1840*, UGent, 2016, promotor: prof. dr. Eric Vanhaute. Zie ook: E. VANHAUTE & T. LAMBRECHT, 'Famine, exchange networks and the village community. A comparative analysis of the subsistence crises of the 1740s and the 1840s in Flanders', in: *Continuity and Change*, 26 (2011), nr. 2, p. 155-186.

18 Een hoog aantal bosmisdrijven tijdens de periode januari-maart met februari als 'sprokkelmaand', dominante situering van veldmisdrijven in de periode juli-

1886 weliswaar een verschil op te merken doordat in 1846 nog relatief sterk de praktijk binnen het 'legale' jachtseizoen werd weerspiegeld, terwijl de jachtmisdrijven in 1886 gelijkmatiger over het jaar waren verspreid. Dat is vooral te wijten aan de toegenomen strafbaarstelling van jachtgerelateerde handelingen die niet strikt met de jacht in de enge zin te maken hadden. Concreet betreft dit praktijken zoals het zetten van wildstropen om oogstschade te bestrijden of zelfs al louter het bezit van dergelijke tuigen.

Andere parameters duiden dan weer op de specifieke eigenschappen van elk van de misdrijftypes. Zo werden de veldmisdrijven gekenmerkt door een sterk vrouwelijk en collectief karakter, terwijl de betichtenpopulatie bij jachtmisdrijven net een quasi exclusief mannelijk¹⁹ en eerder individueel profiel vertoonde (hoewel in 1886 ook een sterker collectief karakter naar voren trad bij jachtmisdrijven)²⁰. De bosmisdrijven laveren op basis van die twee parameters enigszins tussen beide misdrijftypes in. Merk besluitend op dat de verschillen tussen de diverse misdrijftypes vooral betrekking hebben op de slachtoffers en de strafrechtelijke omkadering van elk van de rurale eigendomsmisdrijven eerder dan op de sociale groepen waaruit de betichten afkomstig waren. Er zijn wel gendergerelateerde verschillen, maar wanneer het individuele niveau verlaten wordt, komen de betichten toch uit relatief dezelfde sociale groepen.

DE SOCIAALGEOGRAFISCHE KENMERKEN VAN HET GERECHTELIJK ARRONDISSEMENT BRUGGE

Vanuit sociaalgeografisch oogpunt kan het gerechtelijk arrondissement Brugge allerm minst als een eenheid gezien worden. Het arrondissement valt geologisch ruwweg in te delen in een polderregio in het noorden, een zand-leem regio in het zuiden die

september met de maand augustus als 'oogstmaand' en het laagste aantal jachtmisdrijven tijdens de periode april-juni wegens de sluiting van het jachtseizoen gedurende het broed-, werp- en zoogseizoen.

19 Voor de vrouwelijke betrokkenheid bij wildstropen, zie: H. OSBORNE, "'Unwomanly practices': poaching crime, gender and the female offender in nineteenth-century Britain", in: *Rural history*, 27 (2016), p. 149-168.

20 Zie: J.E. ARCHER, 'Poaching gangs and violence: the urban-rural divide in nineteenth-century Lancashire', in: *British Journal of Criminology*, 39 (1999), nr. 1, p. 25-38.

Kaart van het gerechtelijk arrondissement Brugge en de gerechtelijke kantons (UGent, Vakgroep Geschiedenis– Historisch Geografisch Informatiesysteem, HISGIS)

aansluit bij de dichtbevolkte linnenarrondissementen Roeselare-Tielt en het zandige Houtland middenin. De geografische eigenschappen gingen gepaard met verschillen in de onderlinge relaties van arbeid, sociale ondersteuning en toegang, gebruik en controle over (land)eigendom. De spreiding van de rurale eigendomsmisdrijven over de drie regio's kan verklaard worden aan de hand van sociaalgeografische factoren. Hierbij wordt de plaats duidelijk van de rurale eigendomsmisdrijven binnen de overlevingsstrategieën van de plattelandsbevolking. Daarenboven dient benadrukt te worden dat het hier over de spreiding van de misdrijven gaat. De betichtenpopulatie bewoog zich immers veelal doorheen de drie verschillende regio's. Gouverneur Ruzette merkte in de *Enquête*

agricole bijvoorbeeld op dat de plattelandsarbeiders uit het centrum en het oosten van het gerechtelijk arrondissement Brugge relatief ‘vrij’ waren, waardoor ze in de oogstmaanden de nood aan arbeidskracht konden lenigen in met name de noordelijke polderregio of in het noorden van Frankrijk, maar tegelijkertijd ook vaak zonder inkomsten vielen in periodes waarin arbeid minder schaars was: “En hiver, tous les ouvriers nomades s’adonnent à d’autres travaux ruraux: ceux-ci vont battre en grange, ceux-là tissent de la toile, d’autres travaillent dans les séchoirs de chicorée, ou dans des établissements industriels, etc., mais le plus grand nombre cherchent leurs moyens d’existence dans le teillage du lin. Bon nombre aussi de la zone boisée s’occupent de culture forestière et pas mal vivent de maraudage et de braconnage”.²¹

Het gerechtelijk arrondissement Brugge bestond uit de kantons Brugge 1-3, Oostende, Gistel, Torhout, Ruiselede, Ardoois en Tielt. De kantonomschrijving onderging rond het midden van de 19de eeuw enkele wijzigingen waarbij vooral om budgettaire redenen gestreefd werd naar een inperking van het aantal kantons.²² In het gerechtelijk arrondissement Brugge resulteerde dit in de reductie van vijf tot drie kantons Brugge en van twee kantons Torhout (intra- en extra-muros) tot één enkel kanton Torhout. In elk van de kantons was een vrederecht gevestigd dat dienst deed als politierechtbank, behalve in de drie kantons Brugge die één politierechtbank deelden in het justitiepaleis op de Burg. Opvallend is het contrast tussen de beperkte omvang van de zuidoostelijke kantons Ardoois, Ruiselede en Tielt tegenover de omvangrijke kantons Brugge 1-3, Gistel en Torhout. Dit hangt nauw samen met de hoge bevolkingsdichtheid in het bij Binnen-Vlaanderen aansluitend zuidoostelijk deel van het gerechtelijk arrondissement Brugge. De gemeenten Ardoois, Ruiselede, Wingene en Tielt telde in 1886 respectievelijk 6.135, 6.744, 8.204 en 9.717 inwoners, en behoorden hiermee tot de dichtstbevolkte van het gerechtelijke arrondissement Brugge. De poldergemeenten in de omvangrijke kantons Gistel, Brugge-2 en Brugge-3 waren veel minder dicht be-

21 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 13.

22 Zie bijv. H. VAN ROYEN, *De herstructureringspogingen van de rechterlijke macht in België: de vrederechtsomschrijvingen*, Hamme, 1989, 58 p.

volkt. De gemeenten Gistel (kanton Gistel) en Moerkerke (kanton Brugge 3) waren met amper 3.305 en 3.280 inwoners bij de meest bevolkte gemeenten in deze regio.²³

DE POLDERREGIO

In het noorden van het gerechtelijk arrondissement Brugge situeerde zich de polderregio met zware en vruchtbare kleigronden. De kantons Oostende, Brugge 3 en het noordelijk deel van Brugge 2 vielen binnen deze regio. Ook enkele gemeenten van het kanton Gistel behoorden tot de polderregio, hoewel de zuidelijke gemeenten (zoals Eernegem) reeds de overgang maakten naar de zandige streek. De polderregio werd gekenmerkt door de aanwezigheid van middelgrote landbouwuitbatingen (20 tot 50 hectare) en een lage bevolkingsdichtheid. Vandaar dat tijdens de oogstperiode beroep werd gedaan op losse arbeid uit de meer dichtbevolkte zandige gebieden in het Houtland en de zand-leem regio's in Binnen-Vlaanderen. De polderregio werd minder zwaar getroffen door de overlevingscrisis van de jaren 1845-1847 in vergelijking met de dichtbevolkte linnengemeenten in het zuiden of zuidoosten van het arrondissement. Omdat men op de grote uitbatingen vooral granen verbouwde, werd de regio op haar beurt wel zwaarder getroffen door de landbouwcrisis van het laatste kwart van de eeuw. De import van goedkope granen, de zogenaamde 'agricultural turn' als gevolg van de toegenomen globalisering van de graanmarkt, trof de van graanteelt afhankelijke streek harder dan de boeren in het zuiden die zich meer toelegden op industriële teelten (onder andere op suikerbieten en vlas).

De polderregio in het noorden van het arrondissement vertegenwoordigde in 1846 een relatief laag aandeel in het totale aantal rurale eigendomsmisdrijven, hoewel in een tiental gemeenten veldmisdrijven vastgesteld werden. Zoals reeds opgemerkt, werd de streek gekenmerkt door een minder hoog aantal van (extreem) kleine landuitbatingen. Vandaar dat de sociale relaties van weder-

23 S. VRIELINCK, *De territoriale indeling van België (1795-1963): bestuursgeografisch en statistisch repertorium van de gemeenten en de supracommunale eenheden (administratief en gerechtelijk)*, Leuven, 2000, p. 684-687.

zijdse bijstand nog sterker in staat waren de schaarsteperiode van 1845-1847 op te vangen dan in het Houtland en de zand-leem regio aansluitend bij binnen-Vlaanderen het geval was. Daarnaast speelde bij de bosmisdrijven ook het beperkt aandeel bosareaal in de polderregio. In 1886 is de polderregio veel sterker vertegenwoordigd binnen het totale aantal rurale misdrijven, wat op een prominente aanwezigheid van jachtmisdrijven duidt. Toch zijn ook de veldmisdrijven er sterk vertegenwoordigd in vergelijking met de andere regio's van het arrondissement: er werden 16 en 12 correctionele vonnissen voor veldmisdrijven gepleegd in respectievelijk Oostende en Eernegem.

Dit geeft aan dat de landbouwcrisis van het laatste kwart van de 19de eeuw een duidelijke uitwerking had in de polderregio en leidde tot de verscherping van de sociale tegenstellingen. Het grootste aantal jachtmisdrijven werd vastgesteld in de kustgemeente Knokke, wat toe te schrijven is aan de ijver van Felix Rombaut, de jachtwachter van de toenmalige Gentse burgemeester Hippolyte Lippens de Kerckhove (1847-1906). Hoewel de familie Lippens tijdens de eerste helft van de 19de eeuw haar machtsbasis uitbouwde vanuit het Waasland, was de familie aan het einde van de 18de eeuw ook verbonden geraakt met de gemeente Knokke. De Staten van Vlaanderen hadden Hippolytes grootvader Philippe-François Lippens de Naeyer in 1784 immers aangesteld als deskundige inzake waterwerken bij het indijken van de schorren van het Hazegras in Knokke. Via zijn grootvader, die een deel van de schorren opkocht en dijkgraaf werd van de nieuwe polder, had Hippolyte het eigendoms- en bijhorend jachtrecht over enkele gronden in de kustgemeente verworven.²⁴ Illustratief voor de sterke aanwezigheid van jachtmisdrijven in de polderregio is ook een wildstroperslied uit de streek.²⁵ De Meetkerkse zanger Petrus Deloddere schreef een marktlied over 'le drame de Meetkerke', zoals de Brugse katholieke krant *La Patrie* kopte in het nummer van 16 maart 1910.²⁶ De moord in maart 1910 op wildstroper Achiel

24 J. DESMET, 'Philippe-François Lippens te Knokke en elders, 1784-1790', in *Rond de Poldertorens*, 10 (1968), p. 85-104.

25 J. GELDHOFF, 'Jagersverdriet', in: *Biekorf*, 72 (1971), nr. 3-4, p. 91-97.

26 *La Patrie*, 14 en 16 maart 1910; *Gazette van Brugge*, 14 maart 1910.

Vandenbroucke door Leopold Vandaele, de pas aangestelde jachtwachter van de eerder vermelde Leon van Ockerhout, deed de gemeederen sterk oplopen in de gemeente. De Meetkerkse jacht is trouwens treffend te boek gesteld in de memoires van Hubert van Outryve d'Ydewalle uit 1942.²⁷

HET HOUTLAND

De gerechtelijke kantons Torhout, Brugge-1 en Ruiselede lagen binnen de zandige streek tussenin de zware kleigronden in het noorden en de zand-leem gronden in het zuiden of zuidoosten van het arrondissement. De regio situeert zich binnen de bredere boogvormige overgangszone die loopt van grofweg Ieper tot Eeklo, waarbinnen zich de Vlaamse veldzone situeerde. Voor het gerechtelijk arrondissement Brugge komt dit neer op een boog van de gemeenten Koekelare-Torhout in het zuidwesten naar de gemeenten Sijsele-Beernem in het noordoosten, met het zogenaamde Bulskampveld als kerngebied. De regio onderging tijdens de tweede helft van de 18de en tijdens de eerste helft van de 19de eeuw een 'landschapsinversie': de heide van het Bulskampveld, waarrond zich een uitgebreide bosgordel bevond, werd op relatief korte tijd bebost, terwijl de voormalige bossen werden omgevormd tot akkers en weiden.²⁸ De ontginnings- en bebossingsijver van die periode neemt niet weg dat de veldzone volgens Guillaume Jacquemyns medio 19de eeuw nog steeds een omvangrijke populatie voedde. Jacquemyns karakteriseerde de regio als "primitivement forestière, entrecoupée de marécages, dont certaines parties étaient encore peu peuplées au début du 18e siècle [et qui] nourrit vers le milieu du 19e siècle une population nombreuse".²⁹

Tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw werd het bosareaal opnieuw massaal gerood en omgezet in grasland, wat gerelateerd was aan het toegenomen belang van de veeteelt binnen de heroriënte-

27 H. VAN OUTRYVE D'YDEWALLE, *En attendant l'ouverture, suivi de Moerenpsalm*, Brussel, 1942, 52 p.

28 B. DEMASURE, *Evolutie van de landbouw in het Landschapspark Bulskampveld, van ca. 1000 tot vandaag*, Leuven, 2013, p. 14-19.

29 G. JACQUEMYS, *Histoire de la crise économique des Flandres (1845-1850)*, Brussel, 1929, p. 23.

ring van de landbouw tijdens de crisisperiode 1870-1895. Tussen 1777 en 1861 was de totale hoeveelheid bos in het Bulskampveld bijv. gestegen van 1.500 naar 6.300 hectare.³⁰ In vergelijking met de landbouwtelling van 1846, waar het bosareaal nog 7.536 hectare omvatte, bedroeg dit in de telling van 1910 voor alle gemeenten van het Bulskampveld samen nog slechts 3.151 hectare.³¹ Als typerend voor de zandige regio vermeldde Ruzette in de *Enquête agricole* dat de ontginningswerken niet altijd geldelijk werden betaald. Vaak ontving de arbeider gratis de boomstronken en wortels die hij tijdens de werken bij elkaar verzamelde, en het recht om het ontgonnen perceel gedurende twee jaar in vruchtgebruik te nemen om er het eerste jaar aardappelen en het tweede jaar rogge op te verbouwen.³²

De bosmisdrijven zijn in 1846 geconcentreerd in deze zandige en bosrijke kantons van het gerechtelijk arrondissement Brugge. Dit was vooral het geval voor gemeenten zoals Ruiselede en Torhout. Ook Koekelare telde een aanzienlijk aantal bosmisdrijven, wat vooral gelieerd is aan de ijverige bosopzichters van de hertog van Arenberg. Louis-Engelbert, de zesde hertog van Arenberg (de blinde Arenberg), was in 1812 immers erfopvolger geworden van de gesekwestreerde goederen van de heren van Koekelare via het huwelijk dat hij in 1773 had gesloten met Louise Pauline de Brancas, gravin van Lauraguais. De hertog die in het vonnisboek voorkomt is de zevende hertog van Arenberg, Prosper Lodewijk (1785-1861). De hertogen hadden een sterke greep op het sociale leven in Koekelare. De lokale burgemeester, brouwer Robert Desnick (in functie tussen 1836 en 1872), werd in 1865 bijv. aangesteld als rentmeester van de hertogelijke goederen door prins Karel van Arenberg (1831-1896), de zoon van Prosper Lodewijk. Andere slachtoffers van bosmisdrijven in 1846 zijn de landeigenaars de Nieulant et de Pottelsberghe (Sint-Andries), de Ghellinck (Ruisselede), de Peñaranda (Koekelare en Kortemark), de Vrière (Loppen en Zedelgem), Serruys (Torhout, Zedelgem en Koekelare), Matthieu (Torhout), du Bus de Gisignies (Wingene en Koolskamp), de Schietere (Aartrijke, Loppem en Oostkamp), Dujardin (Zwevezele) en Gilliodts/Gilliodts Vande

30 DEMASURE, *Evolutie van de landbouw*, p. 21.

31 DEMASURE, *Evolutie van de landbouw*, p. 32.

32 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 16.

Poele (Aartrijke en Oedelem). In 1886 waren de bosmisdrijven quasi volledig verdwenen binnen de vonnissen van de Brugse correctionele rechtbank. De enkele bosmisdrijven die nog voorkwamen werden gepleegd op het bosrijke grondgebied van de gemeente Sint-Andries (met schoonzoon Adolphe Otto de Mentock als opvolger van de burgemeester Nieulant de Pottelsberghe) en in een duinbos van de kustgemeente Knokke.

De jachtmisdrijven situeerden zich in 1846 ook hoofdzakelijk in de zandige veldregio van het gerechtelijk arrondissement Brugge, hoewel er eveneens jachtmisdrijven werden gepleegd in enerzijds de poldergemeenten Zuienkerke en Lissewege en anderzijds in enkele gemeenten uit de zand-leem regio aansluitend bij Binnen-Vlaanderen. De meeste jachtmisdrijven werden gepleegd in de gemeenten Lichtervelde en Oostkamp. Naast de sterke vertegenwoordiging van de polderregio bleef in 1886 ook het Houtland net zoals in 1846 een groot aandeel van de jachtmisdrijven aanleveren. Het kanton Tielt in de zand-leem regio telde dan weer als enig kanton geen enkel jachtmisdrijf in 1886. Ook wat veldmisdrijven betreft, leverden het Houtland en de zandige regio in het westen van het arrondissement een aanzienlijk aandeel van de vonnissen. In 1846 werden bijv. 35 correctionele vonnissen geveld voor veldmisdrijven gepleegd in de gemeente Ichtegem. In 1886 werd slechts voor 11 steden of gemeenten minstens één veldmisdrijf berecht door de Brugse correctionele rechtbank, tegenover voor 44 steden en gemeenten in 1846. Dit houdt vanzelfsprekend verband met de sterke terugval van het aantal correctionele vonnissen inzake veldmisdrijven³³ als gevolg van de wet van 1 mei 1849 op de bevoegdheidsverdeling tussen de politie- en correctionele rechtbanken. Voor het Houtland werd in 1886 zelfs slechts één veldmisdrijf correctioneel gevonnis, namelijk een misdrijf gepleegd in de hovenierstuin van Gustaaf Desnick te Torhout (zoon van Robert, de eerder vermelde burgemeester van Koekelare). Deze analyse is enkel gebaseerd op het correctionele niveau; op het politionele niveau werden hoogstwaarschijnlijk ook in 1886 meerdere veldmisdrijven berecht in de kantons Torhout, Brugge-1 en Ruiselede.

33 Van 164 vonnissen in 1846 naar 15 vonnissen in 1886.

DE ZAND-LEEM REGIO

De zand-leem regio in het zuiden van het gerechtelijk arrondissement Brugge valt ruwweg samen met de kantons Ardooe en Tielt. Ook enkele gemeenten uit de kantons Ruiselede en Torhout kunnen als 'linnengemeenten' bestempeld worden. Naast de sterke aanwezigheid van de door keuterboeren beoefende huisnijverheid is vooral de daaraan gekoppelde grote bevolkingsdichtheid kenmerkend voor deze kantons. De ver doorgedreven grondversnippering en sterke afhankelijkheid van de huisnijverheid vormden structurele kwetsbaarheden die duidelijk hun uitwerking kenden in de overlevingscrisis van 1845-1847. De Tieltse regio werd zeer zwaar getroffen door een combinatie van misoogsten, ziekten en marktontwrichtingen. In mei 1846 noemde de liberale *Journal de Bruges* de regio "la plus malheureuse contrée de la Belgique".³⁴ Daartegenover staat dat de regio minder leed onder de landbouwcrisis van het laatste kwart van de 19de eeuw. De Tieltse regio was immers minder afhankelijk van de graanteelt omdat de zandleembodem ook zeer geschikt was voor bijvoorbeeld de arbeidsintensieve suikerbietenteelt. Volgens Gobyn zou die suikerbietenteelt de graanteelt tegen 1889 bijna volledig verdrongen hebben.³⁵ Dit neemt niet weg dat de structurele kenmerken van hoge pachtprizen gekoppeld aan een sterke versnippering van de grond nog steeds zwaar wogen op de bevolking, niet enkel op de pachters maar ook op de landarbeiders die ze tewerkstelden (hoewel beide categorieën meermaals in elkaar overliepen).

In deze regio waren de veldmisdrijven het sterkst vertegenwoordigd, met in 1846 niet minder dan 81 correctionele vonnissen voor misdrijven gepleegd op het grondgebied van de stad Tielt. In vergelijking met de situatie in 1846 valt voor 1886 duidelijk de terugval van het aantal veldmisdrijven op. Tielt vertegenwoordigde wel nog steeds het hoogste aantal correctionele vonnissen voor veldmisdrijven (16), maar deelde die plaats met de stad Oostende die in 1846

34 *Journal de Bruges*, 10-11 mei 1846.

35 R. GOBYN, 'Onderzoek naar de beroepskeuze van de bevolking van een Vlaamse plattelandsstad tussen 1862 en 1914: Tielt. Nieuwe evaluatie en benadering van bronnen', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 11 (1980), nr. 2, p. 365.

geen enkel vonnis voor een veldmisdrijf vertegenwoordigde. Bos- en jachtmisdrijven waren ondervertegenwoordigd in dit zand-
leem gedeelte van het gerechtelijk arrondissement Brugge.

In het *Rapport sur l'état de l'administration dans la Flandre Occidentale* van 1846 werd vermeld dat in de winter van 1845-1846 in alle plattelandsgemeenten patrouilles opgericht waren om de vruchten op de velden te beschermen. In 1845 werd reeds in 16 West-Vlaamse gemeenten specifieke reglementering opgesteld om die patrouilles te organiseren, waaronder ook in Tielt. Op de Tieltsche gemeenteraadszitting van 8 november 1845 gaf de raad haar fiat voor de oprichting van 'nachtpatrouillen' in Tieltbuiten. De patrouilles werden gefinancierd door de huisgezinnen die op een abonnementsrol gebracht waren.³⁶ In 1846 hadden uiteindelijk alle gemeenten bepalingen over de inrichting van de patrouilles opgenomen in hun politiereglementen, zoals blijkt uit het provinciaal rapport over de stand van het bestuur van 1847.³⁷ De patrouilles werden niet louter door een hogere overheid aangestuurd, maar kwamen vooral van onderuit tot stand onder druk van bepaalde lokale sociale groepen. Op 15 juli 1848 richtten Amelie Loontjens en Joseph van Renterghem bijv. een schrijven aan het stadsbestuur van Tielt. Daarin meldden ze samen met hun buurtbewoners een patrouille te willen inrichten. Omwille van de grote schade die zowel 's nachts als overdag aan hun gewassen werd aangebracht zouden zij hiertoe genoodzaakt zijn, "gelijk zij voorleden jaeren gedaen hebben". De rol van de gemeentelijke overheid komt uit de brief als ondersteunend naar voor. Er werd specifiek een autorisatie gevraagd om zich "behoorlijk te mogen wapenen om in geval van tegenstand de quadwilligen te kunnen verjaegen of vangen".³⁸

De relaties tussen landbouwer en landarbeider waren in het zand-
lemigzuidwesten het minst bindend en omvangrijk in vergelijking

36 TIELT, *Stadsarchief*, Modern archief Tielt, o6/A/P.B./933f, Dossier betreffende de aanstelling van nachtwakers door de gebuurten voor de veiligheid.

37 *Rapport sur l'état de l'administration dans la Flandre Occidentale*, 1847, p. 222.

38 TIELT, *Stadsarchief*, Modern archief Tielt, o6/A/P.B./933f, Dossier betreffende de aanstelling van nachtwakers door de gebuurten voor de veiligheid.

met de rest van het arrondissement. Gouverneur Ruzette merkte hierover het volgende op in zijn antwoorden op de *Enquête agricole*: “Ils sont très rares, les cultivateurs qui donnent deux à trois fois par semaine à midi un morceau de viande de porc à leurs ouvriers. En général, les ouvriers ou journaliers occupés à la ferme jouissent de peu d’avantages”.³⁹ Voor het Houtland gaf hij nog aan dat elk arbeidersgezin tijdens de oogstperiode één arbeidster mocht laten arenlezen op de landerijen van de werkgever, wat jaarlijks gemiddeld 20 kilo tarwe en 40 kilo rogge opleverde.⁴⁰ In de polderregio waren die sociale bijstandsrelaties nog sterker ontwikkeld omdat de relatieve arbeidsschaarste ervoor zorgde dat de landbouwers de arbeiders(gezinnen) aan zich trachtten te binden. Gouverneur Ruzette gaf bijvoorbeeld aan dat “[de daglonsters] jouissent de l’avantage du glanage et du droit d’élever des lapins, un porc et parfois même une chèvre, au moyen des herbes récoltées le midi et le soir pendant les moments de repos”.⁴¹ In Zuienkerke verkregen de dagloners ook het vruchtgebruik over een lapje grond om er aardappelen op te kweken: 40 Brugse roeden voor de mannen; 20 Brugse roeden voor de vrouwen.⁴² In andere gemeenten liep het vruchtgebruik zelfs op tot 150 roeden grond, maar dan moest wel een deel van de oogst afgestaan worden aan de werkgever.⁴³

Het is niet toevallig dat de veldmisdrijven de grootste proporties aannamen in de regio (kanton Tielt) waar die sociale relaties het minst uitgebouwd waren of het sterkst onder druk kwamen te staan. Toch merkte de gouverneur op dat landarbeiders ook daar een voordeel konden doen door zich te binden aan een werkgever. Ze konden daardoor immers vaak een woonst met ongeveer 40 tot 44 aren land pachten aan verminderde prijs, namelijk aan 125 fr. tot 135 fr. per jaar terwijl de normale prijs 140 fr. tot 150 fr. bedroeg. Daarnaast mochten ze ook de werktuigen gebruiken van hun werkgever om hun lapje grond te bewerken en in sommige gevallen werd samen met de werkgever meststof aangekocht.

39 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 18.

40 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 15.

41 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 15.

42 Een Brugse roede is gelijk aan 14 centiare; COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 15.

43 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 14.

Hoewel zulke 'gebonden' landarbeiders slechts 54 c. tot 90 c. verdienden in de winter en 63 c. tot 1 fr. in de zomer had het inperken van de arbeidsvrijheid ook duidelijk voordelen voor de arbeiders: "Il est cependant à remarquer que les ouvriers de ferme mariés, qui occupent une habitation et des terres du fermier où ils ont de la besogne pendant toute l'année, ont moins besoin d'assistance de la part du bureau de bienfaisance que ceux travaillant librement partout, et gagnant quelque fois 1,50 fr à 2 fr par jour, outre la nourriture. La cause en est que les derniers ont plus de journées perdues que les premiers, tant pour eux que pour toute leur famille".⁴⁴

RURALE EIGENDOMSMISDRIJVEN TIJDENS DE PERIODE 1845-1895

In de eerder aangehaalde *Enquête agricole* stelde Léon Ruzette verschillende chronologische periodes vast. De West-Vlaamse gouverneur hanteerde bij het beantwoorden van de vragen meermaals 'la période de grande prospérité agricole' (1857-1870) als centraal referentiepunt. Die gunstige periode werd voorafgegaan door een neergaande sociaaleconomische conjunctuur tijdens de jaren 1845-1857 met de schaarstecrisissen van 1845-1847 en 1853-1857.⁴⁵ De periode volgend op de 'welvaartsperiode' werd getekend door de landbouwcrisis van 1870-1895.

Tussen 1836 en 1856 leverden de rurale eigendomsmisdrijven een aandeel van een vijfde tot zelfs een derde van alle vonnissen op correctioneel niveau. In 1866 vertegenwoordigden de rurale eigendomsmisdrijven nog slechts iets minder dan een tiende en in 1896 iets meer dan een twintigste van alle correctionele vonnissen, een aandeel dat toen quasi volledig op conto van de jachtmisdrijven kon geschreven worden.

De omslag situeert zich dus tussen 1856 en 1866 en werd vooral veroorzaakt door het bijna volledig verdwijnen van de bosmis-

44 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 18.

45 Over de uiteenlopen de kenmerken van beide schaarsteperiodes, zie: W. RONSIJN, 'Harvest crises and dearth crises: a comparison of the causes and effects of the food crises of the 1840s and 1850s in Belgium', in: *Workshop on harvest fluctuations and food shortages in European rural societies - Proceedings*, Groupements de recherche internationaux - Crises and Changes in the European Countryside (GDRI-CRICEC), Lissabon, 19-20 november 2012.

Jaartal	Vonnissen jachtmisdrijven	Vonnissen bosmisdrijven	Vonnissen veldmisdrijven	Aantal vonnissen rurale eigendoms- misdrijven	Totaal aantal vonnissen	Aandeel van rurale eigendoms- misdrijven (%)
1836	61	48	13	122	555	20,27
1846	67	242	164	473	1488	31,79
1856	58	134	4	196	766	25,59
1866	47	14	3	64	688	9,01
1876	74	2	2	78	968	7,95
1886	99	3	15	117	1392	9,04
1896	119	8	1	128	1998	6,41

Tabel 1. De correctionele vonnissen in het gerechtelijk arrondissement Brugge, 1836-1896

(Bronnen: BRUGGE, *Rijksarchieef*, Archief correctionele rechtbank Brugge, vonnisboeken 1836, 1846, 1856, 1866, 1876, 1886, 1896)

drijven op correctioneel niveau. De afname van het aandeel van de rurale misdrijven tussen 1846 en 1856 is dan weer hoofdzakelijk een gevolg van de toegenomen berechting van veldmisdrijven op politieeel niveau zoals mogelijk gemaakt bij artikel 1 van de wet van 1 mei 1849 op de bevoegdheidsverdeling tussen de politie- en correctionele rechtbanken. De afname van het absoluut aantal bos- en jachtmisdrijven liep immers quasi gelijk met de afname van het totale aantal vonnissen, wat aldus geen daling van het relatieve aandeel kan verklaren.⁴⁶ Wanneer naar het aantal correctionele vonnissen inzake veld-, bos- en jachtmisdrijven gekeken wordt, valt voor het jaar 1846 meteen de enorme toename op van het aantal vonnissen wegens bos- en veldmisdrijven in vergelijking met het jaar 1836. De vonnissen inzake jachtmisdrijven bleven daarentegen op hetzelfde niveau als in 1836. Opmerkelijk in vergelijking met de situatie in 1856 is dat de veldmisdrijven in dat laatste jaartal quasi volledig van het correctionele niveau verdwenen waren, terwijl de bosmisdrijven nog steeds een aanzienlijk aantal vonnissen vertegenwoordigden. Wanneer echter naar de situatie voor het jaar 1866 wordt gekeken, valt op dat toen ook de bosmisdrijven grotendeels van het correctionele niveau verdwenen waren. In 1866 (dus tijdens de door Ruzette beschreven 'période de grande prospérité') bereikte het totale aantal veld-, bos- en jachtmisdrijven trouwens het laagste niveau. In vergelijking met 1846 was in 1866 ook het aantal jachtmisdrijven aanzienlijk afgenomen. Als de situatie in 1876 vergeleken wordt met die in 1866 is een forse toename vast te stellen van het aantal jachtmisdrijven. Die stijging zette zich verder voor de jaren 1886 en 1896, terwijl het aantal veld- en bosmisdrijven op correctioneel niveau vanaf 1866 zeer beperkt bleef.

Om de opmerkelijke wijzigingen op correctioneel niveau beter te duiden werd bijkomend het binnen de Belgische historiografie weinig bestudeerde politieeel niveau onderzocht, waar de vrede-rechter dienst deed als politierechter binnen het 'tribunal de simple police' ('rechtbank van enkele politie').⁴⁷ Hierbij is specifiek

46 VELLE, *Het vredegerecht en de politierechtbank*, p. 231-232 en VESENTINI, *Pratiques pénales et structures sociales*, p. 171-177.

47 VELLE, *Het vredegerecht en de politierechtbank*, p. 231.

gefocus op het gerechtelijke kanton Tielt (periode 1849-1889), waar de uitwerking nagegaan wordt van de wet van 1 mei 1849 op de berechting van de rurale eigendomsmisdrijven. De gegevens voor het politionele niveau werden opgesteld op basis van het 'registre des jugements', ingevoerd bij omzendbrief van 9 juli 1849 van de toenmalige Minister van Justitie François de Haussy. Het instellen van een dergelijk vonnisregister op politioneel niveau getuigt van het toegenomen belang van de rechtbank van enkele politie. Het 'registre des jugements' doet enigszins denken aan de zogenaamde 'registers artikel 600', het 'registre des condamnés' dat bij artikel 600 van het Wetboek van Strafvordering uit 1808 in het leven werd geroepen om als basis te dienen voor het opstellen van een centraal strafregister. Een duidelijk verschil is echter wel dat in het 'registre des jugements' niet enkel de veroordeelden werden ingeschreven, maar alle vonnissen, dus ook vrijspraken enz. Op basis van het vonnisregister kon de activiteit van de lokale politierechtbanken vlotter worden opgevolgd, wat niet zonder belang was nadat de wet van 1 mei 1849 het politioneel niveau tot een centrale schakel binnen het strafrechtstelsel maakte had.

1845-1857: RURALE EIGENDOMSMISDRIJVEN EN DE SCHAARSTE AAN (OVER)LEVENS MIDDELEN

De enorme stijging van het totaal aantal correctionele vonnissen in het gerechtelijk arrondissement Brugge tijdens de overlevingscrisis van de jaren 1845-1847 reflecteert zich treffend in de toename van het aantal vonnissen met betrekking tot rurale eigendomsmisdrijven. Maar die invloed was gedifferentieerd volgens misdrijftype. De gevolgen van de schaarsteperiode waren vooral merkbaar bij veld- en bosmisdrijven. Het aantal jachtmisdrijven daarentegen lag in 1846 nauwelijks hoger dan in 1836, en de beperkte stijging was dan nog vooral toe te schrijven aan de implementatie van de nieuwe jachtwet van 26 februari 1846. Het gebruik van wildstoperij als een index van toenemende armoede en sociale spanning zoals geopperd door de Britse sociaal-historici Eric Hobsbawm en George Rudé in hun *Captain swing* uit 1969 is bijgevolg sterk contextafhankelijk.⁴⁸ De initiatieven

48 E. HOBSBAWN & G. RUDÉ, *Captain swing*, Londen, 1969, p. 83.

van de Belgische wetgever om de relatieve vrijheid van de jacht onder de (Frans-)revolutionaire wetgeving die toen nog steeds in voege was in te perken, volgden erg duidelijk de Franse jachtwet van 1844. In Frankrijk was een drukingsgroep ter beperking van de jachtvrijheid gegroeid in de schoot van de in 1836 opgerichte *Journal des chasseurs*, met figuren als Léon Bertrand en Elzéar Blaze als voornaamste protagonisten.⁴⁹ Geïnspireerd door deze organisatie drongen ook in België enkele eerder los georganiseerde grootgrondbezitters aan op een strengere jachtwetgeving. In een petitie van 1 januari 1842 merkte Charles de Schietere de Caprycke (1797-1854)⁵⁰ bijv. op dat “en Belgique, la chasse est généralement exploitée par les braconniers. C’est surtout dans les Flandres et le Brabant qu’ils exercent avec autant d’effronterie que d’impunité leur coupable industrie; nulle part ils ne sont aussi nombreux, et, en apparence au moins, aussi tolérés”.⁵¹

De vernieuwing van het wetgevend kader zou in de praktijk echter niet leiden tot een effectievere vervolging. In 1848 was het aantal jachtmisdrijven immers reeds met een derde afgenomen in vergelijking met 1846. Daarenboven is het opmerkelijk dat de implementatie van de jachtwet niet eenduidig merkbaar is in het aantal jachtmisdrijven dat in de provinciale ‘Standen van Bestuur’ wordt vermeld voor de gehele provincie West-Vlaanderen. Tussen 1845 en 1846 steeg het aantal jachtmisdrijven wel van 80 naar 110 misdrijven, maar in 1848 lag dit aantal al terug op 81 misdrijven om vervolgens opnieuw te stijgen tot 116 misdrijven in 1849 maar uiteindelijk te dalen tot 90 misdrijven in 1852. Tot en met 1857 bleef het aantal schommelen rond de kaap van 100 misdrijven.⁵² Een duurzame aanscherping zou pas volgen na de aanpassingen van het wettelijk kader in 1873 en vooral met de nieuwe jachtwet van 28 februari 1882. Op die wetswijzigingen hadden diverse lobbygroepen van landeigenaars en jachtrechthebbers vanaf de jaren

49 P. CADET, *La Chasse sur le littoral de la frontière belge à la baie de Somme. 1713-1914*, Arras, 2005, p. 125.

50 Het betreft de kleinzoon van de Brugse burgemeester Charles-Albert de Schietere de Caprycke (1724-1801).

51 C. DESCHIETÈRE DE CAPRYCKE, DIT MAELSTAPELE, *De la chasse*, Gent, 1842, p. 3.

52 *Rapports sur l’état de l’administration dans la Flandre Occidentale*, Brugge, 1846-1857 (Provinciale ‘Standen van Bestuur’).

1860 aangestuurd. Die groepen waren beter georganiseerd dan de ondertekenaars van de petitie die tijdens de jaren 1840 opdoken.

De invloed van de schaarstecrisis van 1845-1847 is vooral frappant wanneer het aantal vonnissen met betrekking tot bos- en veldmisdrijven in 1836 vergeleken wordt met de respectieve aantallen voor 1846. Het aantal bosmisdrijven was toegenomen met meer dan een factor vijf, en het aantal veldmisdrijven zelfs met een factor van meer dan twaalf. Het is dan ook opmerkelijk dat in 1850 nog slechts één vonnis met betrekking tot veldmisdrijven op het correctioneel niveau werd berecht. Dit houdt rechtstreeks verband met de wet van 1 mei 1849 op de bevoegdheidsverdeling tussen de politie- en correctionele rechtbanken. In een correctioneel dossier uit 1846 werd ene Francis Verhaeghe bijvoorbeeld beticht van “met groot geweld, en bij middel van eene ijzere kappe” de vrijheidsboom op de Torhoutse Grote Markt omgekapt te hebben. Een politieagent had de man rond vijf uur in de namiddag van 18 april 1846 vanuit het commissariaat opgemerkt. Volgens de agent kon er geen twijfel over bestaan dat Verhaeghe de vrijheidsboom trachtte te vellen “om alzoo opstand onder het volk te wege te brengen”. De Torhoutse metsers hielden hem immers gekend bij de ordediensten. Op 22 februari 1845 was hij als leider van vijftig personen gevat bij het afkappen met geweld van ‘taillie bosch’ dat toebehoorde aan het Torhoutse Bureel van Weldadigheid. Verhaeghe werd toen tot een maand gevangenisstraf veroordeeld.⁵³ In het voorwoord van Karl Marx’ *Zur Kritik der Politischen Ökonomie* uit 1859 keek de auteur terug op zijn geschriften over houtdiefstal tijdens diens periode als redacteur van de *Rheinische Zeitung* (1842-43).⁵⁴ Marx beschreef die polemiek als een persoonlijk aangrijpingspunt om zich op (politiek) economische analyses toe te leggen, en zag de criminalisering van gewoonterechtelijke praktijken - zoals het sprokkelen van hout - als een doorgedreven vorm van ‘oorspronkelijke accumulatie’ in de ontwikkeling naar kapitalistische productieverhoudingen op het Rijnlandse platte-

53 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 1 maart 1846, dossiernr. 24499.

54 P. LASCOUMES, H. ZANDER & L. RENOUF, *Marx: du vol de bois à la critique du droit* Karl Marx à la Gazette rhénane naissance d’une méthode, Parijs, 1984, 281 p.

land.⁵⁵ De acties van de Torhoutse metsershulp Francis Verhaege kunnen in die lijn geïnterpreteerd worden als een verzet tegen deze kapitalistische ontwikkeling.

Een ander dossier uit 1846 illustreert de conflictueuze dynamiek bij veldmisdrijven. In de namiddag van 12 september 1846 waren de Tieltse politiecommissaris en een agent op patrouille “om de dieften op den akker die sedert eenige dagen meer en meer toenemen te wederhouden”. Rond half zeven werden ze verwittigd door een vrouwelijke omwonende die de ordediensten te kennen gaf dat er een dievenbende bestaande uit zes personen bezig was de aardappelen te stelen op het land van Jan Danneel. De betichten verklaarden echter dat ze de aardappelen die ze bij zich hadden niet verkregen hadden door “te trekken of te stelen, maar wel [door] te rapen op landen te Thielt alwaer de aardappels reeds uitgedaan waren geweest, bijvoegende dat zij nogtans tot zulks geene toelating hadden gehad”. De betichten achtten dus de toestemming niet noodzakelijk om hun toegang tot het land te verzekeren en meenden een aanspraak op het gebruiksrecht te kunnen maken. De 15-jarige Nathalie van Canneyt verklaarde dat ze de aardappelen “niet getrokken noch gestolen hadden, maar wel eerlijk geraapt op twee stukken lands te Thielt.” De 16-jarige spinster Virginie Derammelaere en haar 10-jarig broertje deden dezelfde verklaring, en de 16-jarige gewezen dienstbode Ivo Piek voegde eraan toe dat ze de aardappelen “treffelijk” geraapt hadden. De politiecommissaris maakte het proces-verbaal de volgende dag over aan de Brugse Procureur des Konings, erbij voegende dat de betichten “alle zes alhier zijn aenzien als kwaeddoenders, alle landbouwers verheugen zich in hunne aenhouding”. Op 3 oktober 1846 werd hun aanspraak op het gebruiksrecht resoluut afgewezen door het vonnis van de Brugse correctionele rechtbank. Elk van de zes betichten werd veroordeeld tot een geldboete van 1 fr. en tot gevangenisstraffen die varieerden tussen acht dagen en

55 Die visie staat bekend als de ‘from-custom-to-crime’-these, zie: R. BUSHAWAY, ‘From custom to crime: wood gathering in eighteenth and early nineteenth century England, a focus for conflict in Hampshire, Wiltshire and the South’, in: J. RULE (ed.), *Outside the law: studies in crime and order, 1650-1850*, Exeter, 1982, p. 65-101. Voor een uitgebreidere theoretische en historiografische analyse, zie BRUNEEL, “*Zyt dan al eigenaer*”, p. 28-30.

drie maanden. Gezamenlijk dienden de zes veroordeelden ook in te staan voor de proceskosten die begroot werden op ruim 24 fr.⁵⁶

De rurale eigendomsmisdrijven kunnen in veel gevallen getypeerd worden als een vorm van ‘consumptieve criminaliteit’. Twee jongens van 11 en 13 jaar verklaarden bijv. op 4 september 1847 aardappelen uitgetrokken te hebben uit een land van een landbouwer te Wingene “omdat zij geene en hadden om te eeten, en geen geld hadden om er te koopen”.⁵⁷ Ook bij bosmisdrijven getuigen enkele strafdossiers van een dergelijke motivatie. Een huisvrouw uit Lissewege zou volgens haar man op 3 januari 1856 een bosmisdrijf hebben gepleegd omdat ze “geen ander hout [hadden] om te branden”.⁵⁸ Daarnaast getuigen enkele motiveringen zeer expliciet van commerciële beweegredenen om een ruraal eigendomsmisdrijf te plegen. Op 4 maart 1845 deden de Torhoutse gendarmen bijv. een vijftal huiszoekingen in de gemeente Ruddervoorde en omstreken nadat er de voorgaande dagen “met geheele kruyswagens gespleeten sparrenhout” uit het in Ruddervoorde gelegen bos van ene Deschrijver, grondeigenaar te Brugge, te koop werd aangeboden in de omliggende gemeenten.⁵⁹ In dit geval werd het gestolen goed door de betichten direct doorverkocht aan kopers uit de bredere plattelandsbevolking. In andere strafdossiers werden de gestolen goederen als grondstof aangewend binnen de ambachtelijke productie van (half)afgewerkte producten.⁶⁰ Op 4 januari 1856 zou een werkmans uit Lissewege bijv. berkenhout afgesneden hebben in een bos toebehorende aan Anselmus van Caloen, burgemeester van Varsenare en grondeigenaar in onder meer Lissewege. De werkmans verklaarde “dat hij dit hout gebruikte om bezems te maken en te verkoopen om eenigsints aen

56 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 3 oktober 1846, dossiernr. 25354.

57 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 2 oktober 1847, dossiernr. 29850.

58 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief vredegerecht kanton Brugge-2, politionale strafdossiers, zitting 14 maart 1856, registernr. 2149.

59 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 4 april 1845, dossiernr. 22659.

60 Cf. bezemmakerij als vaak voorkomende beroepsactiviteit bij de ‘boskanters’, G. TAVERNIER, ‘Bezemmakers in de kasselrij leper begin 18de eeuw’, in: *Westhoek*, 2012, p. 203-227.

de kost te geraeken”.⁶¹ Deze commerciële aanwending van criminaliteit dient niet als volledig tegengesteld aan de ‘consumptieve criminaliteit’ gezien te worden. Beide vormen maakten inherent deel uit van wat Erik Thoen heeft beschreven als een ‘commercial survival (peasant) economy’: een rurale economie waarin het overleven en voortbestaan van het kerngezin centraal stond, maar die tegelijkertijd ook een sterk commercieel karakter had.⁶² Bij die commerciële activiteiten stond evenwel niet de winstaccumulatie centraal, maar wel de bestaanszekerheid.

Uit enkele strafdossiers blijkt ten slotte dat rurale eigendoms-misdrijven in een aantal gevallen werden gepleegd in het kader van de ‘reguliere’ beroepsuitoefening van de betichte (hoewel veel ‘reguliere’ beroepsactiviteiten een sterk informeel karakter kenden tijdens de bestudeerde periode). Op 7 maart 1846 diende baron de Vrière bijvoorbeeld rechtstreeks een klacht in bij de Brugse Procureur des Konings omdat Edouard Tack, een 21-jarige werkmán uit Zedelgem, op 6 maart door twee werkmannen werd bemerkt in zijn “promenades plantées de bois taillis” op het grondgebied van de gemeente Loppem terwijl hij hout aan het kappen was. Toen de werkmannen vroegen waarom Tack aldus een diefstal beging, verklaarde hij volgens de Vrière “qu’il ne coupait pas ce bois pour lui, mais pour le compte d’un paysan, et qu’il ne considerait pas ce fait comme un vol”. De Brugse Procureur des Konings verzocht de Zedelgemse burgemeester Franciscus Hatse daarop verdere inlichtingen in te winnen. Op 23 maart richtte Hatse een schrijven aan de procureur waarin hij meldde dat Tack voor hem was verschenen. Allereerst vermeldde de burgemeester dat “dezen jongeling van zeer goed gedrag” was. Ondervraagd over het feit zou Tack verklaard hebben dat hij het hout diende te kappen op last van Alexander Claeys, hoefsmid te Zedelgem, die een partij hout had gekocht op “een venditie gehouden in pro-

61 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief vredegerecht kanton Brugge-2, politionele straf-dossiers, zitting 15 februari 1856, registernr. 2122.

62 E. THOEN, ‘A Commercial Survival Economy in Evolution. The Flemish Countryside and the Transition to Capitalism (Middle Ages-19th Century)’, in: P. HOPPENBROUWERS & J.L. VAN ZANDEN (eds.), *Peasants into Farmers? The Transformation of Rural Economy and Society in the Low Countries (Middle Ages-19th Century) in Light of the Brenner Debate*. CORN 4, Turnhout, 2001, p. 102-157.

fytte van den baron de Vrière”. Tack voegde eraan toe dat hij in het bos ook nog “omtrent de 60 eykenmisten” afgesneden had die niet verkocht warengeweest bij de openbare verkoop. Hij meende dit te mogen doen omdat het uit hetzelfde bos kwam, “maer dat niemand hoegenamd hem daer toe aangemaend” had. Die ‘misten’ hadden volgens Tack echter “alleenlijk gediend om het door Claeys gekogte hout op te maeken”. Op de zitting van 10 april 1846 werd Tack toch veroordeeld tot een boete van 50 c. en een gevangenisstraf van acht dagen. Daarenboven diende Tack in te staan voor de betaling van de proceskosten die begroot werden op 8 fr. en 15 c.⁶³

Bij de eerder vermelde huiszoekingen door de Torhoutse gendarmerie in Ruddervoorde en omstreken werden ook in de woning van ene Désiré Sabbe, werkman te Ruddervoorde “defferente groene sparre takken gevonden ter dikte van 7 à 9 duimen”. Toen de gendarmen hem vroegen hoe hij het hout verkregen had, antwoordde Sabbe dat zijn 26-jarige zoon het hout meegebracht had “als hij van zijn werk kwam”. Zijn werkgever Pieter Vanthournout, een Torhoutse bakker-winkelier, bevestigde deze verklaring in een schrijven aan de Brugse Procureur des Konings. Vanthournout verklaarde toestemming gegeven te hebben aan vader en zoon Sabbe om “al de brokkeling op te raepen” die bleven liggen bij het ophalen van “drij koopen spaeren” die Vanthournout had gekocht in de openbare houtverkoop van de heer Allevoet op 24 maart 1845. Tijdens de zitting van 4 april 1845 veroordeelde de Brugse correctionele rechtbank Sabbes zoon uiteindelijk toch tot drie maanden gevangenisstraf. Sabbe werd immers aangeklaagd wegens een bosmisdrijf gepleegd in een bos toebehorende aan Beschrijver en dus niet dat van Allevoet. Mogelijk deed het hout dat hij rechtmatig had verkregen uit het bos van Allevoet hierbij dienst als bewijslast voor die eerste betichting. Anderzijds kon de betichte ook de toelating die hij via zijn werk voor Vanthournout had verkregen aangerepen hebben als alibi om ook op andere plaatsen ‘brokkelingen’ of zelfs takken tot een dikte van 9 duimen

63 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 10 april 1846, dossiernr. 24636.

Jaartallen	Totaal aantal vonnissen	Aantal vonnissen rurale eigendomsmisdrijven	Aandeel (%)
1850-1851	28,5	26	92,86
1855-1856	101	40,5	40,78
1860-1861	46	6,5	15,47

Tabel 2: De politionele vonnissen in het gerechtelijk kanton Tielt, 1850-1861.
(Bronnen: BRUGGE, *Rijksarchieff*, Archief van het vredegerecht kanton Tielt, Oud Bestand, vonnisregisters 1849-1867)

te rapen en zelfs af te snijden. De manoeuvreer- en onderhandelingsruimte van de beslissingsmacht die de uitoefening van de gebruiksrechten met zich meebracht speelde hierbij dus vermoedelijk in het nadeel van Sabbe, terwijl diezelfde bewegingsruimte in andere gevallen mogelijk in zijn voordeel uitdraaide.⁶⁴

WIJZIGINGEN IN HET STRAFRECHTELIJK BELEID AAN HET EINDE VAN DE JAREN 1840

De studie van Frédéric Vesentini wees reeds op de verreikende gevolgen van de wet van 1 mei 1849 op het Belgische strafrechtelijk beleid.⁶⁵ Vesentini geeft terecht aan dat die wet allerminst kan geïnterpreteerd worden als een verzwakking van de strafrechtelijke omkadering. De wet van 1 mei 1849 resulteerde net in de definitieve valorisering van de vrederechter als actor binnen het strafrechtelijk beleid in zijn functie als politierechter bij de 'tribunaux de simple police'.⁶⁶ Het aantal zaken dat leidde tot een zondergevolgstelling wegens gebrek aan zwaarte werd bijv. sterk gereduceerd door de gewijzigde bevoegdheidsverdeling tussen de politie- en

64 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 4 april 1845, dossiernr. 22661.

65 F. VESENTINI, 'Gouverner et punir en temps de crise économique. Les pratiques pénales dans la Belgique du milieu du XIXe siècle', in: *Crime, Histoire & Sociétés / Crime, History & Societies*, 11 (2007), nr. 1, p. 113-132.

66 VESENTINI, *Pratiques pénales et structures sociales*, p. 84.

correctionele rechtbanken.⁶⁷ Voor de veroordeelden resulteerde de wet in een lagere strafmaat (voornamelijk dan in de duur van de gevangenisstraf) en ook in lagere proceskosten. Desalniettemin werd de wet van 1 mei 1849 door bepaalde actoren binnen het strafrechtelijk veld zonder meer als een afzwakking van de strafrechtelijke omkadering ervaren, zoals blijkt uit een brief die de secretaris van de gemeente Koekelare (kanton Torhout, gerechtelijk arrondissement Brugge) op 6 februari 1856 in opdracht van de eerder vermelde burgemeester Robert Desnick richtte aan René de Prey, liberaal arrondissementscommissaris van Veurne-Diksmuide.⁶⁸ Vesentini legde bij zijn argumentatie dan ook vooral de nadruk op de effectievere strafrechtelijke omkadering van landloperij en bedelarij na de wet van 1 mei 1849, zonder oog te hebben voor de uitwerkingen ervan op de vervolgingspraktijk van in dit geval rurale eigendomsmisdrijven. Dit gold zowel op korte termijn voor veldmisdrijven vanaf medio 1849 en middellange termijn voor bosmisdrijven vanaf het einde van de jaren 1850, als op langere termijn voor de verzwakking van het vervolgingsbeleid inzake zowel veld- als bosmisdrijven tijdens de bredere tweede helft van de 19de eeuw.

Eind 1855 had arrondissementscommissaris De Prey de Koekelaarse burgemeester Desnick laten weten dat er een bijzondere commissie zou opgericht worden ter herziening van de wetgeving betreffende de 'plaatselijk politie'. Uiteindelijk zou dit resulteren in het 'Projet de Code Rural' dat op 18 januari 1870 in de Kamer van Volksvertegenwoordigers werd gepresenteerd. Deze wetgevende initiatieven zouden pas in 1886 definitief tot een Landelijk Wetboek leiden.⁶⁹ Desnick wenste dat de commissie de aandacht zou vestigen op het feit dat "de arme en werkende volksklas sedert eenige jaren de slechte gewoonte aangenomen heeft van zich bij geheele benden te begeven op de landen die bestaen geweest hebben met aerdappelen ten einde de achtergeblevene aerdappelen op te zoeken. [...]

67 VESENTINI, *Pratiques pénales et structures sociales*, p. 87.

68 BRUGGE, *Rijksarchieff*, Provincie West-Vlaanderen. Eerste afdeling, inventarisnr. 144, Ontwerp van het landelijk wetboek 1870, brief gemeentebestuur Koekelare aan arrondissementscommissaris De Prey, dd. 6 februari 1856.

69 J. GILISSEN, 'Codifications et projets de codification en Belgique au XIXe siècle (1804-1914)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 14 (1983), p. 250-252.

Daer en boven is het gebeurd dat zulke persoonen, wanneer den landbouwer hun dit wilde beletten, tegenstand booden en zelfs zich aen geweldenaarigen overleverden”. Deze praktijken onderscheidde Desnick echter duidelijk van “diefstallen van vruchten op stam, van aerdappelen staende op stam en van aerdappelende staende te wassen”. Vooral de diefstallen dienden volgens Desnick streng bestraft te worden door de correctionele rechtbanken, en niet met politionele straffen zoals op dat moment het geval was als gevolg van de wet van 1 mei 1849.⁷⁰ De Brugse procureur des Konings Jean Maertens gaf gedeeltelijk gehoor aan de verzuchtingen over te lichte straffen. Op 25 oktober 1856 richtte Maertens bijv. een brief aan de Tieltse politiecommissaris, dienstdoend officier van het Openbaar Ministerie bij de rechtbank van enkele politie. In de brief maakte de procureur des Konings de commissaris attent op het artikel 2 van een in onbruik geraakte wet van 23 Thermidor van het jaar IV waarin bepaald werd dat de straf voor bos- en veldmisdrijven niet lager kon zijn dan drie dagen gevangenisstraf of een geldboete van een bedrag equivalent aan het loon voor drie werkdagen: “à l’avenir, je tiendrai la main à l’exécution du dit article en usant au besoin de mon droit d’appel”.⁷¹

Opmerkelijk is dat bij aanvang van de jaren 1850 bijna alle politionele vonnissen in het gerechtelijk kanton Tielt betrekking hadden op rurale eigendomsmisdrijven, en dan vooral op veldmisdrijven. Dit kan verklaard worden door het lage aantal vonnissen dat jaarlijks werd uitgesproken. In 1850 werden bijv. slechts 22 politievonnissen gevelde. Het ‘registre des jugements’ vat aan op 6 augustus 1849. Tussen die datum en het einde van het jaar 1849 werden 31 vonnissen geteld, waarvan 27 betrekking hadden op ‘maraudage’. Alle 22 politievonnissen van 1850 en 30 vonnissen van het totale aantal van 38 politievonnissen uit 1851 betroffen eveneens veldmisdrijven. In 1855 en 1856 werden respectievelijk 39 en 42 politievonnissen wegens veldmisdrijven uitgesproken.

70 BRUGGE, *Rijksarchief*, Provincie West-Vlaanderen. Eerste afdeling, inventarisnr. 144, Ontwerp van het landelijk wetboek 1870, brief gemeentebestuur Koekelare aan arrondissementscommissaris De Prey, dd. 6 februari 1856.

71 TIELT, *Stadsarchief*, Modern archief Tielt, inventarisnr. 2680, Briefwisseling en stukken inzake politionele aangelegenheden en reglementen, 1808-1919, Brief procureur des Konings Maertens aan Tieltse politiecommissaris dd. 25 oktober 1856.

Aan het begin van de jaren 1860 was dit aantal fors afgenomen en legde de politierechtbank zich veeleer toe op de regulering van het (klein)stedelijke sociale gebeuren. Opvallend is de forse toename van het aantal uitspraken tussen de jaren 1850-1851 en 1855-1856. Het algemeen politiereglement dat de stad Tielt op 8 oktober 1851 uitvaardigde, en vooral de toepassing ervan, kan als verklaring worden aangehaald om die stijging te duiden. De uitschieters in de jaren 1855-1856, en later in 1880-1881, zijn bijvoorbeeld hoofdzakelijk bepaald door overtredingen op de artikelen 227, 228 en 229 van dat politiereglement, drie artikelen die betrekking hadden op de sluitingsuren van herbergen en cafés.

Het is dus opmerkelijk dat de gewijzigde bevoegdheidsverdeling als gevolg van artikel 1 van de wet van 1 mei 1849 op middellange termijn niet leidde tot een mechanische overdracht van de zaken van het correctionele naar het politionele niveau. Naar het einde van de jaren 1850 toe, gelijklopend met de periodisering van gouverneur Ruzette, zou de conflictstof niet langer of toch eerder zelden aanleiding geven tot een berechting voor de politierechtbank. Dit wijst enerzijds zonder meer op de gunstigere sociaaleconomisch situatie, waardoor potentiële daders zich minder snel tot een eigendomsmisdrijf lieten verleiden. Maar deze nadruk op wijzigingen in de economisch structuur als uitloper van de overlevingscrisis van de periode 1845-1857 mag niet te ver doorgetrokken worden en ook niet als enig element binnen de verklaring naar voor geschoven worden. De conflictstof bleef immers aanwezig. De misdrijftypes verdwenen nooit volledig, niet van het correctionele noch van het politionele niveau. De regulering ervan verliep sindsdien wel slechts zelden via het (ge)recht. Een wijziging in de bevoegdheidsverdeling resulteert immers niet enkel in de mechanische overplaatsing van een bepaalde categorie misdrijven van het ene niveau van rechtspleging naar een ander niveau. Vanzelfsprekend zal daarbij ook de rechtspraak zelf aan verandering onderhevig zijn. Veelal wordt dan verwezen naar lichtere strafmaten, maar ook de aard van de rechtspleging wijzigt. Dit is zeer duidelijk bij een correctionalisering. Een correctionalisering wordt niet enkel gekenmerkt door een lichtere strafmaat, maar vooral door het onttrekken van de misdaad aan de juryrecht-

spraak. Hier wordt beargumenteerd dat de bevoegdheidswijziging tussen de politie- en correctionele rechtbanken ook verdergaande consequenties heeft dan louter wijzigende strafmaten (politieele straffen voor wanbedrijven waartegenover *de iure* correctionele straffen staan). De rechter op politieel niveau was immers de kantonnale vrederechter, die in hoofdzaak burgerlijkrechtelijke zaken behandelde en in sterke mate vertrouwd was met bemiddelings- en verzoeningsprocedures.

Vanuit het perspectief van het Openbaar Ministerie bleef het echter mogelijk 'het publiek belang' te beschermen: een strafrechtelijke vervolging behoorde steeds tot de mogelijkheden. De bos- en veldmisdrijven verdwenen dan ook niet volledig van het politieele, noch volledig van het correctionele niveau. De drastische daling van het aantal vonnissen inzake bos- en veldmisdrijven op het einde van de jaren 1850 (voor veldmisdrijven in eerste instantie op correctioneel niveau, en vervolgens ook op het politieel niveau) wijst er wel op dat de bos- en veldmisdrijven als minder bedreigend voor de openbare orde gepercipieerd werden dan het geval was geweest tijdens de schaarstecrisissen van 1845-1847 en 1853-1857. Dit neemt niet weg dat de conflictstof binnen de sociale praktijk aanwezig bleef, hoewel de gunstigere sociaaleconomische omstandigheden van het einde van de jaren 1850 en de jaren 1860 de spanningen zonder meer afzwakten in het gerechtelijk arrondissement Brugge. Doorslaggevend waren echter de wijzigingen binnen de reguleringsmechanismen om met die conflictstof om te gaan.

Een verschuiving van de berechting van het correctionele naar het politieele niveau zou tijdens de periode 1836-1856 nog niet optreden bij bosmisdrijven. Het aanhoudende hoog aantal bosmisdrijven wijst op de blijvende precaire sociaaleconomische situatie tijdens die periode. Het Boswetboek van 1854 zou medio jaren 1850 zelfs zorgen voor een aanscherping van het vervolgingsbeleid inzake bosmisdrijven. In absolute aantallen zou het aantal van 242 vonnissen inzake bosmisdrijven voor 1846 niet overtroffen worden in het gerechtelijk arrondissement Brugge tijdens de jaren 1850. Dit neemt niet weg dat het relatieve aandeel van de vonnissen inzake misdrijven in het totale aantal correctionele vonnis-

sen in 1856 hoger lag dan in 1846 (17,5 % tegenover 16,2 %). Aan het einde van de jaren 1850 en het begin van de jaren 1860 was die precaire sociaaleconomische situatie relatief gekeerd. Concreet resulteerde dit voor het gerechtelijk arrondissement Brugge in een enorme daling van het aandeel van de rurale eigendomsmisdrijven in het totale aantal correctionele vonnissen geveld tussen 1856 en 1866, een daling die hoofdzakelijk bestond uit de quasi verdwijning van correctionele vonnissen inzake bosmisdrijven.

1857-1870: IMPACT VAN 'LA PERIODE DE GRANDE PROSPERITE'

In 1856 werden op het correctionele niveau nog 134 vonnissen met betrekking tot bosmisdrijven geveld, terwijl dit aantal in 1866 nog slechts het zeer beperkte cijfer van 14 vonnissen bedroeg. De 'quasi verdwijning' van bosmisdrijven op correctioneel niveau situeerde zich in het gerechtelijk arrondissement Brugge meer specifiek tussen 1858 en 1860, met een spectaculaire daling van respectievelijk 112 vonnissen naar 44. Uit een beperkt onderzoek naar het aantal vonnissen op politieel niveau wijst de politieel vervolgingspraktijk in het gerechtelijk arrondissement Brugge niet op een gelijkaardige verschuiving van het correctionele naar het politieel niveau voor bosmisdrijven tijdens die periode zoals bij veldmisdrijven het geval was na de wet van 1 mei 1849. Het wettelijk kader inzake de vervolging van bosmisdrijven onderging tussen 1858 en 1866 ook geen noemenswaardige wijzigingen. Vandaar dat kan aangenomen worden dat de 'quasi verdwijning' van de bosmisdrijven een teken bij uitstek is van de gunstige sociaaleconomische situatie vanaf het einde van de jaren 1850 en de eerste helft van de jaren 1860. In een Franse context tekende zich relatief gelijktijdig een vergelijkbare tendens af. Frédéric Chauvaud situeerde "la quasi disparition" van bosmisdrijven in Yveline en Hurepoix tijdens het Tweede Keizerrijk (1852-1870)⁷² na de eerdere opleving van de "troubles agraires" tijdens de periode 1848-1852.⁷³ Recent wees ook milieuhistorica Kieko Matteson het beleid

72 F. CHAUVAUD, 'Le garde-chasse et la société rurale dans les forêts de l'Yveline et du Hurepoix: les manifestations d'une révolte', in: *Révolte et société: actes du IV Colloque d'Histoire au Présent, Paris, mai 1988*, Parijs, 1989, p. 87.

73 Zie bijv. A. SOBOUL, 'Mouvements paysans et troubles agraires (1789-milieu du XIXe siècle)', in: *Problèmes paysans de la révolution, 1789-1848*, Napels, 1976, p. 125-

onder toenmalig keizer Napoleon III aan als breukmoment voor de conflicten over het bosbeheer in de Franche-Comté.⁷⁴

Zoals hoger vermeld werd, zouden de veldmisdrijven tijdens Ruzettes ‘période de grande prospérité’ ook grotendeels van het politionele toneel verdwijnen. In ruimere zin wordt de periode voor het gerechtelijk kanton Tieltgekenmerkt door een relatief laag aantal politionele vonnissen, waardoor de rurale eigendomsmisdrijven voor de jaren 1860-1861 toch nog een aanzienlijk aandeel van 15,5 % uitmaken van het totale aantal politionele vonnissen. Doorheen de periode zou dat aandeel verder afnemen, waardoor ook op het politionele niveau even weinig vonnissen geveld werden voor het kanton Tielt als voor het gehele gerechtelijk arrondissement Brugge het geval was op correctioneel niveau.⁷⁵ Eerder dan een beroep te doen op het plegen van rurale eigendomsmisdrijven binnen hun inkomenswerving⁷⁶ schakelde de plattelandsbevolking zich tijdens de periode 1857-1870 in binnen de gunstigere en expansieve economische conjunctuur. De voorspoedige periode zorgde kortom voor een beperkte afzwakking van de polarisering inzake levensstandaarden die de eerste helft van de 19de eeuw sterk getekend had.⁷⁷ De graanprijzen daalden bijv. aanzienlijk als uitloper van de tarievenwet van 5 februari 1857, en bij het aanbrennen van nieuwe hoge prijzen aan het begin van de jaren 1870 wer-

149. Over de sociale spanningen op het platteland in de nasleep van de staatsgreep van december 1851, zie: C. ESTÈVE. ‘Gendarmerie et police de la chasse en France (1830-1852)’, in: J.-N. LUC (red.), *Gendarmerie, état et société au XIXe siècle*, Parijs, 2002, p. 248-251.

74 K. MATTESON, *Forests in revolutionary France: conservation, community and conflict, 1669-1848*, New York, 2015, p. 250-251.

75 Met een aandeel van 15,47 % in 1860-1861, 7,71 % in 1865-1866, 4,45 % in 1870-1871 en 2,79 % in 1875-1876. BRUGGE, *Rijksarchief Brugge*, Archief van het vrederecht kanton Tielt, VG Tielt. Oud Bestand, inventarisnr. 18-19, vonnisregisters 1849-1867 en 1868-1876.

76 De Moor beschreef ‘income pooling’ als “een systeem waarbij loonarbeid in de landbouw slechts voor een deel van het totale inkomen van een landarbeider zorgde. Voor de bevolking werkzaam in de landbouw was het een noodzaak om te balanceren tussen enerzijds landbouw in eigen beheer of in loondienst en anderzijds proto-industriële activiteiten, loondienst in industrie of andere economische activiteiten”, zie: DE MOOR, ‘Loonarbeid tijdens de overgang’, p. 28.

77 Y. SEGERS, ‘Oysters and rye bread: polarised living standards in Flanders, 1800-1860’, in: *European review of economic history*, 5 (2001), nr. 3, p. 301-336.

den bijkomend importtaksen opgeheven.⁷⁸ In het laatste kwart van de 19de eeuw zorgde de globalisering van de graanmarkt voor een verderzetting van deze trend, maar tegelijkertijd bracht de toegenomen import van graan een structurele crisis met zich mee in de primaire sector tijdens de periode 1870-1895. Ook wat hout als brandstof betreft, werd het bevoorradingsprobleem dat de hele periode tot 1850 had gekenmerkt tijdens de tweede helft van de 19de eeuw gekeerd als uitloper van technologische vernieuwing in de mijn- en transportsector en de omschakeling naar kolen als brandstof.⁷⁹ Hoewel het onderzoek naar levensstandaarden sterk stedelijk gericht is, geven de algemene trends ook een indicatie over de situatie op het platteland. Daarenboven beschikten tijdens Ruzettes ‘période de grande prospérité’ nog grotere groepen binnen de plattelandsbevolking over een uiterst beperkt minimum aan bezits- en gebruiksrechten (als pachters en landarbeiders) door de enorme stijging van het aantal landuitbatingen tijdens die periode.⁸⁰ Gouverneur Ruzette merkte in de *Enquête agricole* dan ook op dat er tussen 1841 en 1866 ruim 7.000 exploitaties waren bijgekomen in de provincie West-Vlaanderen. Tussen 1866 en 1880 nam dat aantal zelfs toe met ruim 30.000 uitbatingen. Ruzette gaf aan dat West-Vlaanderen hiermee, na Henegouwen, de grootste grondfragmentatie kende van alle Belgische provincies. De gouverneur liet zich uiterst positief uit over deze evolutie: “Ces résultats, au point de vue de l’agriculture, comme au point de vue de la cohésion et de la force sociale, sont des plus heureux”.⁸¹

Niettemin dient in het achterhoofd gehouden te worden dat de conflictstof nooit volledig verdween, maar dat vooral de regulering ervan minder vaak tot eerder zelden via het (ge)recht verliep. Dit had belangrijke consequenties voor de relaties tussen ‘daders’

78 M. VAN DIJCK & T. TRUYTS, ‘Ideas, interests and politics in the case of Belgian Corn Law Repeal, 1834-1873’, in: *The Journal of Economic History*, 71 (2011), nr. 1, p. 185-210.

79 C. VANDENBROEKE, ‘Zuinig stoken. Brandstofverbruik en brandstofprijzen in België en Frankrijk sinds de 15de eeuw’, in: *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 51 (1988), p. 116-117. Met dank aan Wout Saelens voor de referenties in verband met energiegebruik.

80 Cf. de door Brecht Demasure bestudeerde ontginningspraktijk in het Houtland die eerder in dit artikel aan bod kwam.

81 COMMISSION DU TRAVAIL, *Enquête agricole*, p. 55.

en ‘slachtoffers’, wat bijv. blijkt uit de gewelddaden gepleegd door slachtoffers van veldmisdrijven tegen veldschenders. Zo werd in een zaak uit 1861 de dader van de gewelddaden in hetzelfde vonnis veroordeeld als de betichten inzake het veldmisdrijf. Op 16 augustus 1861 ging Rosalie de Coster samen met haar kinderen korenaren rapen op het land van de Pittermse landbouwer Angelus van Ooteghem. De landbouwer jaagde hen drie tot vier keer van zijn landen omdat zij die zouden beschadigen door hun activiteit. Toen van Ooteghem een laatste keer werd gewaarschuwd dat De Coster en haar kinderen opnieuw bezig waren met arenlezen, liep de landbouwer naar haar toe en gaf haar “twee schippen op haeren rok”. Van Ooteghem merkte in een verhoor op dat hij De Coster daarbij geen blijvende kwetsuren had aangebracht “alhoewel zij zulkx wel dobbel verdiende, en van de landen niet wilde blijven”. Een getuige verklaarde echter dat De Coster “uyt haere vrouwelijkheid [had] gebloed”. De echtgenoot van De Coster diende dan ook op 25 augustus een klacht in bij de Pittermse politiecommissaris wegens de gewelddaden door van Ooteghem gericht aan zijn vrouw. Op 20 september werd door de Tieltse politierechtbank een vonnis uitgesproken in de zaak. De Coster en haar 10-jarige zoon werden op basis van artikel 35 van de veldwet van 1791 veroordeeld tot respectievelijk vijf en tien dagen gevangenis. Daarenboven dienden ze elk 1 fr. boete te betalen. Van Ooteghem werd op basis van artikel 311 van het Strafwetboek veroordeeld tot tien dagen gevangenisstraf. Elk de veroordeelden diende in te staan voor een derde van de proceskosten die begroot werden op 14 fr en 10 c.⁸²

Een andere beeld geeft de vervolgingspraktijk inzake jachtmisdrijven. Opmerkelijk is de scherpe stijging van het totale aantal jachtmisdrijven voor de gehele provincie West-Vlaanderen tussen de jaren 1859 en 1861, dus tijdens Ruzettes ‘période de grande prospérité’. Deze stijging is symptomatisch voor de verdere ontwikkeling tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw. Tussen 1859 en 1861 steeg het aantal jachtmisdrijven in de provincie West-Vlaanderen

82 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief vrede gerecht kanton Tielt (overdracht 1998), inventarisnr. 136, zitting 4 september 1861, registernr. 397.

van 117 naar 206. In 1864 was dat aantal opnieuw teruggevallen op 115.⁸³ Specifiek voor het gerechtelijk arrondissement Brugge bedroeg het totale aantal jachtmisdrijven in 1866 nog (slechts) 47 misdrijven, tegenover een aantal van 58 en 61 misdrijven in resp. 1856 en 1836. Tien jaar later, in 1876, lag dit cijfer al op 74 misdrijven, om daarna verder te stijgen tot 99 misdrijven in 1886 en 119 misdrijven in 1896. Na 1865 worden de jachtmisdrijven niet meer vermeld in de provinciale 'Standen van Bestuur', die in het algemeen veel beperkter zijn vanaf die periode dan tijdens de voorgaande decennia het geval was. Vermoedelijk is de opmerkelijke stijging tussen 1859 en 1861 te interpreteren als een poging om het vervolgingsbeleid inzake jachtmisdrijven aan te scherpen binnen het wettelijk kader dat geboden werd door de jachtwet van 26 februari 1846. Een aanvullende interpretatie houdt verband met de afschaffing van de octrooihuizen die in 1860 door 78 steden en gemeenten werd georganiseerd.⁸⁴ Als gevolg daarvan kon de betuiging van wildstroperij en de bijhorende illegale wildhandel niet langer via de controle aan de stadspoorten doorgevoerd worden. Deze afzwakking van de controle werd vermoedelijk opgevangen door een toegenomen strafrechtelijke vervolging. De terugval van 206 vastgestelde misdrijven in 1861 naar 115 misdrijven in 1864 kan dus eventueel geïnterpreteerd worden als een bewijs van de effectiviteit van de toegenomen strafrechtelijke vervolging als vervanging voor de controle aan de stadspoorten. De 'morele paniek' inzake wildstroperij verdween echter niet tijdens de jaren 1860, integendeel. Het lijkt dan ook het meest aanneembaar om de terugval te beschouwen als een illustratie van de toenmalige onmacht en terughoudendheid van het gerechtelijke apparaat om een aanhoudende strikte vervolging inzake wildstroperij uit te bouwen. Deze gereserveerdheid was eerder al op te merken bij de introductie van de eerste Belgische jachtwet in 1846.

Zoals eerder aangehaald zou een duurzame aanscherping pas volgen na de aanpassingen van het wettelijk kader in 1873 en vooral dan

83 *Rapport sur l'état de l'administration dans la Flandre Occidentale*, Brugge, 1857-1865.

84 Y. SEGERS, 'Een omstreden verbruiksbelasting: de stedelijke octrooien in België (1799-1860)', in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, (2000), nrs. 3-4, p. 325-369.

met de nieuwe jachtwet van 28 februari 1882. Op die wetswijzigingen hadden diverse lobbygroepen van landeigenaars en jachtrechthebbers vanaf de jaren 1860 aangestuurd. Zo werden de statuten van de Oost-Vlaamse ‘Jachtvereniging voor de beteugeling van de stroperij’ vastgelegd tijdens een bijeenkomst in het theatercafé van de Gentse Minard op 27 april 1860. In 1870 werd ook te Brugge de ‘Société des propriétaires et amateurs de chasse pour aider à la répression du braconnage dans la province de la Flandre Occidentale’ opgericht.⁸⁵ De periode 1857-1870 kan aldus als een transformatieperiode beschouwd worden. Door de enorme stijging van het aantal landuitbatingen tijdens die periode beschikten voortaan nog grotere groepen binnen de plattelandsbevolking over een uiterst beperkt minimum aan bezits- en gebruiksrechten. De spanningen die daardoor steeds vaker aan de basis lagen van de strafrechtelijke vervolging van rurale eigendomsmisdrijven situeerden zich dan ook eerder tussen enerzijds bezits- en gebruiksrechtelijke groepen met beperkte toegang tot het land en anderzijds de eigendomsrechtelijke die niet direct bij de uitbating van de kleine percelen die ze verpachtten betrokken waren, maar wel de beslissingsmacht over de uitoefening en limieten van de toegang en het gebruik ervan hadden. Die conflicten entten zich vooral op jachtmisdrijven en zouden verscherpt worden door de plattelandscrisis van het laatste kwart van de 19de eeuw.

1870-1895: RURALE EIGENDOMSMISDRIJVEN TIJDENS DE PLATTELANDSCRISIS

De Brugse burgemeester Visart de Bocarmé was niet de enige die naar het ‘brigandisme’ verwees om zich te beklagen over de rurale eigendomsmisdrijven aan het einde van de 19de eeuw. Ook de katholieke volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Sint-Niklaas, Frans van Brussel, waarschuwde de Kamer op 2 juli 1901 “dat België, van jaar tot jaar, met groote schreden naar de barbaarsheid terugkeert [...] Bestonden er geene revolvers en electrieke bellen, men zou wel kunnen denken dat wij in den tijd van Baekelandt en Jan de

85 P.-A. TALLIER, ‘Chasse et forêts, forêt et chasses en Belgique. Un couple désastreux, XIe-XXe siècles’, in: A. CORVOL (red.), *Forêt et chasse, Xe-XXe siècle*, Parijs, 2004, p. 312-313.

Lichte Leven!”⁸⁶ Terwijl het aantal jachtmisdrijven tussen 1866 en 1896 sterk toenam, bleef het aantal veld- en bosmisdrijven tijdens die periode relatief stabiel op het zeer lage niveau dat als gevolg van de wet van 1 mei 1849 reeds aan het begin van de jaren 1850 was bereikt voor veldmisdrijven en mede als gevolg van de gunstige sociaaleconomische conjunctuur tussen 1856 en 1866 (en meer specifiek tussen 1858-1860) tot stand kwam voor bosmisdrijven. Voor het gerechtelijk arrondissement Brugge bedroeg het totale aantal jachtmisdrijven in 1866 nog (slechts) 47 misdrijven, tegenover 61 misdrijven in 1836. In 1876 lag dit cijfer al op 74 misdrijven, om daarna verder te stijgen tot 99 misdrijven in 1886 en 119 misdrijven in 1896.

Van Brussel verwees specifiek naar het vervolgingsbeleid inzake veld-, bos- en jachtmisdrijven als “de oorzaak dat de misdaden op zulke wijze vermenigvuldigen”. Enerzijds werd naar Van Brussels mening veel te streng opgetreden bij jachtmisdrijven; “men mag zeggen dat er honderden en duizenden personen in de gevangnissen opgesloten zijn wegens jachtovertredingen”. Het onrechtvaardigheidsgevoel dat dit vervolgingsbeleid bij brede lagen van de plattelandsbevolking aanwakkerde, zou een voedingsbodem vormen voor de morele desintegratie op het platteland. Anderzijds bleven door kinderen gepleegde veldmisdrijven volgens Van Brussel nagenoeg ongestraft, wat tot normvervaging zou leiden onder de jeugd “[doordat] de dieven allen beginnen met kleine misdrijven te plegen: rooven van veldvruchten, stelen van fruit in de boomgaarden en verminken van jonge hoornen, enz., is het kwaad reeds ingeworteld en de kinderen voor geene verbetering meer vatbaar”. Deze tweede oorzaak van de morele afkalving van de bevolking was volgens Van Brussel toe te schrijven aan “de zooveel besproken wet Lejeune”. Hiermee verwees hij specifiek naar de wet ‘pour la répression du vagabondage et de la mendicité’ van 27 november 1891, waarvan het artikel 25 inhield dat een persoon die nog geen zestien jaar was en schuldig werd bevonden aan een overtreding (politieonle straf), naargelang de ernst van het feit, ofwel van rechtsvervolging werd ontslaan, ofwel ter beschikking werd gesteld van de regering

86 F. VAN BRUSSEL, in: *Parlementaire handelingen - Kamer van volksvertegenwoordigers*, 1900-1901, 2 juli 1901, p. 1684-1685.

Periode	Geldboete	Gevangenisstraf
1871-1875	6.337	38
1876-1880	7.270	91
1881-1885	7.376	924
1886-1890	7.264	1.553
1891-1895	8.139	1.840
189-1900	8.498	1.477

Tabel 3. De strafmaat bij jachtmisdrijven, 1871-1900.

(Bronnen: *Statistique générale de la Belgique. Exposé de la situation du Royaume de 1861 à 1875*, Brussel, 1885 en *Statistique générale de la Belgique. Exposé de la situation du Royaume de 1876 à 1890*, Brussel, 1907)

(geplaatst in een weldadigheidsschool).⁸⁷ Van Brussel ging nog verder door er op te wijzen dat “het volk de wetten kent” en “[...] de ouders hunne kinderen aansporen om misdrijven te plegen”. Naar Van Brussels eigen ervaring werden de landbouwers het zwaarst getroffen door de bepaling: “Eene vrouw ging voorbij mijne hoeve met een jongen knaap en zette hem aan om vruchten van de boomen te werpen. De knaap gehoorzaamde; doch wanneer hij de vruchten afgeworpen had, was hij niet stout genoeg om binnen het hof te dringen en ze op te rapen. Wat zegde dan de moeder tot haren zoon? Ga gerust en raap die vruchten op, gij zijt toch geen 16 jaar, men kan u nog niet straffen!”⁸⁸ De volksvertegenwoordiger gaf hiermee gehoor aan de onvrede van de omvangrijke middengroep van de directe landuitbaters (in bezits- en/of eigendomsrecht) tegenover enerzijds de elitegroep van eigenaars of jachtrechthebbenden die niet direct bij de agrarische bedrijfsvoering waren betrokken, en anderzijds de ‘geproletariseerde’ groepen die aanspraak maakten op gebruiksrechten.

Het onrechtmatigheidsgevoel dat Van Brussel aanhaalde werd nog versterkt door het feit dat de jachtmisdrijven in vele gevallen pogingen inhielden om de oogsten te beschermen tegen de schade die het klein wild aanbracht aan de veldvruchten. Het betrof vooral schade

⁸⁷ *Pasin.*, 4de reeks, 1891, p. 411.

⁸⁸ VAN BRUSSEL, in: *Parlementaire handelingen - Kamer van volksvertegenwoordigers, 1900-1901, 2 juli 1901, p. 1684-1685.*

aangebracht door konijnen, en in mindere mate door hazen en fazanten. De effectieve en gepercipieerde impact van die oogstschade nam stelselmatig toe naarmate de boeren tijdens de landbouwcrisis van 1870-1895 steeds zwaarder te kampen kregen met lage prijzen voor akkerbouwproducten. Het stijgend aantal jachtmisdrijven dat hierboven werd aangehaald is niet toevallig veelal gepleegd in het kader van de reguliere beroepsactiviteit van de betichten. Het opstellen en controleren van wildstroppen behoorde immers tot het vaste takenpakket van de dienstknechten. In een eerste geval van januari 1885 ging het vermoedelijk om de bescherming van wintergranen of andere winterteelten tegen schade door konijnen en hazen. In een tweede geval van oktober 1887 ging het om het beschermen van de suikerbietenogst tegen het wild.

Op 11 januari 1885 maakte Charles de Zaeyer, de Zandvoordse beëdigde jachtwachter van Edouard en Gabriel Jean uit Oostende, en van Albert en Emile Goethals uit Kortrijk, een proces-verbaal op ten laste van Auguste Pierloot, dienstknecht bij de Zandvoordse landbouwer Charles van Remoortel. De jachtwachter stond 's morgens bij twee hazenstropen. Toen Pierloot de stroppen kwam nakijken, verklaarde De Zaeyer hem in overtreding, nam de stroppen in beslag en maakte een proces-verbaal op dat later werd bevestigd door de Zandvoordse burgemeester Joseph Vercruysse. Bij vonnis van 27 februari 1885 werd Pierloot veroordeeld tot een geldboete van 100 fr. die bij niet betaling werd vervangen door acht dagen gevang.⁸⁹ Op 9 oktober 1887 maakte ook Désiré van Loo, de beëdigde jachtwachter van de heren Victor Vanderheyde-Deridder en Jules Vanderheyde-Jean uit Oostende een proces-verbaal op ten laste van René van Elverdingen, dienstknecht bij de Leffingse landbouwer Franciscus Depla. Van Loo had tijdens de voorgaande nacht op "zijn gewone ronde van waakzaamheid" enkele stroppen gevonden op "een tarwestoppel en in eene partije bietenland" van Franciscus Depla, landbouwgrond die behoorde tot het jachtgebied van de heren Vanderheyde. De jachtwachter was daarna terug naar huis gekeerd en op zondagmorgen "met den vroegen" teruggekomen om de stroppen te bewaken. Van Loo hield zich schuil totdat dienst-

89 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 27 februari 1885, notitiën. 135.

knecht Van Elverdingen rond half acht uit de hofstede van Depla kwam “met een springstok” en rechtstreeks naar de stroppen toeging. De jachtwachter verklaarde de dienstknecht in overtreding, nam opnieuw de stroppen in beslag en maakte een proces-verbaal op dat op 11 oktober bij de Leffingse burgemeester Philip Depla werd bevestigd. Het was niet de burgemeester die het proces-verbaal aan de Brugse Procureur des Konings overmaakte, maar wel Victor Vanderheyde-Deridder zelf. Bij vonnis van 19 november 1887 werd Van Elverdingen net als Pierloot veroordeeld tot een geldboete van 100 fr. die bij niet-betaling werd omgezet in acht dagen gevangenis.⁹⁰

Dergelijke vervolgingen hadden niet enkel evidente gevolgen voor de knechten in kwestie, maar ook voor de landbouwers. Veelal werd de boete immers niet betaald waardoor de landbouwers gedurende acht dagen over minder mankracht konden beschikken. Daarenboven werden ook de stroppen in beslaggenomen waardoor de teelten en gewassen vrij kwamen te staan voor het wild. Cyriel Buysse had het in zijn *Wraak van Permentier* uit 1896 dan ook over de “instinctmatige sympathie, die indirect begunstigende medeplichtigheid aan bijna alle boerenlieden eigen” tegenover jachtmisdrijven. Buysse merkte op dat het “een van [boer Permentiers] grootste genoegens was een haas of wild konijntje te zien vangen, zonder zichzelf tot de daaraan verbonden vervolgingen bloot te stellen”.⁹¹ In de aanloop naar de wetgevende verkiezingen van 27 mei 1900 zou uiteindelijk op 4 april 1900 een wetswijziging aangenomen worden, die verruimde wettelijk mogelijkheden gaf aan de pachters ter beperking van de schade aan de veldvruchten, hoewel de pachtcontracten in vele gevallen nog tot diep in de 20ste eeuw de bescherming van de oogsten parten speelde.⁹²

Dit neemt niet weg dat het commerciële aspect ook bij jachtmisdrijven niet afwezig bleef. De Franse econoom Clément Juglar

90 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 19 november 1887, notitiën. 3168.

91 C. BUYASSE, *Vierde Cyriel Buysse omnibus: De strijd, De wraak van Permentier, De honderdjarige, Driekoningenaavond, Susususususut, Zomerleven*, Brussel, 1970, p. 79.

92 D. BRUNEEL, ‘De Belgische Werkliedenpartij en de politiek van de jacht, 1894-1936’, in: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis* (in voorbereiding; in januari 2017 aanvaard ter publicatie).

(1819-1905) beschreef de vleesconsumptie als een indicator van het welzijn van de stedelijke bevolking: "la consommation de viande permet de juger le degré des périodes heureuses ou malheureuses".⁹³ In België nam de vleesconsumptie gedurende de tweede helft van de 19de eeuw inderdaad opmerkelijk toe met een verdubbeling van het vleesverbruik tussen 1846 en 1913, ondanks de aanzienlijke terugloop van het jaarlijks hoofdelijk verbruik met ongeveer twee kilogram tussen 1873 en 1880. Tussen 1846 en 1856 bleef de gemiddelde vleesconsumptie nagenoeg stabiel op een relatief laag niveau met een jaarlijks hoofdelijk verbruik van 18 à 19 kilogram. Tijdens Ruzettes 'période de grande prospérité' zou het verbruik geleidelijk stijgen, met de hierboven aangegeven terugval tijdens de jaren 1870. Vanaf de jaren 1880 zou een aanzienlijke toename volgen waardoor aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog een gemiddeld hoofdelijk vleesverbruik van 38 kilogram bereikt werd.⁹⁴ Het verschil tussen stad en platteland binnen die algemene trend is echter zeer groot.⁹⁵ De verdere commerciële oriëntering van de veeteelt als gevolg van zowel de plattelandscrisis van 1870-1895 als de stijgende stedelijke vraag met de aansluitende prijsstijging van veeteeltproducten tijdens die periode, zal de vleesconsumptie op het platteland niet ten goede gekomen zijn en gold tegelijkertijd als stimulans voor de illegale wildhandel.⁹⁶

Naarmate het verhandelde goed sterker gecriminaliseerd werd, zoals bijv. het geval was met de jachtwet van 1882, werd de wildhandel steeds lucratiever. Op marktdagen tijdens de periode waarin de jacht gesloten was, stond de rijkswacht dan ook steevast paraat "voor het bewaeken der wildverdragers en verkoopers".⁹⁷ Dit leid-

93 C. JUGLAR, *Des crises commerciales et de leur retour périodique en France, en Angleterre et aux Etats-Unis*. Parijs, 1889, p. 534-535; geciteerd bij C. VANDENBROEKE, 'Kwantitatieve en kwalitatieve aspecten van het vleesverbruik in Vlaanderen', in: *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, 9 (1983), p. 223.

94 Y. SEGERS, *Economische groei en levensstandaard De ontwikkeling van de particuliere consumptie en het voedselverbruik in België, 1800-1913*, Leuven, 2003, p. 261-262.

95 VANDENBROEKE, 'Vleesgebruik in Vlaanderen', p. 223. Voor een boeiende sociaalgeografische uitwerking van het vleesgebruik in Lotharingen, zie:

C. THOUVENOT, 'La viande dans les campagnes lorraines. Évolution d'une habitude alimentaire', in: *Annales de géographie*, 80 (1971), nr. 439, p. 288-329.

96 Met dank aan Wouter Ronsijn voor de suggestie om het levensstandaarddebat in mijn argumentatie te betrekken.

97 BRUGGE, *Rijksarchieef*, Archief vredegerecht kanton Tielt (overdracht 1998), in-

de tot razzia-achtige taferelen waarbij de rijkswacht in bepaalde cafés binnenviel om de aanwezigen te onderzoeken op het bezit van wild. Enkele historici vergeleken de 19de-eeuwse ‘poaching wars’ bijgevolg met de hedendaagse ‘war on drugs’.⁹⁸ Toen de liberale rapporteur Ferdinand de Macar tijdens de Kamerzitting van 10 december 1880 verslag uitbracht over het wetsontwerp dat zou leiden tot de jachtwet van 28 februari 1882, omschreef hij wildstropen als een “belangrijke bron van criminaliteit”, en niet het “rooven van veldvruchten, stelen van fruit in de boomgaarden en verminken van jonge hoornen, enz.”

Onder meer Charles van der Bruggen (1845-1875) werd slachtoffer van een dodelijk treffen met wildstropers op zijn domein Wildenburg in Wingene. *Baron Charles* werd op zondagavond 18 april 1875 geraakt door een schot dat door wildstropers op hem en zijn boswachter werd gelost. De *Gazette van Thielt* berichtte in het nummer van 28 april 1875 dat de 29-jarige Charles aan de wonde was overleden.⁹⁹ Volgens het arrest van het Brugse assisenhof van 18 april 1877 werd een zekere Desideer de Looze, een 26-jarige werkmans uit Aalter, schuldig bevonden aan de misdaad. Hij werd tot levenslange dwangarbeid veroordeeld en ontzet uit zijn burger- en politieke rechten. De directeur van Leuven-Centraal liet aan de Gentse Procureur-Generaal weten dat de veroordeelde op 6 oktober 1879 overleden was in de ziekenboeg van zijn instelling. Enkele jaren later werd het onderzoek in de zaak toch opnieuw geopend. In oktober 1885 richtte François Lammers vanuit de Rijksse arbeiderswijk Wazemmes een brief aan de burgemeester van Zomergem waarin hij zich afvroeg “of het waer [was] hetgeen dat wij hier hooren zeggen hebben, dat er tot Zomergem of daer in het ronde eenen Heer of Baron is dood geschoten over 6 of 7 jaren en dat daer eenen man vader van 4 kinderen daer voor al zoo lang in het gevang zit en dat voor zijn leven”.¹⁰⁰ De politiecommissaris

ventarisnr. 160, zitting 18 februari 1885, registernr. 12 en zitting 11 maart 1885, registernr. 16.

98 J. FISHER, ‘Property rights in pheasants: landlords, farmers and the game laws, 1860-1880’, in: *Rural history*, 11 (2000), nr. 2, p. 167.

99 *De Gazette van Thielt*, 26 (1875), nr. 34 - 28 april 1875.

100 Brief dd. 29/10/1885, gericht aan de burgemeester van Zomergem. Auteur: François Lammers, Rue de la Justice, nr. 11, cour Descamps, in Wazemmes

van Zomergem stuurde de brief op 31 oktober 1885 door naar de Gentse Procureur des Konings met de suggestie of “het de zaeke van wijlen den heer Baron Vanderbruggen van Wingene niet zou zijn”. Op 5 november 1885 werd de brief via de Gentse Procureur-Generaal naar de Brugse Procureur des Konings gestuurd. Over het gevolg dat aan die vragen gegeven werd, zijn geen sporen te vinden in het dossier.

In een proces-verbaal opgesteld door de Moeskroense rijkswachtbrigade op 4 oktober 1899 werden nog bijkomende inlichtingen gewonnen in de zaak Van der Bruggen. Een 45-jarige fabrieksarbeider Henri Maes verklaarde dat hij “met zekeren Van Steenhuyse Aloïs in de fabriek [werkte] en dezen heeft [hem] gezegd dat er dikwijls eenen persoon in zijn huis komt welke beweert den echten dader te kennen die over eenige jaren de baron Vanderbrugge zoude dood geschoten hebben. Dat hij er zelfs mede op loerjacht was en dat die persoon zegde wie moet er schieten, dat die persoon het geweer genomen had en den baron dood geschoten had en er bijgevolg eenen onschuldigen in het gevang zat.” Daarop ondervroeg de rijkswacht de 32-jarige Aloïs van Steenhuyse, die verklaarde dat “het sedert geruimen tijd [is] dat zekeren Edward, werkende bij den landbouwer Laridon, in mijn huis komt en laatst over het een en het ander sprekende zegde hij mij dat hij den dader kende van de moord gepleegd op den baron Vanderbruggen te Wingene”. Van Steenhuyse besloot zijn verklaring met de bemerking dat “[...] telkens dat die persoon mij daarvan sprak, hij onder den invloed van den drank was”. De Edward in kwestie bleek uiteindelijk de 49-jarige Edouard Wybo te zijn, geboren te Tielt en landarbeider in Herseaux bij landbouwer Laridon. Wybo verklaarde echter geen weet te hebben van de zaak en op het tijdstip van de moord niet in Wingene geweest te zijn. Het proces-verbaal werd via de Kortrijkse Procureur des Konings naar de Gentse Procureur-Generaal gestuurd. Het heropende dossier Vanderbruggen werd uiteindelijk zonder gevolg geklasseerd.¹⁰¹ Voor de overleden ver-

(Rijsel, Noord-Frankrijk) in: BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, dossiers zonder gevolg, nr. 6594.

¹⁰¹ Dit verklaart waarom het omvangrijke dossier ‘Baron Vanderbruggen’ niet in het archief van het Brugse Hof van Assisen bewaard wordt, maar wel bij de ‘dossiers

oordeelde zou opheldering in de zaak toch niet meer kunnen baten. In de publieke opinie zou een bericht over een eventueel onschuldig veroordeelde in het kader van een jachtdrama rond de eeuwwisseling tot hevige discussies geleid hebben over het vervolgingsbeleid inzake jachtmisdrijven, dat toen tot een politiek issue van formaat uitgegroeid was. De regio waaruit de inlichtingen afkomstig waren (de Frans-Belgische industriële grensstreek met Rijsel en Roubaix als centra) bevestigt het profiel van de betichttenpopulatie: geproletariseerde en landarme groepen uit de plattelandsbevolking die slechts in beperkte mate toegang hadden tot het land en daardoor minder gebonden en zeer mobiel waren.¹⁰²

De samenhang tussen jachtmisdrijven en gewelddaden was geen uitzondering, zeker niet in de context van het verscherpte vervolgingsbeleid tijdens het laatste kwart van de 19de eeuw. Enkele van deze zaken werden op het criminele niveau berecht, namelijk wanneer sprake was van (poging tot) doodslag/moord. De gewelddadige samenhang werd treffend geïllustreerd door de tussenkomst van de socialistische volksvertegenwoordiger voor het arrondissement Namen, Gustave Defnet, in de Kamerzitting van 22 januari 1895. Defnet zette zijn pleidooi voor een wijziging van de jachtwet van februari 1882 kracht bij door te verwijzen naar de kwalijke uitwerkingen van het verscherpte vervolgingsbeleid inzake jachtmisdrijven: “Des statistiques récentes ont donné la preuve que la loi de 1882, en édictant des pénalités rigoureuses en matière de chasse, avait contribué à augmenter la criminalité dans notre pays. Durant l’année 1880, on a constaté 70 attentats (homicides, tentatives d’homicides, coups et blessures, rébellions, assassinats, etc.) contre des agents de la force publique à l’occasion de délits de chasse. Depuis 1882, ce nombre a été en s’augmentant. En 1891, sous l’empire de la nouvelle législation, on a constaté jusqu’à 150 attentats. Quant aux poursuites exercées du chef de délits de chasse, elles s’élevaient, en 1880, à 2.000. Elles atteignent aujourd’-

zonder gevolg’ van de correctionele kamer van de Brugse rechtbank van eerste aanleg (BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, dossiers zonder gevolg, nr. 6594).

¹⁰² Zie bijv. S. VANDEN BORRE, *Vreemden op vertrouwd terrein. Het sociaal-culturele leven en de integratie van Belgische migranten in het Noorden van Frankrijk (1850-1914)*, Gent, 2012, 358 p.

d'hui, d'après les statistiques du gouvernement, plus de 2.500 par année".¹⁰³ Vanaf die periode vormden de termen '(wild)stroversdrama's' ('les drames de braconnage') een vaste waarde binnen de juridische rubrieken in de lokale en regionale pers,¹⁰⁴ wat reeds stof bood aan een reeks heemkundigen voor velerlei artikels.¹⁰⁵

De *Gazette van Brugge en der provincie West-Vlaanderen* berichtte in haar nummer van woensdag 28 oktober 1891 bijv. over "een nieuwe ontmoeting tusschen gendarmen en pensejagers" in Sint-Kruis. De bevelhebber van de Brugse gendarmerie, die enige dagen daarvoor al beschoten en geraakt was geweest, werd bij een nachtelijke patrouille opnieuw beschoten maar niet geraakt door loodkorrels.¹⁰⁶ Bij arrest van 19 januari 1892 werd de schutter, een 24-jarige metser uit Sint-Kruis, veroordeeld tot een gevangenisstraf van twee jaar. Zijn kompanen, tevens 27- en 28-jarige metsers uit Sint-Kruis, werden wegens het jachtmisdrijf elk tot twee maanden gevangenis veroordeeld. Een andere assisenzaak uit 1899 behandelde een vergelijkbaar gewelddadige aanval op de 37-jarige jachtwachter van kasteel eigenaar Auguste de Formanoir de la Cazerie uit Sint-Andries. In een verhoor met het slachtoffer op 26 juni 1891 verklaarde de jachtwachter vanuit zijn ziekbed dat hij die ochtend rond vier uur verrast werd door drie pensjagers waarvan hij meende één herkend te hebben als Gustaaf Vercruysse, een 37-jarige metser uit Sint-Andries. Toen Vercruysse zich op enkele meters van de jachtwachter bevond zou hij hem "de lading in het hoofd" gegeven hebben, waarbij hij op de grond gevallen zou zijn.

103 G. DEFNET, in: *Parlementaire handelingen - Kamer van volksvertegenwoordigers*, 1894-1895, 22 januari 1895, p. 1684-1685.

104 Binnen de 'Belgica Press'-databank van de Koninklijke Bibliotheek leverde de woordcombinatie 'drame de braconnage' niet minder dan 2.460 pagina's op in 27 verschillende kranten voor de periode 1878-1950; met de zoekterm 'wildstroversdrama' 1.153 pagina's in 15 kranten voor de periode 1887-1946. Eenzelfde verkenning met de term 'wildstroversdrama' binnen de databank 'Historische Kranten Brugge' leverde voor de *Gazette van Brugge* 130 resultaten op voor de periode 1886-1913. De Brugse databank laat niet toe te zoeken op exacte woordcombinaties, vandaar dat bij *Le Journal de Bruges* de ruimere term 'braconnage' aangewend werd, die 506 resultaten opleverde, waarvan 366 zich situeren tussen 1887 en 1914.

105 Zie onder meer: P. LAROY, 'Hij had de liefde en de haat van 't wild: de hevige begerde het te doden en te stelen. Over strovers en jachtwachters in de streek van Aalter (1875-1935)', in: *Appeltjes van het Meetjesland*, 63 (2012), p. 5-32.

106 *Gazette van Brugge en der provincie West-Vlaanderen*, 98 (1891), nr. 130 – 28 oktober 1891.

De jachtwachter verklaarde niet te weten wat daarna gebeurd was. Vercruysse ontkende de feiten die hem toegeschreven werden door de jachtwachter, maar werd toch aangehouden door de gendarmerie. In een verklaring van juli 1899 gaf de jachtwachter mee dat hij een jaar daarvoor al door een collega was verwittigd van “’s morgens noch ’s avonds niet meer uit te gaan, dat men [hem] zou geschooten hebben”. Een tweetal jaren daarvoor zou zijn deur en gevel ook al eens beschoten geweest zijn, waarbij hij verklaarde dat “er maar twee of drie loodkorrels in de deur waren”. Bij arrest van 25 oktober 1899 werd Vercruysse echter vrijgesproken door de jury.¹⁰⁷ Toen Amedée Visart de Bocarmé in de Kamerzitting van 2 februari 1892 zijn vrees voor “un brigandage régulièrement organisé” uitte, had hij zonder twijfel ook deze twee van 1891 daterende zaken uit Sint-Andries en Sint-Kruis in het achterhoofd. De verscherping van het vervolgingsbeleid van jachtmisdrijven staat in schril contrast met het lakse vervolgingsbeleid inzake bos- en veldmisdrijven zoals aangehaald door Frans Van Brussel. Net zoals tijdens ‘la période de grande prospérité’ bleven de correctionele vonnissen voor deze misdrijven inderdaad op een uiterst laag peil in 1886. Maar zoals eerder opgemerkt, bleef een strafrechtelijke vervolging op het correctionele niveau steeds tot de mogelijkheden behoren. Illustratief hierbij is een correctioneel strafdossier uit 1884 inzake een bosmisdrijf gepleegd in Egem. In de nacht van 14 op 15 september 1884 werden 45 ‘jonge Canadaboomen’ beschadigd die sedert zeven maanden langs de kasteeldreef van het domein van de Egemse burgemeester Vandergracht d’Eeghem waren aangeplant. Nadat de onderzoeken van de Egemse rijks-wachtbrigade vruchteloos geweest waren, richtte Vandergracht d’Eeghem op 30 juli een brief aan de Brugse Procureur des Konings waarin hij zijn vermoedens op twee mannen uit Lichtervelde en Zwevezele kenbaar maakte: “La raison pour laquelle je soupçonne ces deux individus est que je crois ce une vengeance”. Het is opvallend dat de burgemeester expliciet verwijst naar wraak als motief van de daders. Op basis van deze verdachtmakingen kon het Openbaar Ministerie echter geen rechtszaak voeren.

107 BRUGGE, *Rijksarchief*, Hof van Assisen West-Vlaanderen, dossiernr. 780, arrestnummer 61, 25 oktober 1899.

De zaak werd pas op 31 maart 1887 berecht nadat een Egemse herbergier in de loop van 1886 aan de boswachter van Vandergracht d'Eeghem te kennen zou gegeven hebben dat hij meer wist over de onopgehelderde zaak. De herbergier in kwestie ontkende echter met klem dat hij meer zou weten. De boswachter verklaarde daarentegen dat de herbergier de 'daders' (beiden inwoners van Egem) had kunnen aanduiden omdat die "verscheide mael in zijn huis van deze boomvernieling geklapt hadden". De daders zouden het volle vertrouwen gehad hebben in de herbergier omdat "zij samen nog pensejaegers geweest hadden". De bewijslast leek aldus gestoeld op een nogal vreemde waarheidsconstructie opgezet door burgemeester Vandergracht d'Eeghem en de boswachter Naessens. Uiteindelijk sprak de rechter de twee betichten dan ook vrij op 31 maart 1887. De zaak wijst er duidelijk op dat de lokale inbedding van het (ge)recht een absolute voorwaarde was om tot een effectieve strafrechtelijk omkadering te komen. Het feit dat de zaak onopgehelderd bleef, geeft aan dat burgemeester Vandergracht d'Eeghem en de rijkswacht moeilijk konden doordringen tot de plattelandsbevolking. De verdachtmakingen van wraakneming door de burgemeester jegens de twee personen getuigen daarenboven van een gespannen relatie met de plattelandsbevolking.¹⁰⁸

Een andere illustratie van het feit dat een strafrechtelijke vervolging op het correctionele niveau ook voor veldmisdrijven steeds tot de mogelijkheden bleef behoren, is een correctioneel dossier uit 1887 inzake een veldmisdrijf gepleegd te Tielt.¹⁰⁹ Binnen de zaak werden meer dan dertig beschuldigen aangeklaagd voor het rapen van aardappelen terwijl landarbeiders de oogst aan het binnenhalen waren. Op 22 september 1887 ontving de Tieltsse politiecommissaris Pierre Beun een klacht van de 53-jarige landbouwer Pieter van Bruwaene, waarin die laatste meldde dat er op de voorgaande dag tijdens de namiddag "eene bende van wel rond de 50 personen" op zijn land was gegaan om er aardappelen te rapen terwijl "zijn werkvolk" de oogst aan het binnenhalen was. Zelf

108 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 31 maart 1887, notitiernr. 3626.

109 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief correctionele rechtbank Brugge, correctionele strafdossiers, zitting 12 november 1887, notitiernr. 2815.

had Van Bruwaene niets van het tafereel gezien door zijn afwezigheid, maar hij verklaarde wel uitdrukkelijk dat zijn werknemers de bende had verboden de aardappelen te rapen. De betichten zouden geen gehoor gegeven hebben aan dit verbod en “altijd voort de aardappelen opgeraapt en van de karre gepakt” hebben. Op basis van die klacht vatte commissaris Beun meteen zijn onderzoek aan. Allereerst werden de werknemers van Van Bruwaene ondervraagd. Die verklaarden dat er aanvankelijk een tiental personen aan het rapen waren die hun verbod niet wilden opvolgen. Eén van hen, Jules de Waegenaere, een 24-jarige werkloze man uit Tielt, zou verklaard hebben “dat hij zijn klooten er aan vaagde en dat hij moest patatten hebben”. Daarop lieten ze uiteindelijk maar begaan. Na enige tijd stormde het volk echter toe en rond drie uur in de namiddag zou er een bende van wel 50 personen aan het rapen geweest zijn op het veld. De betichte verklaarde daarop dat hij oorspronkelijk met zijn broer en nog een tiental andere personen (waaronder vijf vrouwen) aardappelen was gaan rapen op het veld, en dat hij “daar geen aardappelen gestolen of iemand bedreigd [had]”. Er wordt dus een duidelijk onderscheid gemaakt tussen diefstal en rapen. Een andere betichte, de 23-jarige straatloper Louis Tuyn, verklaarde dat hij “wel 20 kilos aardappels” geraapt had, daar bijvoegende dat “zij het niet [moeten] afliegen; wij hebben daar al te samen aardappels geraapt, maar wij hadden de permissie van het werkvolk”. Een 19-jarige metsersgast uit Tielt legde dezelfde verklaring af. Een 36-jarige “schouwvager” uit Tielt verklaarde dat hij samen met zijn 8-jarige zoon enkele aardappels geraapt had op het land van Van Bruwaene, “maar het was van het werkvolk dat ze uitstak en de struiken smeed naar het volk van den knok, omdat zij ze hadden kunnen in hunne zakken steken”. Andere betichten ontkenden aardappels geraapt te hebben of verklaarden gehoor gegeven te hebben aan het verbod van de werklieden. Nog anderen meldden te zijn vertrokken toen er ruzie ontstond tussen enkele rapers en de werklieden. De Tieltsche politicommissaris merkte besluitend op dat “alle de verdachten geheel wel wisten dat zij op het land nooit mochten gaan, maar dienen dag was den eigenaar afwezig en door deze reden zijn zij op het land gevallen met zoo een groot getal.”

Zoals uit bovenstaande verklaringen blijkt, meenden de beschuldigen op hun beurt dat de landarbeiders hen de toestemming hadden gegeven de aardappelstruiken die ze toegeworpen kregen, te rapen. De fysieke afwezigheid van de landuitbater (als personificatie van het ‘eigendoms- en/of bezitsrecht’) bood aldus een verruiming van de onderhandelingsmarges aan. Op de zitting van 12 november 1887 stonden uiteindelijk 31 betichten terecht, waarvan meer dan de helft werd vrijgesproken. Slechts zestien personen werden effectief veroordeeld, waarvan zeven enkel tot geldboetes variërend van 5 fr. tot 26 fr. Vier betichten werden tot een gevangenisstraf van acht dagen veroordeeld. Tegen twee betichten werd een gecombineerde straf van één maand gevang en een boete van 26 fr. uitgesproken. De drie zwaarst bestrafden, waaronder De Waegaenere en Tuyn, werden veroordeeld tot twee maanden gevangenis en een geldboete van 50 fr. Louis Tuyn was bij vonnis van 19 oktober 1881 trouwens reeds door de Tielitse politierechtbank veroordeeld geweest wegens een veldmisdrijf. Toen had de Meulebeekse landbouwer Jan Maeyaert zich beklagd over het feit dat de betichten “nooit wilden rapen waar [hij] het hun toeliet en gingen op [zijn] ander land waar de aardappels nog niet geoogst waren”. Op 17 september 1881 had hij de toen 17-jarige Louis Tuyn en de 24-jarige wever Constant Braekevelt al twee keer van zijn te Tielt gelegen velden verjaagd. Toen hij ze de derde keer achtervolgde “wierden zij herkend door de gendarmen welke zij in het gemoet liepen”. Ze werden elk tot een geldboete van 5 fr. veroordeeld en moesten samen instaan voor de proceskosten begroot op 2 fr. en 75 c.¹¹⁰

Politioneel bleef het aandeel van de rurale eigendomsmisdrijven op het lage niveau dat tijdens de voorgaande periode werd bereikt, ondanks de opmerkelijke stijging van het aantal politionele vonnissen in het kanton Tielt aan het begin van de jaren 1880: gemiddeld 125,5 vonnissen in de periode 1880-1881 in vergelijking met een gemiddelde van 44 vonnissen tijdens de periode 1870-1871.¹¹¹

110 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief vredegerrecht kanton Tielt (overdracht 1998), inventarisnr. 156, zitting 19 oktober 1881, registrernr. 91.

111 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief van het vredegerrecht kanton Tielt, VG Tielt. Oud Bestand, inventarisnr. 19, vonnisregister 1868-1876; BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief

Ook voor de politierechtbank van Brugge, bevoegd voor de drie kantons Brugge, verdubbelde het aantal politionele vonnissen tussen 1872 en 1887 van 626 naar 1.255 vonnissen, om in 1893 zelfs op te lopen tot 2.059 vonnissen, waarvan alleen al 358 wegens openbare dronkenschap.¹¹²

Voor de stad Antwerpen merkten Margo de Koster en Antoon Vrints al een eerste golf op van een dergelijke strafrechtelijke uitbouw van de staatsmacht op het lokale niveau tijdens de jaren 1850, met een terugval tijdens de jaren 1860. Vanaf de jaren 1870 volgde een immense toename van het aantal politievonnissen die voornamelijk diende om vanuit dit politionele niveau de positie van de (lokale) overheid te vestigen als onderdeel van 'l'état régulateur'. In de stad Antwerpen steeg het aantal politievonnissen bijvoorbeeld van 1.781 vonnissen in 1870 over 9.910 vonnissen in 1890 tot 14.755 vonnissen in 1910.¹¹³ Verder onderzoek zou moeten uitwijzen welke misdrijven en personen precies werden berecht voor de Brugse politierechtbank en die spectaculaire toename van het aantal politionele vonnissen tussen 1870 en 1893 veroorzaakten. De rurale eigendomsmisdrijven droegen daar in geen geval aan bij, tot onvrede van de middengroepen op het platteland.

BESLUIT

De strafrechtelijke omkadering van de plattelandsbevolking op basis van de drie bestudeerde misdrijftypes weerspiegelt treffend het sociaal veranderingsproces dat werd getekend door de schaarste in de periode 1845-1857, het sociaaleconomisch gunstigere en expansieve tijdsbestek 1857-1870 en de bredere plattelandscrisis van het laatste kwart van de 19de eeuw. Tijdens de periode 1845-1857 kwam de strafrechtelijke omkadering van de plattelandsbevolking voornamelijk van onderuit tot stand op basis van de vervolging van bos- en veldmisdrijven; zie onder meer

van het vrederecht kanton Tielt, VG Tielt. Overdracht 1998, inventarisnr. 225, vonnisregister 1877-1889.

112 BRUGGE, *Rijksarchief*, Archief vrederecht kanton Brugge-2, VG B, inventarisnr. 193, Gerechtelijke statistieken in strafzaken (1861-1905).

113 M. DE KOSTER & A. VRINTS, 'Uses of police institutions and the policing of the citizen, 1840-1914', in: *The uses of justice in Europe I: long-term developments, European social science history conference 2014*, Wenen, 26 april 2014.

de gemeentelijke nachtpatrouilles. Na de gunstigere periode 1857-1870 waarbij veld- als bosmisdrijven in de marge van zowel het correctionele als het politionele vervolgingsbeleid verdwenen, werd tijdens de periode 1870-1895 een dergelijke omkadering van bovenuit opgelegd aan de hand van de verscherping van het (correctionele) vervolgingsbeleid inzake wildstroperij.

Tijdens de periode 1845-1857 werden de spanningen dan ook hoofdzakelijk bepaald door de variabele toegang tot (over)levensmiddelen, terwijl het laatste kwart van de 19de eeuw sterker werd getekend door conflicten tussen enerzijds landgebruikers en landeigenaars die direct bij de uitbating van het land betrokken waren als landarbeider, keuter of middelgrote pachtboer, en anderzijds landeigenaars die niet direct bij de uitbating van het land betrokken waren maar hun beslissingsmacht over de controle op het land niet uit handen gaven. Dit hing samen met de locaties waar de misdrijven zich concentreerden, namelijk in de zandige en zand-leem regio's ten zuiden en zuidoosten van de stad Brugge voor bos- en veldmisdrijven in 1846, en het zandige Houtland en de noordelijke polderregio voor jachtmisdrijven in 1886. De betichtenpopulatie vertoonde over de gehele periode 1845-1895 opvallende gelijkenissen. Specifiek werd op basis van de parameters 'leeftijdscategorie' en 'beroepscategorie' vastgesteld dat jongvolwassen 'vrije' plattelandsarbeiders en bij de vrouwelijke betichten in 1846 nog specifiekere textielwerksters relatief oververtegenwoordigd waren binnen de betichtenpopulatie.

Eerder dan zoals tijdens de periode 1845-1857 het geval was beroep te doen op het plegen van rurale eigendomsmisdrijven binnen de 'inkomenswerving' schakelde de plattelandsbevolking zich tijdens de periode 1857-1870 in binnen de gunstigere en expansieve economische conjunctuur. Daarenboven daalden de graanprijzen aanzienlijk als uitloper van de tarievenwet van 5 februari 1857 en bij het aanbreken van nieuwe hoge prijzen aan het begin van de jaren 1870 werden bijkomend importtaksen opgeheven. Het bevoorradingsprobleem met hout als brandstof dat tot 1850 steeds urgent was, werd tijdens de tweede helft van de 19de eeuw gekeerd dankzij de technologische vernieuwing in de mijn- en trans-

portsector en de omschakeling naar steenkool als brandstof. Door de enorme stijging van het aantal landuitbatingen in de periode 1857-1870 beschikten daarenboven nog grotere groepen binnen de plattelandsbevolking over een vrij verzekerde toegang tot het land door een minimum aan bezits- en gebruiksrechten als pachters en landarbeiders.¹¹⁴ De spanningen die de plattelandscrisis van het laatste kwart van de 19de eeuw met zich meebracht situeerden zich dan ook eerder tussen enerzijds bezits- en gebruiksrechthebbende groepen die toegang hadden tot en gebruik konden maken van het land, en anderzijds de eigendomsrechthebbenden die niet direct bij de uitbating van de kleine percelen die ze verpachtten betrokken waren maar wel de beslissingsmacht over de controle van het land en dus de limieten van de toegangs- en gebruiksrechten naar zich toe trokken. Die conflicten entten zich vooral op jachtmisdrijven. Doordat een steeds grotere groep van landgebruikers binnen de plattelandsbevolking een 'instinctmatige sympathie' vertoonde met de plegers van jachtmisdrijven werd de strafrechtelijke omkadering noodgedwongen van bovenuit opgelegd door de rijkswacht en private jachtwachters, met een enorme stijging van het aantal (vaak bloedige) 'wildstroversdrama's' tot gevolg.

114 Die rechten waren weliswaar uiterst beperkt, waardoor die groepen nog steeds als landarm te categoriseren zijn.

Het Westendse netwerk van Nicolas Lembrée

Westende-Bad werd in 1895 gesticht door de familie Otlet. Vader Edouard nam het initiatief en zoon Paul Otlet probeerde er zijn idee van een ideale stad te realiseren. Aan het Westendse avontuur werd meegewerkt door meerdere partners. Eén van de sterkste persoonlijkheden die er vrijwel vanaf het begin bij was, was Nicolas Lembrée. Hij evolueerde van een speler op de achtergrond tot een duidelijk zichtbare gangmaker. Zijn rol in Westende bleef echter tot op heden onderbelicht en met deze bijdrage hopen we om daaraan enigszins te kunnen verhelpen¹.

JEUGD EN DE BRUSSELSE PERIODE

Overdejeugd van Nicolas Lembrée is weinig gekend. Hij werd geboren in Vaux-Chavanne (provincie Luxemburg) op 6 december 1856 als zoon van François Lembrée, landbouwer en Lambertine Seleck, huishoudster². Zijn geboortestreek in de Belgische Ardennen was bekend voor de landbouw en het leerlooien. Het was dus een bescheiden landelijk milieu waaruit hij afkomstig was.

Tijdens de toeristische seizoenen van 1883 en 1884 vinden we Nicolas Lembrée in het 'hôtel Barcelone' in Oostende met als beroepen 'handelaar' en 'handelsreiziger', en achtereenvolgens wonende in Ensival en Brussel³. Bij zijn huwelijk met Eugénie Droumard op 20 juni 1885 in Luik wordt Lembrée dan weer vermeld als 'boekhouder'⁴. Deze drie beroepsaanduidingen waren

- ¹ Een eerste bijdrage over de verdiensten van deze promotor van Westende van onze hand verscheen in: M. CONSTANDT, 'De bijdrage van Nicolas Lembrée in de ontplooiing van Westende-Bad voor 1914', in: *Gratingate*, 10 (1990), p. 45-57.
- ² GEMEENTE VAUX-CHAVANNE, *Registers van de Burgerlijke Stand*, geboorteakte van Nicolas Lembrée (07/12/1856). De familienaam is hier "Lambrée" geschreven. Geraadpleegd via familysearch.org (record-image_33SQ-GR1-7RF.jpg).
- ³ 'Liste officielle des Étrangers', in: *La Saison d'Ostende* van 21/08/1883 en van 03/07/1884.
- ⁴ STAD LUIK, *Registers van de Burgerlijke Stand*, huwelijksakte Lembrée-Droumard (20/01/1885).

t.o.v. het beroep van zijn vader al een enorme stap vooruit op de sociale ladder. De plaats van tewerkstelling van Lembrée hebben we niet kunnen achterhalen. Mogelijk is het een voorloper geweest van het in 1905 gestichte 'Atelier et construction Lembrée & Bertrand' dat in Ensival gevestigd was⁵. Het zou dan wel betekenen dat hij net als zijn vader zijn carrière aanvankelijk in de metaalsector is begonnen.

In 1891 is Nicolas Lembrée zowaar kunsthandelaar geworden in de Brusselse Louisastraat. Hij zorgde voor het inlijsten van kunstwerken en verkocht er etsen en gravures. In de zaak werden ook kunsttentoonstellingen georganiseerd: een uitgesproken ontmoetingsplaats voor kunstenaars en de beau monde van Brussel. Zowel het nieuwe beroep als zijn adres wijzen op een uitgesproken carrièreswitch⁶.

Kunsthandelaar Nicolas Lembrée kende wellicht Edouard Otlet, de stichter van de badplaats Westende, als klant in zijn Brusselse kunsthandel. Vader Otlet was immers een fervent kunstverzamelaar. Lembrée en Paul Otlet, zoon van Edouard, hadden elkaar zeker gesproken in het kader van de werelddtentoonstelling in Brussel van 1897. Beiden waren er aanwezig. Nicolas Lembrée liet zelfs ter gelegenheid van deze expo een mooie wervende affiche ontwerpen. Het schitterende ontwerp met een dame die de etsen en de gravures komt keuren, werd geleverd door Theo Van Rysselberghe⁷. Deze kunstschilder was de broer van Octave Van Rysselberghe, de tweede hoofdarchitect op rij van de badplaats Westende. Ook Gaston Beirlaen, een latere Westendse medestander van Lembrée, was trouwens present op de werelddtentoonstelling. Hij behoorde ook tot de eerste generatie toeristen die Westende frequenteerden⁸.

5 Zie bijv. publiciteit van deze firma bewaard in: GRIMBERGEN, *Museum voor de Oudere Technieken*, RCB 071701.

6 Vroegste spoor van publiciteit voor de zaak in het tijdschrift *L'Art Moderne*, jaargang 1891. Zie ook 'Notes d'art', in: *Le Carillon*, 08/09/1897.

7 X. DUQUENNE, *L'Avenue Louise à Bruxelles*, Brussel, 2007, p. 173.

8 'Gaston Beirlaen: Paul Otlets medewerker van het eerste uur', in: M. CONSTANDT, *Westende in de belle époque: van exclusieve badplaats tot spookstad*, Brugge, 2007, p. 44-49.

Prentbriefkaart met villa 'Les Courlis'. De namen van Nicolas Lembrée en zijn echtgenote zijn in potlood bijgeschreven. De kaart werd in juni 1904 verstuurd aan Suzanne Reding, dochter van Victor Reding. Deze was directeur van het Park Theater en behoorde wellicht tot de muzikale kennissenkring van Nicolas Lembrée (Universiteitsbibliotheek UGent).

N. B. — Les gravures anciennes sont vendues avec garantie d'authenticité.

ENCADREMENTS ✦ DORURE
ET SCULPTURE SUR BOIS ✦
ESTAMPES

Bruxelles, le 14 février 1903.

Monsieur le Bourgmestre
Middelkerke

J'ai l'honneur de vous demander les formalités à remplir pour construire 2 villas sur le terrain que j'ai acquis en la Communauté près le Westend Hotel & à la Digue. Je désire commencer travaux Mars prochain

Je vous remercie d'avance & vous prie Monsieur le Bourgmestre d'agréer mes salutations distinguées

reçu

Lembrée

Het kan dan ook geen toeval zijn dat Nicolas Lembrée in 1898 bouwgrond op de zeedijk van Westende koopt om er zijn eigen vakantiewoning 'Les Courlis', naar een ontwerp van de Gentse architect Georges Hobé, te laten bouwen⁹. Het gebeurde ongetwijfeld op aanraden van vader en zoon Otlet die Lembrée dus hetzij in zijn Brusselse winkel of op de wereldtentoonstelling 1897 in de hoofdstad had ontmoet.

Kort na de bouw van zijn eigen villa liet Lembrée in 1901 nog twee aaneenpalende woningen op de Westendse zeedijk optrekken. Het waren de villa's 'Les Sablettes' en 'Les Serpolets'. Hij drukte met deze beide investeringen een rotsvast vertrouwen in de beloftevolle toekomst van Westende uit en was hiermee een kleine bouwpromotor.

Eind 1903 liet Lembrée zijn Brusselse zaak over aan kunstschilder Paul Verdussen. Die zal eigenaardig genoeg het afficheontwerp van Theo Van Rysselberghe voor de zaak verder gebruiken. Opmerkelijk, want Paul Verdussen was zelf ook een begaafd afficheontwerper.

Het betekende dat Nicolas Lembrée over heel wat meer vrije tijd beschikte en een gedeelte daarvan zal gebruiken om zich actief in Westende-Bad te engageren. Hij kwam zich effectief in de gemeente Westende vestigen en liet zich in de bevolkingsregisters van deze gemeente inschrijven¹⁰. Hij was dat jaar zeker niet de enige die dit deed. Zo lieten de gewezen koloniaal Hubert Lothaire, architect Octave Van Rysselberghe en handelaar Maurits Otlet zich eveneens registreren als inwoners van Westende. Gaston Beirlaen was trouwens reeds in 1902 inwoner van Westende geworden. De achterliggende reden van deze op het eerste gezicht banale handeling was vrij logisch. Men wou een greep krijgen op

9 M. CULOT, E. HENNAUT & L. LIESENS, *Musée des Archives d'Architecture Moderne, Collections, tome II*, Brussel, 1999, p. 212 en 215.

10 De bevolkingsregisters van Westende uit die periode zijn helaas verdwenen, wellicht vernield tijdens de Eerste Wereldoorlog. We hebben dan maar een beroep gedaan op een secundaire bron. Volgens vermelding in: GEMEENTE WESTENDE, *Lijst der kiezers van Senaat, Provincie, Kamer van Volksvertegenwoordigers en Gemeente van 1 mei 1911 tot 30 april 1912, Gedaan te Westende den 30 november 1910*.

het lokale bestuur en dat met het oog op een mogelijk zelfstandig maken van Westende-Bad als nieuwe gemeente.

NICOLAS LEMBRÉE CREËERT ONTSPANNING IN WESTENDE

Een eerste uiting van dat Westendse engagement was het project van het kursaal van de badplaats. Het was bedoeld als de centrale ontmoetingsplaats voor de toeristen, met tentoonstellingen en muzikale opvoeringen als belangrijkste ontspanningsaanbod. Tot dan was er enkel een voorlopig houten gebouwtje op de zeedijk dat de naam kursaal helemaal niet waardig was. De veeleisende toerist wou duidelijk meer.

Onder impuls van Nicolas Lembrée werd voor dat kursaalproject door zowat alle eigenaars van Westende op 18 maart 1904 een coöperatieve vennootschap opgericht onder de naam 'Westendia'. Het kernbestuur bestond uit Lembrée zelf als voorzitter, Gaston Beirlaen als secretaris, en Ernest Dutry, Prudent Trachet en Paul Otlet als overige beheerders¹¹. Door zijn participatie hield Paul Otlet, als zoon van de stichter van de badplaats, de familiebelangen in de gaten. Prudent Trachet, een Kortrijks wisselagent, zou enkele jaren later de macht in dat gedeelte van de badplaats overnemen van Otlet. De toenmalige en de toekomstige machtshebber waren in dat dossier allebei al aanwezig.

Ernest Dutry was een Gents handelaar in metaalwaren die de allereerste Westendse villa 'Les Courlis' van Lembrée in 1906 zal kopen. De kennismaking tussen Dutry en Lembrée dateert misschien al van de periode toen Lembrée nog als handelaar actief was. De echtgenote van Ernest Dutry, mevrouw Valentine Bruneel, componeerde in 1904 het lied van de badplaats: 'La Westendaise', dat onder het pseudoniem T. Valdury werd gepubliceerd.

Gaston Beirlaen was een op jonge leeftijd gepensioneerde militair die in Westende de rol van journalist op zich nam en die zo pro-

¹¹ *Annexe au Moniteur Belge*, 1904, akte nr. 1775. Duidelijk te onderscheiden van de gelijknamige NV.

motie maakte voor de badplaats. Hij was ook een tijdlang de rechterhand van Paul Otlet, medestichter van de badplaats.

Het trio Lembrée, Beirlaen en Dutry, dat het kernbestuur van de coöperatieve 'Westendia' uitmaakte, liet Octave Van Rysselberghe de plannen tekenen voor het kursaal. De Middelkerkse aannemer Jean Van Hecke trok dit gebouw in een recordtempo op¹².

De opening van het kursaalgebouwtje was een netwerkmoment bij uitstek. Iedereen van de badplaats was er aanwezig, onder meer de architecten Ernest Jaspar en Octave Van Rysselberghe naast heel wat kunstenaars zoals Geo Bernier, Charles Houben, Jean Gouweloos en Charles Gouweloos. Daarnaast waren er nog meerdere eigenaars zoals Paul Otlet himself, Joseph Dardenne en Prudent Trachet. Er werd namens alle coöperanten hulde gebracht aan voortrekker Nicolas Lembrée, zowel door Paul Otlet, medestichter van de badplaats als door Maurice Kufferath, directeur van de Muntscouwburg in Brussel. Het feit dat deze laatste persoon als woordvoerder van alle toeristen van de badplaats optrad zou erop kunnen wijzen dat Lembrée ook in de wereld van muziek en theater over de nodige contacten beschikte.

Ter gelegenheid van de opening van het kursaal werd Lembrée in een krantenartikel ook nog eens in de bloemetjes gezet door Gaston Beirlaen voor zijn ingenieus ophangingssysteem voor schilderijen¹³: "*Une nouveauté, les barres de fer ou de cuivre, servant à accrocher les tableaux, ont été remplacées par une dispositif très ingénieux permettant de fixer et de déplacer instantanément les toiles. Nous devons cette amélioration à M. Lembrée de Bruxelles*". De ervaring van Lembrée als galerijhouder in Brussel zal hem zeker van pas gekomen zijn om de Westendse tentoonstellingszaal zo optimaal mogelijk in te richten. Het is echt opmerkelijk dat deze inbreng zo expliciet door journalist Gaston Beirlaen werd vermeld.

12 G. BEIRLAEN, 'A Westende', in: *Le Carillon*, 19/07/1904.

13 IDEM, 'A Westende: Salon de Peinture', in: *Le Carillon*, 11/08/1904.

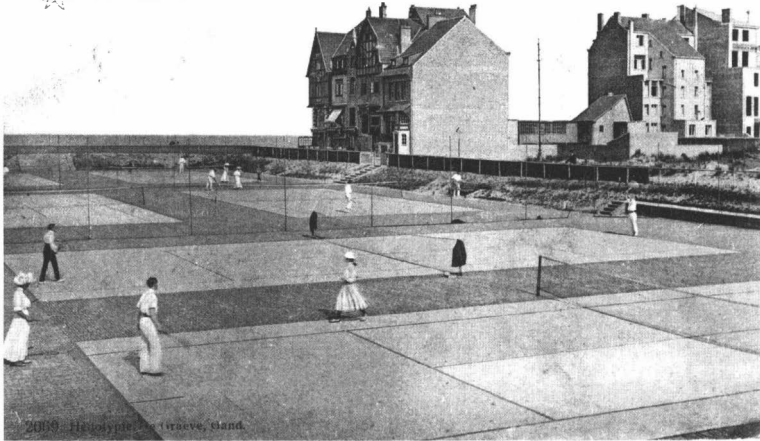
Behalve voor tentoonstellingen kon men in het kursaal ook terecht voor muzikale optredens. Jarenlang zou mevrouw Dutry-Bruneel, echtgenote van Ernest Dutry, de muzikale programmatie van het kursaal verzorgen. Ze werd wellicht in die opdracht gesteund door Nicolas Lembrée. Gaston Beirlaen hoopte in 1906 dat het aspect muziek in de badplaats zich door toedoen van enkele gangmakers, zonder ze echter bij naam te vernoemen, verder zou ontwikkelen¹⁴: “... nous formons le vœu de voir se développer à Westende-Bains le mouvement artistique qui a été créé grâce à l’initiative et aux efforts de quelques personnes de beau talent et de bon goût”.

Lembrée verloor echter kort nadien zijn belangstelling in het kursaal toen hij zich meer en meer inliet met de ontwikkeling van het oostelijk gedeelte van de badplaats. De coöperatieve ‘Westendia’ werd daarom op 17 december 1910 omgevormd tot de ‘NV Westendia’. Die had de commerciële uitbating van het kursaal als doel. Lembrée was hierbij niet meer betrokken en meteen stopte ook mevrouw Dutry met de muzikale programmatie van het kursaal. Prudent Trachet bleef daarentegen wel als aandeelhouder in de nieuwe NV en kreeg het gezelschap van Louis Bosman. Beiden waren de twee nieuwe machthebbers in dat gedeelte van de badplaats. Het dagelijks bestuur van de ‘NV Westendia’ lag in handen van Joseph Dardenne¹⁵. Deze laatste was een oudgediende van de badplaats en was eigenaar van de hoekvilla ‘La Madonna’ op de zeedijk. Hij woonde in Visé in de provincie Luik. Hij was ook lange tijd het gezicht van het comité dat de kinderspelletjes binnen Westende-Bad organiseerde. Die kinderspelletjes hadden trouwens vooral het kursaal als uitvalsbasis. Dardenne was daarnaast nog eindredacteur van de seizoenskrant van de badplaats en speelde daardoor een belangrijke rol in het verstrekken van toeristische informatie. Bij die taak kon hij op de medewerking van Gaston Beirlaen rekenen. Beide heren waren duidelijk bevriend met elkaar.

14 IDEM, ‘A Westende’, in: *Le Carillon*, 13/09/1906.

15 ‘S.A. Westendia’ in: *Annuaire de poche des sociétés anonymes belges*, Brussel, 1914, p. 529.

Westende — Une Partie de Tennis.

Tennisvelden in het centrum van de badplaats. Op de achtergrond de schaarse bebouwing op het oostelijk gedeelte van de badplaats, gelegen op het grondgebied van Middelkerke (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

Westende — Le Kursaal.

Tennisterreinen achter het kursaal van Westende op een prentbriefkaart van kort voor de Eerste Wereldoorlog (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

Het is niet duidelijk of en hoe Dardenne in relatie stond met Lembrée. Dardenne was in ieder geval aanwezig op de opening van het kursaal in 1904. Hun interessevelden in Westende waren nadien wel gescheiden. Lembrée liet zich niet langer in met de verdere uitbating van het kursaal en naar de kinderaanimatorie van de badplaats ging zijn aandacht al helemaal niet uit. Dardenne had en behield zijn vakantieverblijf op het centrale stuk van de badplaats en week dus niet mee uit naar het 'nieuwe gedeelte' van de badplaats Westende. Beide heren kenden en respecteerden elkaar, maar daar bleef het wellicht bij.

Behalve muziek en schilderkunst was tennis een belangrijk gebeuren in de badplaats Westende. Het was een gelegenheid tot mondain contact en de wedstrijden werden steeds druk bijgewoond. In 1905 kreeg de bestaande tennistraditie in de badplaats een enorme boost. Dat jaar bouwde de 'NV La Westendaise', het familiebedrijf van Otlet, zes nieuwe tenniscourts bij het 'Westend' Hôtel'. De plannen voor die terreinen met bijgaand clublokaal werden getekend door Octave Van Rysselberghe. Op hetzelfde ogenblik realiseerde de Middelkerkse aannemer Jean Van Hecke in opdracht van de coöperatieve 'Westendia' nog twee tennisvelden achter het kursaal¹⁶.

Lembrée nam niet alleen het initiatief voor die twee tennisvelden bij het kursaal, hij besloot om ook de andere terreinen in uitbating te nemen. Opnieuw werd daarvoor gekozen voor de formule van een coöperatieve. Op 12 oktober 1905 werd door de eigenaars van Westende de 'Westend Lawn Tennis Club' opgericht¹⁷. Het trio Nicolas Lembrée, Gaston Beirlaen en Henri Samuel was de drijvende kracht achter deze onderneming. Henri Samuel is een bouwpromotor die geregeld in Westende actief was. De familie Otlet droeg de uitbating van de nieuwe tennisvelden met bijgaand clubhuis over aan de nieuwe coöperatieve.

¹⁶ BEIRLAEN, 'A Westende', in: *Le Carillon*, 13/04/1905.

¹⁷ *Annexe au Moniteur Belge*, 1905, akte nr. 5267.

Villa Olga

Westende

Villa 'Olga' op de zeedijk van Westende werd gekocht door Victor Robyns de Schneidauer, medestander van Nicolas Lembrée wat de tennissport betrof. De familie poseert voor de woning (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

De grote gangmaker van de tennissport werd zonder enige twijfel Victor Robyns de Schneidauer, over wie men schreef¹⁸: 'sur qui reposent l'administration et l'organisation du Lawn Tennis Club Westendais'. Deze persoon was viceconsul van Monaco en in

18 C. FEDER, 'Portraits littéraires: Victor Robyns de Schneidauer', in: *Westendia: organe de la Plage de Westende*, 1, 1911, 1, p 1-2.

die hoedanigheid betrokken bij de werelddtentoonstelling 1910 in Brussel. Hij bezat in Westende vanaf 1904 de zeedijkvilla 'Olga'. Hij zou trouwens ook aandeelhouder worden van de reeds ver-
noemde 'NV Westendia' die het kursaal vanaf 1911 in exploitatie had. Op die manier nam hij een tamelijk neutrale positie in bin-
nen het spanningsveld dat in de badplaats was ontstaan na het
vertrek van de familie Otlet. Hij hield immers beide partijen te
vriend. Deze gangmaker van de Westendse tennis slaagde erin om
begin juli ieder jaar een internationaal tennistornooi te organise-
ren en om zo Westende op de tenniskalender te plaatsen. Lembrée
vond in hem dan ook de perfecte rechterhand om de tennissport
in Westende te promoten.

Toch probeerde Nicolas Lembrée ook over dat aspect van de ont-
spanning de controle te behouden. Dat bewees hij in 1913 toen
hij een vruchteloze poging ondernam om de tennisvelden in het
centrum van de badplaats te verkopen¹⁹. Zijn belangstelling was
ondertussen verschoven naar het oostelijke gedeelte van de bad-
plaats en die bestaande velden in het centrum van de badplaats
betekenden in zijn ogen dan teveel concurrentie voor zijn nieuwe
project.

DE INTERESSE VAN LEMBRÉE VERSCHOOF NAAR HET OOSTELIJK GEDEELTE

Na het definitieve vertrek van de familie Otlet uit Westende in
1906 werd de macht in het centrale en het westelijk gedeelte van
de badplaats overgenomen door de 'NV Westende Plage' met het
trio Prudent Trachet uit Kortrijk, Louis Bosman uit Brussel en
Ernest Suys uit Antwerpen als spilfiguren²⁰.

Het nieuwe bestuur kon echter niet langer op de steun van Nicolas
Lembrée rekenen. Hij keerde dit gedeelte van de badplaats reso-
luut de rug toe en kon het zelfs niet nalaten om na te trappen. Als
voorzitter van de coöperatieve 'Westendia' schreef hij in 1907 vol-

19 CONSTANDT, 'De bijdrage...', p. 46-49.

20 M. CONSTANDT, 'Sinjoren aan zee. Antwerpenaars in de badplaats Westende (1905-1914)', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014), p. 143-156.

Westende Coin de la Digue

De groep villa's die Lembrée samen met anderen li et bouwen op het oostelijk gedeelte van de badplaats (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

gende harde woorden aan het gemeentebestuur van Middelkerke²¹: “Gelijk gij wel weet, Mijnheeren, komt het grootste deel van de wegenis toe aan de nieuwe maatschappij ‘Westende Plage’ ... wier belangen dikwijls in strijd zijn met de algemeene intresten van eene heele bevolking”. De reactie is des te eigenaardiger te noemen omdat Lembrée in het casinodossier had samengewerkt met Prudent Trachet die nu deel uitmaakte van het bestuur van de verguisde ‘NV Westende Plage’. Trachet was ten andere ook lid van de coöperatieve ‘Westendia’ in wiens naam Nicolas Lembrée trouwens deze kritiek schreef.

Het is vanuit deze negatieve ingesteldheid tegenover dat deel van de badplaats dat we de poging om de tennisvelden daar te liquideren, moeten situeren. Deze voorgenomen verkoop van de centraal gelegen sportterreinen, zo ze zou gerealiseerd zijn, zou meteen een einde gemaakt hebben aan één van de belangrijkste ontspan-

21 Een vrije eigentijdse vertaling naar het Franse origineel bewaard in: GEMEENTEARCHIEF MIDDELKERKE (GAM), Mi 813, map briefwisseling met N. Lembrée, brief van 5 mei 1907 van het duo Lembrée-Beirlaen aan het schepencollege van Middelkerke.

ningsmogelijkheden in het centrale deel van de badplaats. De Belgische Staat floot echter Lembrée terug, het bewuste perceel was geen bouwgrond en al dusdanig niet verkoopbaar.

In 1906 werd Nicolas Lembrée de gemandateerde, de plaatselijke zakenbehartiger dus, van de maatschappij 'Les Hôtels Balnéaires' die zich tot zaak had gesteld om het oostelijk gedeelte van de badplaats Westende uit te bouwen²². Karl de Burlet was daarvan de leidende figuur en die werkte zoveel mogelijk verder in de lijn die Paul Otlet had uitgestippeld. Die ideeën werden ook gedeeld door Nicolas Lembrée en ze vonden elkaar dan ook in dat project van de oostelijke uitbouw van de badplaats. Lembrée had zelf reeds in 1903-1904 drie nieuwe vakantiewoningen op het oostelijk gedeelte van de badplaats laten bouwen. De villa's die de namen 'Les Clochettes', 'Les Genêts' en 'Les Sorbiers' meekregen, waren deel van een groep van vijf. Eén van de andere participanten in dat bouwproject was Francis D'hanis, een gewezen koloniaal die op deze wijze met Lembrée in contact kwam. De plannen werden opgemaakt door Octave Van Rysselberge en het project op een hoek van de zeedijk was zeker bedoeld om de grondverkoop in deze nieuwe zone aan te zwengelen. De bedoeling van het project was dus om hier een groep modelwoningen te realiseren. Opnieuw gedroeg Lembrée zich dus als een bouwpromotor.

Het voorbeeld van Lembrée werd alvast gevolgd door zijn goede vriend, de journalist Gaston Beirlaen. Die liet naast de tennisvelden bij het 'Westend'Hôtel' zijn nieuwe villa 'Primrose' bouwen. In tegenstelling tot Lembrée betrok Gaston Beirlaen zijn nieuwe vakantiewoning wel degelijk meteen. Ook Lembrée besloot uiteindelijk om ook effectief in dat gedeelte van de badplaats te gaan wonen. Hij liet daarvoor langs de Parklaan door Octave Van Rysselberghe de villagroep 'Les Terrasses' en 'Bel Air' bouwen. In eerstgenoemde villa vestigde hij zich definitief in 1906. Zijn eerste vakantiewoning 'Les Courlis' werd in hetzelfde jaar verkocht aan het echtpaar Ernest Dutry-Bruneel, waarmee hij voor het casino-

22 M. CONSTANDT, 'De erfenis van Paul Otlet: de oostelijke uitbreiding van Westende-Bad, 1903-1914', in: *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 152 (2015), p. 341-363.

De villa 'Pergola' aan de Parklaan was de tweede imposante villa die Victor Malguy in Westende liet bouwen. De bouwvakkers plaatsen op het moment van deze opname nog het laatste schrijnwerk (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

kon hij die opnieuw betrekken bij zijn projecten. Tot de nieuwkomers behoorde bijvoorbeeld de Fransman Victor Malguy, eigenaar van het Brusselse warenhuis 'Old England'. Die liet door de plaatselijke aannemer Jean Van Hecke naar plannen van de Brusselse architect Paul Saintenoy op de zeedijk de villa 'Sidonia' bouwen. Hij werd door Lembrée wellicht aangespoord tot verder investeren in Westende, want hij werd een belangrijke partner in diens project van het 'Grand Hôtel Belle-Vue'. Victor Malguy bouwde zelfs zijn tweede, meer prestigieuze, Westendse villa met de naam 'Pergola' in de Parklaan, vlak in de buurt van het vakantieverblijf van Lembrée.

Ook de Brusselse advocaat Max Hallet, die de villa 'Bagatelle' liet bouwen, behoorde tot de kenniskring van Lembrée. Max Hallet woonde trouwens in de Brusselse Louisalaan, dus in de buurt van het thuisadres van Lembrée. Zijn Brusselse woning werd gebouwd door Victor Horta, maar voor zijn vakantieverblijf in Westende zal hij een beroep doen op de Franse architect François Roussel.

Lembrée dacht ook aan een promotiecampagne om de tanende grondverkoop aan te zwengelen. Een wervende kaart met de aanduiding van de te koop aangeboden percelen was daarvoor het middel. De illustratie voor deze kaart werd geleverd door kunstschilder Jean Gouweloos²³. De tekening bestond uit een voorstelling van een mondaine dame die met haar twee kinderen op een duintop zat. Jean Gouweloos verbleef jarenlang iedere zomer in de badplaats en had er zelfs de eerste affiche voor gemaakt. Deze nieuwe tekening in opdracht van 'Les Hôtels Balnéaires' zou zowat het laatste Westendse wapenfeit van Jean Gouweloos zijn, want kort nadien verliet hij definitief Westende-Bad.

MET HET GRAND HÔTEL BELLE-VUE KOMT LEMBRÉE OP HET VOORPLAN

Tot 1910 speelde Lembrée een grote rol in de uitbouw van de badplaats Westende, maar dan steeds in de schaduw van de achtereenvolgende promotoren Paul Otlet en Karl de Burlet. Met het project van het 'Grand Hôtel Belle-Vue' zou het leven in dat oostelijk gedeelte van de badplaats serieus opgewaardeerd worden, en dat dit de verdienste was van Nicolas Lembrée mocht voortaan geweten zijn.

De NV die het grote luxueuze hotel zou realiseren werd gesticht bij notariële akte van 10 mei 1909²⁴. Bij de aandeelhouders vinden we, behalve Nicolas Lembrée zelf, ook Karl de Burlet, Ernest Dutry, Jean Van Hecke, Octave Van Rysselberghe, Victor Robyns de Schneidauer en Victor Malguy. Allemaal figuren dus die reeds vroeger hadden samengewerkt met Lembrée. Andere aandeelhouders waren de gewezen koloniale Hubert Lothaire en Francis D'Hanis, alsook advocaat Max Hallet. Ook met hen had Lembrée voorheen al contacten gelegd. Later kwam nog kunstschilder Paul Verdussen het gezelschap van de aandeelhouders versterken. Hij had de Brusselse zaak van Lembrée overgenomen en bezat ondertussen zelf een villa in Westende. Hij kan een beetje gezien worden als de opvolger van Jean Gouweloos als 'deken' van de kunstschilders in de badplaats.

23 Het schilderij dat aan de basis lag van deze tekening staat op de foto van zijn atelier zoals die werd gepubliceerd in: *Ostende Centre d'Art, Salon des Beaux Arts d'Ostende, Catalogue*, 1907, p. 21.

24 *Annexe au Moniteur Belge*, 1909, akte nr. 3411.

Om de bouw van het hotel op de zeedijk mogelijk te maken werd er een gewijzigd stratenplan opgesteld en werden enkele nieuwe straten voorzien²⁵. Bij de voorgestelde straatnamen vallen de namen van Otlet, Van Rysselberghe en Albéniz op. Die laatste naam verwees naar de befaamde Spaanse componist Isaac Albéniz, die in 1904 in Westende een belangrijk werk kon finaliseren en daarbij geholpen werd door Maurice Kufferath. De verdienste voor dit voorstel kwam van *'les propriétaires des terrains où va s'édifier prochainement le Grand Hôtel de Belle-Vue'*²⁶. Eén en ander gebeurde dus minstens met medeweten van Nicolas Lembrée. Met dit initiatief werd in ieder geval nog eens het voornemen benadrukt om in de badplaats een traditie op muzikaal vlak uit te bouwen.

Het nieuwe hotel werd ontworpen door Octave Van Rysselberghe en werd misschien opgetrokken door aannemer Jean Van Hecke. Het werd een imposant betonnen en beeldbepalend gebouw met heel wat hotelkamers. Later werd er een garagecomplex met logiesmogelijkheid voor de chauffeurs en een woning voor de directeur aan toegevoegd. Dat laatste gebouw werd niet meer door Octave Van Rysselberghe ontworpen, maar door de Franse architect François Roussel. Deze was afkomstig uit Rijsel (Noord-Frankrijk) en kan eigenlijk de opvolger van Octave Van Rysselberghe genoemd worden. Hij huurde bij zijn aankomst in België in 1908 eerst een woning van Jean Van Hecke in Middelkerke, vooraleer zich blijvend in Westende-Bad in zijn eigen villa te vestigen²⁷. Voor het merendeel van de villa's op dat nieuwe gedeelte van de badplaats leverde Roussel de plannen. Zo tekende hij ook, zoals hoger gezegd, de plannen voor de villa 'Bagatelle' van Max Hallet. Heel wat projecten werden wellicht uitgevoerd in nauwe samenwerking met de Middelkerkse aannemer Jean Van Hecke.

Het hotel werd geopend op 25 juni 1911 en op de gastenlijst stond in ieder geval Paul Otlet²⁸. Die was speciaal uitgenodigd door Nicolas

25 GAM, Mi 813, map 'Kaart Westende-Bad', 1910, kaart 'Ouverture de quelques rues près du territoire de Westende' en bijlage 'Description des rues'.

26 'A Westende', in: *Le Carillon*, 29/06/1909.

27 GAM, Briefwisseling Middelkerke 1908, brief van Jean Van Hecke aan het schepencollege van Middelkerke, dd. 25/06/1908.

28 BERGEN, *Mundaneum*, uitnodiging aan Paul Otlet.

Lembrée, afgevaardigd bestuurder van de NV, die zo zijn oude vriend met de nodige 'égards' behandelde en hem de evolutie van de badplaats na zijn vertrek wou tonen. Ter promotie van het nieuwe hotel werden een folder en een wervende affiche gemaakt, en de opdracht voor die laatste werd waarschijnlijk gegeven aan Paul Verdussen²⁹.

De eigenlijke uitbating van het hotel werd toevertrouwd aan de Franse hotelier Jules Foltz (*films*) die een internationale ploeg personeel samenstelde waarmee een optimale en feilloze hotelservice werd verzorgd. Jules Foltz was een oudgediende in de horeca: hij was namelijk uitbater van het hotel 'Gray et d'Albion' in Cannes. Dat hotel was onder meer bekend voor zijn mooie tuinen. Over deze stad wordt er soms gesproken als 'Cannes: capitale de l'hôtellerie'. Lembrée koos dus duidelijk voor een ervaren specialist. Met het engageren van twee Franse medewerkers, namelijk hotelier Foltz en architect Roussel, bewees Lembrée dat hij zijn medewerkers desnoods op de internationale markt zocht. Met Frankrijk had hij trouwens een bijzondere band, want in de Franse badplaats Cagnes bezat hij zelf een vakantiewoning en na de Eerste Wereldoorlog zal hij zich zelfs definitief in Frankrijk vestigen.

Lembrée begreep als geen ander ook het belang van een goede ontspanning voor zijn hotelgasten. De aspecten sport en kunst hadden in het verleden al gewerkt. Hij voegde daar nog het thermalisme en de nieuwigheid van de cinema aan toe. Het aanbod was ronduit aantrekkelijk.

Het strand bij het nieuwe hotel werd voorbehouden aan de hotelgasten en dat moest dus netjes en veilig zijn. De vergunning om het strand van Westende-Bad op het grondgebied van Middelkerke te mogen uitbaten, werd in 1909 verkregen van de gemeente Middelkerke. Het hield zowel de verplichting in om een reddingsdienst te organiseren als de toelating om er badcabines te plaatsen. Daarom selecteerde Nicolas Lembrée op een strenge wijze een ploeg redders. De kandidaten moesten kunnen zwemmen,

29 Van de vermoedelijke affiche is geen exemplaar bekend, enkel een verkleinde versie op prentbriefkaartformaat. We kunnen er genoegzaam van uitgaan dat met dezelfde tekening ook een affiche werd gemaakt.

Frans en Nederlands spreken, van goede zeden zijn, beschikken over een goed voorkomen en beleefd zijn. De kosten voor de reddingsdienst werden per jaar geraamd op 1.750 frank³⁰. De badcabines op het strand werden geleverd door Jean Van Hecke die er ook de uitbating van verzorgde³¹. Dit gebeurde in onderaanneming van Nicolas Lembrée. Deze aannemer uit Middelkerke was hiermee nogmaals de praktische rechterhand van Lembrée. Wellicht was Jean Van Hecke ook de bemiddelaar voor Lembrée als er problemen met het gemeentebestuur van Middelkerke waren.

In het hotel werd dus ook een thermaal instituut voorzien. Lembrée had de weldoende effecten van een thermale kuur zeker aan de lijve ondervonden toen hij in 1908 in het Algerijnse ‘Etablissement Thermal d’Hammam-Meskoutine’ had verbleven³². De Westendse baden stonden wellicht onder het beheer van dokter Gabriël Foucart die, trouwens samen met zijn echtgenote dr. Fassin, voorheen verbonden was aan het zeehospitaal van Middelkerke. Foucart kende dus de weldoende effecten van het zeeklimaat. Hij woonde in villa ‘Les Glycines’ in de Parklaan, op loopafstand van het nieuwe hotel en in de buurt van Nicolas Lembrée³³.

Bij het hotel werden er ook mooie tuinen en tennisvelden aangelegd. De poging om de overige tennisvelden in de badplaats te liquideren waren wel mislukt, maar alle aandacht ging voortaan toch uit naar de nieuwe locatie. Zo werd hier tussen 19 en 24 juli 1913 het ‘Tournoi International de Westende’ betwist³⁴. Dat toernooi ging voorheen door in het centrum van de badplaats. Het aspect van het tennis werd ook hier behartigd door Victor Robyns de Schneidauer, die daar al ruime ervaring mee had.

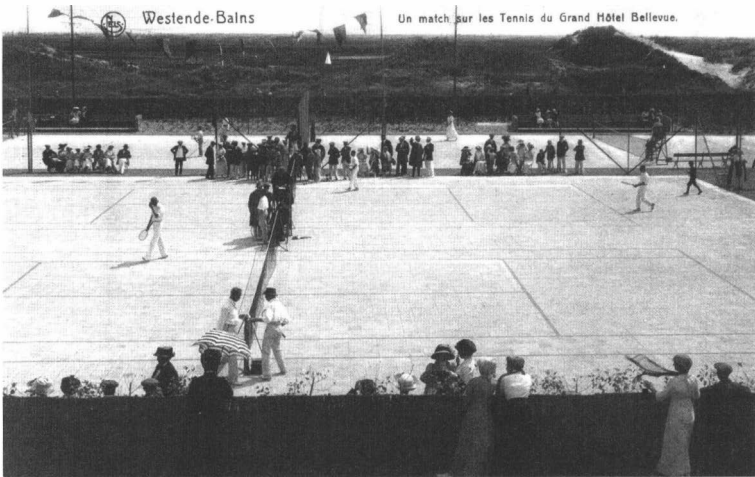
30 GAM, Mi 813, Map briefwisseling Lembrée, brief van 8 mei 1913 van Lembrée aan het schepencollege van Middelkerke.

31 GAM, PV van de politie van 24 juli 1913 waarbij Jean Van Hecke klacht neerlegt tegen onbekenden die zijn ‘houten tenten’ hebben beschadigd.

32 GAM, Mi 813, Map briefwisseling Lembrée, brief van 13 maart 1908 van Lembrée aan de burgemeester van Middelkerke op briefhoofd van deze thermale instelling.

33 Gabriel Foucart huwde met een vrouwelijke collega/geneesheer in Middelkerke, waarop het echtpaar het zeehospitaal verliet. In 1918 zou dr. Foucart alsnog sneuvelen en een jonge weduwe met drie kinderen nalaten.

34 Aankondiging in *Le Carillon* van 24/07/1913.

Prentbriefkaart met voorstelling van de nieuwe tennisvelden aan het 'Grand Hotel Bellevue', waar net een belangrijk toernooi plaatsvond (Verz. Kusthistories, Middelkerke).

Het aspect kunst werd evenmin vergeten. Het gebruikelijke kunstsalon in de badplaats werd voortaan niet langer in het kuraal of het 'Westend'Hôtel' ingericht, maar vanaf 1913 in het 'Grand Hôtel Belle-Vue'. Deze tentoonstelling werd gestuurd door kunstschilder Henry Janlet, die voordien in Westende en elders aan de kust meerdere zomerexpo's inrichtte. Henry Janlet organiseerde in 1913 ook een druk bijgewoond concert in de feestzaal van het nieuwe hotel. Gaston Beirlaen bracht als volgt verslag uit over het publiek³⁵: "... *d'un monde très distingué, dames en élégantes toilettes de soirée, jeunes filles en robes claires et messieurs très smart en smoking ou en frac. On sait d'ailleurs que Westende est une plage presque exclusivement fréquentée par la haute société et surtout par la noblesse authentique*".

In 1913 had men in het nieuwe hotel een kunstsalon, een concert en een tennistoernooi. Dat smaakte duidelijk naar meer. Lembreë had zeker nog meerdere nieuwe ideeën, waar cinema er één van was. Om dat te financieren deed hij eens te meer een beroep op

35 'De Westende-Bains', in: *Le Carillon*, 23 & 24/08/1913.

de beproefde methode van een coöperatieve. Op 8 mei 1914 werd de coöperatieve vennootschap 'Art, Sports et Agrément' opgericht met als doel³⁶: "*la création et l'exploitation à Westende-Bains de toutes réunions sportives, artistiques, littéraires et d'agrément, notamment l'exploitation d'enclos pour lawn tennis... la construction et l'exploitation de (1) une salle pour exposition de tableaux, (2) un cinéma spectacle*". Tot de stichters behoorden, behalve Nicolas Lembrée namens 'Westende Lawn Tennis', warenhuisbaas Victor Malguy, toernooi-inrichter Victor Robyns de Schneidauer en bouwpromotor Henri Samuel, naast nog vele anderen. Het bouwprogramma bestond dus uit een cinema en een tentoonstellingszaal. De cinema werd effectief nog gebouwd, de plannen hiervoor werd opnieuw geleverd door de Franse architect François Roussel. Of er ook daadwerkelijk films werden vertoond, is niet duidelijk, de oorlog brak immers kort hierna uit.

Ook de tentoonstellingszaal met de naam 'La Maison d'Art' werd nog gebouwd. In 1914 vond er een tentoonstelling plaats. Daaraan nam kunstschilder René Janssens deel met twee werken. Hij getuigde daarover na de Eerste Wereldoorlog als volgt³⁷: "*En juillet 1914, invité par M. Lembrée, administrateur, j'ai envoyé à la Société Arts (sic), Sports et Agrément de Westende-Bains deux tableaux qui figuraient à l'exposition du nouveau casino lorsque la guerre a éclaté*". Opmerkelijk is dat er hier gesproken werd van een nieuw casino. Duidelijk wou Lembrée dus het bestaande kursaalgebouwtje, dat hij nota bene zelf had opgericht, doen vergeten met zijn nieuwe tentoonstellingsruimte.

Lembrée had dus het uitgesproken idee om alle vormen van ontspanning samen te brengen in de buurt van zijn nieuwe hotel. Zowel de beproefde vormen zoals tennis en kunsttentoonstellingen, als de nieuwe ideeën zoals de cinema en het thermaal gegeven werden hier samengebracht. Het betekende zeker een duidelijke concurrentie met het oudere gedeelte van de badplaats.

36 Stichtingsakte van 8 mei 1914 verleden voor notaris F. Ouverleaux-Lagasse te Brussel.

37 GAM, Mi 813, Map briefwisseling i.v.m. oorlogsschade, brief van 13 september 1913 van René Janssens aan de burgemeester van Middelkerke.

WERELDOORLOG I EN DE KORTE TERUGKEER VAN NICOLAS
LEMBRÉE

Nicolas Lembrée vluchtte tijdens de Eerste Wereldoorlog, wellicht via Oostende, weg uit België. Hij wordt op 1 december 1914 vermeld in een lijst van vluchtelingen in Folkestone en omgeving als zijnde afkomstig van Vaux Chavannes en verblijvend in het hotel 'Lyndhurst'³⁸. Opmerkelijk is dat hij Westende niet vermeldde als woonplaats. Wanneer precies hij in Folkestone is aangekomen, is niet duidelijk. De registratie van vluchtelingen gebeurde er pas vanaf begin december 1914. Net zoals veel andere Belgen op de vlucht bleef Lembrée echter niet in Groot-Brittannië, maar reisde hij door naar Frankrijk. In mei 1917 verbleef hij in het hotel 'Georges' in Aix-les-Bains. Hij deed een oproep naar landgenoten om samen een huis in die streek te huren en de kosten te delen³⁹. Hij was ondertussen weduwnaar geworden en huwde er op 27 april 1915 met zijn tweede echtgenote Marie Prud'homme (°Parijs 17/01/1879).

Na de wapenstilstand keerde Nicolas Lembrée met zijn nieuwe echtgenote terug naar Westende en liet aanvankelijk zijn voorne- men blijken om zich actief in te laten met de wederopbouw van de badplaats. Op 30 april 1919 vertegenwoordigde hij namelijk alle maatschappijen met belangen in Westende bij de rechtbank van oorlogsschade⁴⁰. In die zitting werd trouwens architect Ernest Jaspar aangesteld om de oorlogsschade op te meten. In september 1919 schreef hij ook nog een brief aan het gemeentebestuur van Middelkerke waarin hij duidelijk de intentie liet blijken om het 'Grand Hôtel Belle-Vue' opnieuw op te trekken⁴¹: "*Nous avons l'honneur de vous faire connaître que nous allons reconstruire le Grand Hôtel Bellevue sur les plans déjà approuvés. Mais nous ne reconstruirons pas l'hôtellerie garage ni la villa du directeur*".

38 'Liste des réfugiés à Folkestone et environs', in: *L'Echo de la presse internationale: journal belge quotidien d'informations*, 01/12/1914.

39 'Un Belge', in: *Le XXe siècle: journal d'union et d'action catholique*, 19/05/1917.

40 MIDDELSKERKE, Kusthistories, P.V van 'Réunion du conseil d'administration de Westende Plage du 17 mai 1919'.

41 GAM, Mi 813, Map briefwisseling met N. Lembrée, brief van 27 september 1919 van Nicolas Lembrée aan het schepencollege van Middelkerke.

Ondanks dit dubbele engagement besloot Nicolas Lembrée in 1920 toch om Westende te verlaten en zich eerst in het Brusselse en later in Frankrijk te vestigen. Waarom hij uiteindelijk paste voor de verdere afwerking van het Westendse verhaal is niet duidelijk. Was het onder druk van zijn tweede echtgenote die terug naar Frankrijk wou, of was het wegvallen van enkele wapenbroeders van weleer de oorzaak? Zo waren Victor Malguy en Victor Robyns de Schneidauer reeds vroeg na de Eerste Wereldoorlog gestorven. In 1922 keerde het echtpaar Lembrée-Prudhomme terug naar Frankrijk om zich in Vence te vestigen. In 1924 kocht Nicolas Lembrée een villa aan in Aix-les-Bains⁴². Dit was niet toevallig een badplaats waar hij tijdens de Eerste Wereldoorlog ook had verbleven. Hij overleed en op 17 oktober 1928. Zijn vrouw bleef tot haar dood in 1956 in Vence wonen⁴³.

CONCLUSIE

Nicolas Lembrée drukte, zeker voor de Eerste Wereldoorlog, een duidelijke stempel op het leven in de badplaats Westende, eerst op het centrale gedeelte en vanaf 1906 op de oostelijke uitbreiding ervan. Van bescheiden komaf klom hij omhoog op de sociale ladder en nam bij de burgerij een gewaardeerde plaats in. Hij was thuis in het artistieke milieu. Heel wat kunstschilders waren met hem bevriend. Met de muzikale wereld had hij wellicht ook goede contacten, maar dat is minder duidelijk aantoonbaar.

Hij speelde in Westende een rol als bouwpromotor, immobiliën-makelaar en hotelbaas. Zijn grootste verdienste lag evenwel in de ontspanningssector. Hij stuurde en coördineerde zowat alle vormen van ontspanning binnen de badplaats. Hij verzoende kwaliteit met een mondain karakter ervan. Het belang van een goede communicatie in woord en beeld werd daarbij zeker niet onderschat. Goede journalistieke berichtgeving en wervend promotiemateriaal waren daarbij de geschikte middelen.

Vanuit zijn Luiks-Brusselse achtergrond bouwde hij een netwerk uit waarmee hij van Westende een moderne badplaats wou ma-

42 Maison dite villa de Solms, puis La Sapinière, nota van 2012 (www.patrimoine-aix-lesbains.fr, geraadpleegd op 02/09/2016).

43 Emailbericht van Laurence Magrey namens stad Vence dd. 31/08/2016 aan Marc Constandt.

ken. Met de formule van een coöperatieve slaagde hij er zelfs in om zowat alle eigenaars van de badplaats tot participatie te bewegen. Zijn medewerkers werden met zorg gekozen. Hij schrok er niet voor terug om die in Frankrijk te rekruteren. Hij wou duidelijk geschikte mensen voor de job. Ook de andere werkkrachten zoals bijv. de redders, moesten aan vrij hoge eisen beantwoorden. Na medestichter Paul Otlet, wiens ideeën hij trouwens deelde, is hij ongetwijfeld de tweede belangrijkste figuur op rij uit Westende-Bad tijdens de Belle Époque.

BIJLAGE

Overzicht van de personen op wie Nicolas Lembrée een beroep deed bij de uitbouw van Westende-Bad

Promotie:

Theo Van Rysselberghe, kunstschilder

Jean Gouweloos, kunstschilder

Paul Verdussen, kunstschilder

Gaston Beirlaen, journalist

Bouw:

Octave Van Rysselberghe, architect

François Roussel (Fr.), architect

Jean Van Hecke, aannemer

Ontspanning:

Henry Janlet, expobouwer

Victor Robyns de Schneidauer, organisatie tennistoernooi

Valentine Dutry-Bruneel, muzikale programmatie

Horeca:

Jules Foltz (Fr.), hotelier

Gabriël Foucart, dokter thermaal instituut

Financieel:

Victor Malguy (Fr.), warenhuisbaas

Henri Samuel, bouwpromotor

Ernest Dutry, handelaar

Max Hallet, advocaat

Burgerverzet en executies in bolwerk Brugge¹

Een eeuw geleden werd kapitein Charles Algernon Fryatt terechtgesteld op wat nu het ‘Beluik der Gefusilleerden’ heet. Verscheidene Belgische verzetslieden lieten hier eveneens honderd jaar geleden het leven.

De vraag naar de achtergrond van die terechtstellingen blijft belangrijk. Sommigen verwerpen vandaag de dood van Fryatt en anderen als zinloos, in de context van een oorlog die überhaupt zinloos zou zijn geweest.² Naar mijn mening is dit onterecht. Niet dat ik ervoor pleit om de oorlogsretoriek van stal te halen en deze mensen af te schilderen als helden gedood door barbaren. Maar we moeten erkennen dat deze mensen zijn gestorven voor een zaak die ons vandaag nog aanbelangt.

DE ZAAK-FRYATT

Lente 1915. Het Duitse *Marinekorps Flandern* bezet de Vlaamse kust (met Brugge) en bestookt van daaruit het handels- en passagiersverkeer op de Noordzee. Op 28 maart 1915 wordt het één Britse kapitein teveel. Een Duitse onderzeeër bestookt het passagiersschip *SS Brussels*. De kapitein, Charles Fryatt, keert zijn schip en maakt aanstalten om de onderzeeër te rammen, die schielijk onder de golven verdwijnt. Fryatt krijgt van de Britse Admiraliteit een gouden horloge als beloning. Maar de Duitse zeemacht zal wraak nemen.³

En wel aldus. Zomer 1916. De langverwachte botsing tussen de machtige Britse en Duitse oorlogsvloten is ergekomen... en die *clash*

¹ Bewerkte tekst van mijn lezing op de herdenkingsplechtigheid Charles Algernon Fryatt, Beluik der Gefusilleerden/Gerechtsgebouw, Brugge, 27 juli 2016, in aanwezigheid van familieleden van Charles Fryatt en Abel Rivière, ambassadeur Alison Rose, burgemeester Renaat Landuyt, overheidspersonen en belangstellenden.

² Zo bijv. een recente publicatie van de Nederlandse historicus J.H.J. ANDRIESEN, ‘De terechtstelling van kapitein Charles Fryatt’, 2013, <http://www.wereldoorlog1418.nl/Hans-Andriessen/De-terechtstelling-van-kapitein-Charles-Fryatt.pdf>.

³ P.G. HALPERN, *A Naval History of WWI*, Londen, 1995, p. 296.

of the titans heeft in het geheel geen verschil gemaakt.⁴ Dus glijdt de blik van de Duitse zeemacht weer naar de basis in Vlaanderen, van waaruit de marine steeds vérdgergaande claims legt op de Noordzee.⁵ Op 22 juni 1916 kaapt een Duitse destroyer het schip van Fryatt. Met zijn bemanning wordt hij naar Zeebrugge geleid.

Aan boord zitten ook 50 ontsnapte Russische krijgsgevangenen; het *Marinekorps* grapt dat “we er erg trots op zijn dat we Russen hebben kunnen vatten in Vlánderen.”⁶ Fryatt wordt naar een Duits kamp gebracht, aldaar formeel aangehouden, teruggevoerd naar Brugge en daar berecht. Tijdens een slechts twee uur durend proces verklaren de militaire rechters hem tot “franc-tireur”, m.a.w. een burger die zich illegaal in de strijd heeft gemengd. Ze veroordelen Fryatt ter dood. Hij wordt onmiddellijk terechtgesteld - door een haastig verzameld peloton, dat nog even snel wat schietoefeningen heeft gedaan.⁷ De Duitse pers oordeelt dat Fryatt de regels van beschaafde oorlogsvoering heeft geschonden, en dan nog in opdracht van de Britse regering; kranten noemen hem zelfs “een huurmoordenaar.”⁸

De terechtstelling wordt een internationaal schandaal. Gerechtelijke moord, roepen de Britten; in Australië komt het jaar daarna een film uit met de titel *De Moord op Kapitein Fryatt*. Die reacties zijn te verwachten, maar ook uit meer neutrale hoek is de veroordeling scherp. De *New York Times* spreekt van een “weloverwogen moord.”⁹

4 F. NAGLER, J. HILLMANN & M. EPKENHANS (eds.), *Jutland. World War I's greatest naval battle*, Lexington, 2015.

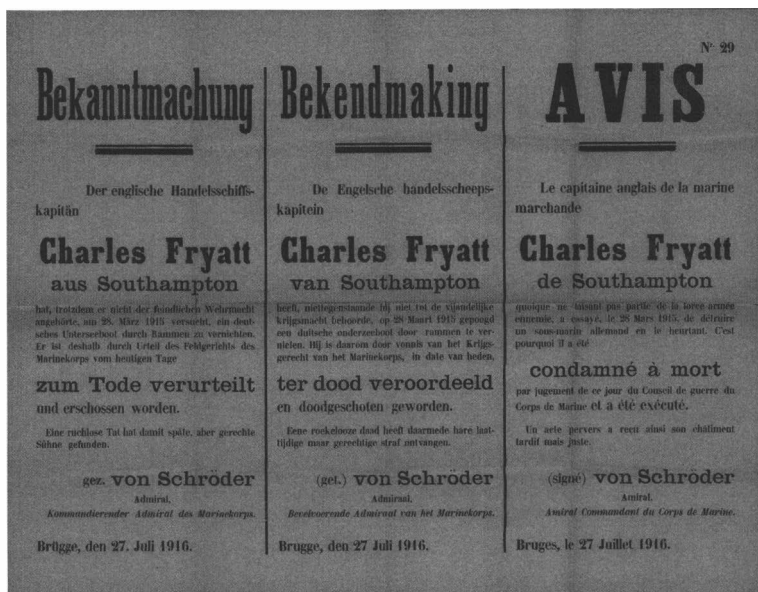
5 Zie het hoofdstuk ‘Claims op de zee’ in: S. DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge: Bezette Stad in 14-18*, Veurne, 2014; zie ook M.D. KARAU, “*Wielding the Dagger*”: the *MarineKorps Flandern and the German War Effort, 1914-1918*, Westport (Connecticut)-Londen, 2003, p. 73-74.

6 ‘Der aufgebrachte englische Dampfer “Brussels” nach der Ankunft in Flandern’, in: *An Flanderns Küste* 15 juli 1916, p. 71.

7 ANONIEM [de Brugse schepen Louis Ryelandt], *De terechtstellingen te Brugge onder de Duitse bezetting door een ooggetuige*, Brugge, z.d.

8 Woorden uit het persbericht van het officieuze persagentschap *Wolff's Telegraphisches Bureau* van 31 juli 1916, overgenomen in de Duitse en Oostenrijkse pers; zie o.a. ‘Die Hinrichtung Fryatts: Deutsche Erwiderung auf Greys Polemik’, in: *Die Zeit*, 1 augustus 1916.

9 HALPERN, *Naval History*, p. 296.

Aanplakbrief met de aankondiging van de terdoodveroordeling en terechtstelling van kapitein Charles Fryatt, ondertekend door admiraal von Schröder, 27 juli 1916 (Stads-archief, Modern Archief, Duitse oorlogsplakaten, nr. 634)

WAAROM EEN SCHANDAAL?

Waarom die verontwaardiging om de dood van één man tegen de achtergrond van de duizenden frontdoden elke dag? Ging het hier enkel om oorlogspropaganda?

Nee, het ging om iets wezenlijks. Hoewel Fryatt niet geheel vrijuit ging, was hij veroordeeld op twijfelachtige gronden. Het zeerecht ter zake was uiterst complex en de onderzeese oorlog was een totaal nieuw gegeven. Het stond dan ook helemaal niet vast of Fryatt wel een misdaad had gepleegd, laat staan een hálsmisdaad. De Amerikaanse gezant in Brussel drong aan op een gespecialiseerde advocaat. Het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken ging akkoord, en zelfs de Duitse admiraliteit. In Brugge stelde de eigen advocaat van het Marinekorps dat hij absoluut geen expert was in dit soort zaken. Hij pleitte voor uitstel.¹⁰

10 G. HANKEL, *Die Leipziger Prozesse: Deutsche Kriegsverbrechen und ihre strafrecht-*

Maar de bevelhebber van het *Marinegebiet*, Admiral Ludwig von Schröder, weigerde en het proces ging door, met het gekende gevolg. Het is tekenend dat Fryatt onmiddellijk werd terechtgesteld, terwijl terdoodveroordeelden normaal in beroep konden gaan. Heel Brugge zag de executie als een daad van persoonlijke wraakneming van von Schröder en wist dat Berlijn hem had willen tegenhouden.¹¹ (Na de oorlog zou Londen proberen om von Schröder te laten veroordelen als een oorlogsmisdadiger, maar Duitse rechters verklaarden de zaak niet-ontvankelijk.¹²)

Met andere woorden, Fryatts proces en terechtstelling waren een breuk met de regels, en dáárom werden ze een internationaal schandaal. Maar waren “regels” dan zo belangrijk tegen de achtergrond van een intense oorlog? Brak oorlog niet alle regels?

Toch niet. De internationale rechtsorde deed er, voor de oorlogsgeneratie, wel degelijk toe. Wie de Grote Oorlog begrijpen wil, moet dat erkennen.¹³ Voor de Britten, die het grootste leger uit hun geschiedenis naar het Europese vasteland stuurden, télde het internationale evenwicht; de invasie van het neutrale België had oprechte verontwaardiging gewekt, en niet alleen bij de geschoolde elite. De Britse cultuur was in die dagen doordeesemd van een gevoel van missie. Dit behelsde zeer zeker een dimensie van superioriteit, en het stond machtsmisbruik bepaald niet in de weg. Maar toch - het idee van een “Concert van Europa” waarin ook kleine landen recht op zelfstandig bestaan genoten, raakte wel degelijk een snaar in brede kring. En de zaak-Fryatt ging om nog een ander verworven recht, de vrijheid op zee.

Maar waarom namen sommige Duitse leiders dan het risico om Duitsland internationaal te discrediteren, net nu de storm een

liche Verfolgung nach dem Ersten Weltkrieg, Hamburg, 2003, p. 442-451; over het verzoek van Brand Whitlock, p. 448, n. 169. Voor een diepgaande analyse van de zaak-Fryatt en het internationale recht, zie I.V. HULL, *A Scrap of Paper: Breaking and Making International Law during the Great War*, Ithaca (New York), 2014, p. 252-255.

11 [RYELANDT], *De terechtstellingen*.

12 HALPERN, *Naval History*, loc. cit.

13 HULL, *A Scrap of Paper*.

beetje was geluwd rond de schandalen van 1915: het zinken van de *Lusitania* en de terechtstelling van de Engelse verpleegster Edith Cavell (die het Verenigd Koninkrijk in één klap duizenden vrijwilligers had bezorgd) ...?

Het Duitse ministerie van Buitenlandse Zaken was er, zoals we hebben gezien, zeer op gesteld om nieuwe imagoschade te vermijden. Maar het kon zijn wil niet altijd doordrukken. In Duitsland was het burgerlijk gezag immers veel meer ondergeschikt aan het militaire gezag dan het geval was in Frankrijk of het Verenigd Koninkrijk. En de Duitse militairen hadden zo hun eigen mening over wat de oorlog nu eenmaal vergde.

CLAIMS OP DE NOORDZEE

Wat betekent dit voor Charles Fryatt en voor Brugge? De terechtstelling van Fryatt was een manier om claims op de Noordzee kracht bij te zetten. Waarom? Wat was de bredere strategie?

Zoals eerder gezegd, de Britten (net als de Fransen en de Belgen) definieerden de oorlog als een oorlog om het herstel van de internationale rechtsorde. Maar hoe definieerden de Duitsers de oorlog? De geallieerden mochten hun tegenstanders graag afschilderen als bloeddorstige militaristen, bezeten door veroveringszucht, maar niets was minder waar. Ook in Duitsland werd de oorlog in brede kring oprecht ervaren als een verdedigingsoorlog.¹⁴ Het algemene gevoel was dat het land aan alle kanten werd omringd door vijanden en dat de oorlog die omcirkeling moest doorbreken. Een breed gedeelde opinie, óók onder socialisten.

Toch zou juist de Duitse socialistische partij over deze kwestie in tweeën breken. Want de Duitse zelfdefinitie behelsde een paradox: het argument van zelfverdediging ten spijt, waren het Duitse troepen die, zowel aan West- als Oostfront, veroverd gebied bezetten. Kritische stemmen in Duitsland wezen hierop.¹⁵

14 A. WATSON, *Ring of Steel: Germany and Austria-Hungary at War, 1914-1918*, Londen, 2014.

15 S. BERGER, 'Die Parteispaltung während des Ersten Weltkrieges', in: B. FAULENBACH & A. HELLE (eds.), *Menschen, Ideen, Wegmarken. Aus 150 Jahren deutscher*

Maar voor vele anderen vormden deze veroverde gebieden enkel een vooruitgeschoven verdedigingslijn voor Duitsland; bezetten was dus een vorm van zelfverdediging. Zeker in het geval van België en alleszins in het geval van de Vlaamse kust.

Die kust was van grote waarde voor de Duitse oorlogsinspanning. Eens het Westelijk Front was vastgelopen, werd bezet België her-schapen in één grote verdedigingspost. En voor de kust gold dat in verhevigde mate. De driehoek Brugge-Zeebrugge-Oostende werd intens uitgebouwd. De havens werden uitgediept en bewa-pend, de kustbatterijen almaar krachtiger,¹⁶ vóór de kust kwamen mijnevelden. Tegen juni 1915 was de Vlaamse kust uitgegroeid tot de zwaarst versterkte kustlijn ter wereld.¹⁷

Waar toe diende die kustbasis? Niet voor een geplande invasie van het Verenigd Koninkrijk. Wèl voor een uitputtingsslag te-gen geallieerde scheepsroutes in de Noordzee, een slag gevoerd met lichte types duikboten (B- en C-klasse) en met lichte sche-pen. Dat type oorlog op zee heette *Kleinkrieg* - in tegenstelling tot *Grosskrieg*, de botsing van oorlogsvloten op hoge zee. Admiraal von Schröder, die reeds vóór de oorlog een eventuele *Kleinkrieg* tegen het Verenigd Koninkrijk lang en diep had bestudeerd, be-val thans zijn *Marinekorps* een forse positie uit te bouwen op de Vlaamse kust. Zijn vloot slaagde er zelfs in mijnen te leggen aan de monding van de Theems. Een uitvalsbasis voor een aanval op Engeland was von Schröders Brugse bolwerk niet; wèl een basis voor een uitputtingsslag. Én het was een bolwerk om de Duitse veroveringen te beschermen. In die zin was ook deze regio onder-deel van een wezenlijk statische oorlog.¹⁸

Dit hevig versterkte bolwerk werd ook naar binnen toe versterkt. Burgers uit de streek zagen hun bewegingsvrijheid ontzaglijk inge-

Sozialdemokratie, Berlijn, 2013, p. 52-61. Zie ook M. DREYER & O. LEMBCKE, *Die deutsche Diskussion um die Kriegsschuldfrage 1918/19*, Berlijn, 1993, p. 31-55.

16 P. VERBEKE, "de kustbatterijen" in: IDEM, *Leven in een bezette stad: Brugge 14-18*, ongepubliceerde studie, 2011. Met oprechte dank aan Dr. Verbeke voor de inzage in zijn werk.

17 KARAU, *Wielding the Dagger*, p. 25-28.

18 DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge*.

perkt: bruggen, kanalen, spoorwegen en stranden waren verboden terrein. Vrouwen werden met regelmaat onderworpen aan vernederende onderzoeken om na te gaan of ze geen verboden documenten bij zich hadden. En tijdens de tweede oorlogshelpt zou het *Marinekorps* zijn eigen troepen controleren op verboden lectuur - zeker de manschappen van Poolse, Elzasser, of Deense afkomst.¹⁹

Het ging er, kortom, om dit bolwerk voor Duitsland te behouden. Voor von Schröder was dat een topprioriteit. Hij was van mening dat, ook al won Duitsland deze oorlog, er een tweede Duits-Britse oorlog volgen zou. En voor die tweede ronde was het bezit van de Vlaamse kust cruciaal. Meer nog, wellicht zou het Duitse bolwerk aan de Vlaamse kust de Britten van een tweede oorlog doen afzien en hen ertoe brengen Duitsland zijn “rechtmatige wereldstatus” (von Schröders woorden) te gunnen. De Belgen, schreef hij, zou het allemaal niet zoveel kunnen schelen: die maalden niet om zelfstandigheid, als ze maar welvaart genoten. Het mag duidelijk zijn: von Schröder had geen hoge dunk van de Belgen.²⁰

HET BOLWERK ONDERGRAVEN: BURGERVERZET

Toch bleken er burgers bereid om op gevaar van eigen leven het bolwerk te ondergraven. Op 16 september 1915 werden in Brugge zes mannen terechtgesteld voor diverse daden van burgerverzet. Eén van hen was Emiel Van Veirdeghem, landbouwer, 59 jaar oud; hij had het voor de Duitse troepen cruciale spoorwegknooppunt in Aalter bespioneerd. Getuigen vertelden later dat hij zich in de gevangenis kranig had gedragen en had verklaard de prijs te willen betalen voor zijn bijdrage aan de verhoopte bevrijding. Van Veirdeghem bleef stoïcijns tot het einde: voor het executiepeloton nam hij afscheid met de onsterfelijke woorden: *Salut, zulle!* ... een manier om te tonen dat hij niet klein te krijgen was.²¹

19 DE SCHAEPDRIJVER, *Bolwerk Brugge*.

20 Von Schröder aan von Tirpitz en Keizer Wilhelm II, 31 maart 1915, FREIBURG-IM-BREISGAU, *Bundesarchiv-Militärarchiv* [verder BA-MA Freiburg], RM3:5639, citaat in: KARAU, *Wielding the Dagger*, p. 95.

21 [RYELANDT], *De terechtstellingen*; zie ook L. SCHEPENS, *Brugge bezet 1914/1918-1940/1944: het leven in een stad tijdens twee wereldoorlogen*, Tielt, 1985, p. 198. De rode affiche die de terechtstelling aankondigde wordt bewaard in: BRUGGE, *Stadsarchief* [verder SAB], Modern Archief, I. Algemeen Bestuur, Aanplakbrieven.

Spioneren was een middel om het bolwerk van binnenuit aan te vallen. Het was een ongewapende vorm van verzet, zoals het overgrote deel van het burgerverzet in de Eerste Wereldoorlog. Burgers namen de wapens niet op, maar gebruikten hun specifieke wapens: plaatselijke kennis en contacten. En durf.

Eén treffend voorbeeld is dat van de Brugse Jeanne De Beir, een 41-jarige weduwe die in Duinkerke woonde en dienst had genomen bij de Franse inlichtingendiensten. Voor haar spionagewerk maakte ze gebruik van haar contacten langs de hele kust, van Noord-Frankrijk tot Zeeuws-Vlaanderen. Én haar contacten in Brugge: een kennis die een café had waar *Marinekorps*-troepen kwamen; haar zuster, die een pension bestierde waar Duitse officieren logeerden, en waar De Beirs dochter ook werkte. Moeder en dochter legden samen de hand op leerzame documenten, bijv. een kaartje dat aangaf waar de kustbatterijen stonden. De Beir smokkelde zélf haar rapporten naar Nederland. Vandaar keerde ze terug naar Duinkerke voor opdrachten en trok dan weer naar Brugge. Met andere woorden: Jeanne De Beir slaagde erin een hele reeks barricades te omzeilen en langs de hele bezette kust een communicatielijn van Frankrijk naar Nederland te herstellen. Maar lang duurde het niet: juist haar vele omzwervingen wekten wantrouwen bij de Duitse contraspionagediensten. Veel konden ze niet bewijzen, maar het leed geen twijfel dat ze een belangrijke rol had gespeeld. En dus kreeg De Beir op 19 november 1915 de doodstraf. Von Schröder was niet van plan haar genade te verlenen, de storm rond de terechtstelling van Edith Cavell op 12 oktober ten spijt. De executie van een vrouw, een als extreem ingeschatte stap, diende potentiële spionnen duidelijk te maken dat het *Marinekorps* voor niets terugdeinsde om het bolwerk te beschermen. Toch moest de admiraal inbinden tegen het (voor één keer) verenigde front van het Berlijnse Ministerie van Buitenlandse Zaken en het Brugse gemeentebestuur.

Ik zal wat dieper ingaan op de manier waarop De Beirs leven werd gered, want het verschaft inzicht in de machtsdynamiek. Haar terechtstelling was vastgelegd voor 21 november 1915 in de namiddag. Maar eerder die dag vond in Brugge een ceremonie plaats:

de inwijding van een monument bij het ereperk voor de Duitse gesneuvelden op de Brugse begraafplaats. (Als monument koos het *Marinekorps*, veelzeggend genoeg, een met veel moeite van de Noord-Duitse heide naar Vlaanderen versleepte monoliet.) Bij de inhuldiging van dat monument sprak de Brugse burgemeester Amédée Visart de Bocarmé waardige woorden: voorbij de dood, stelde hij, verdwijnt de vijandschap en resten enkel broederschap, waarheid en liefde.²² De burgemeester nam de gelegenheid om von Schröder aan te spreken over De Beir. De admiraal, wellicht onder de indruk van de plechtigheid, stemde toe in uitstel van executie. En dát gaf de Duitse diplomatie de kans om in actie te treden. In Berlijn sprak de minister van Buitenlandse Zaken het keizerlijke gerechtshof aan. Het hielp: De Beir verkreeg, na enkele weken, genade. In februari 1916 werd ze naar een Duitse gevangenis vervoerd, waar ze, hoewel in zeer harde omstandigheden, de oorlog overleefde. De Beir keerde na de oorlog terug naar Brugge, opende er een hotel, en stierf in 1971, bijna 100 jaar oud.²³

Zij was een uitzonderlijke figuur, zoals andere verzetsmensen ook. Toch weerspiegelt de door die mensen gemaakte keuzes een bredere overtuiging in de bezette samenleving: het wijd verspreide vertrouwen in de bevrijding. Een vertrouwen dat wortelde in een onwrikbaar rechtvaardigheidsbeginsel: de invasie gold als een grove schending van het recht en kón dus per definitie geen blijvend resultaat opleveren. (In het meer cynische jaar 1940 zou deze gedachte al lang niet meer zo rotsvast overeind staan, ook in Brugge niet - maar dat is een ander verhaal.²⁴)

22 De tekst van de toespraak in: STAD BRUGGE, *Gemeenteblad 1915-1918*, p. 107-108.

23 BA-MA Freiburg, RM120/161, lijst met spionnen, 5 december 1916; J. DE BEIR [sic], *In the Eagle's Claws*, Brugge, z.d. [1928]; zie o.a. de kaart op p. 65 over haar spionagetochten. Over haar genadeverlening, p. 112, 156. De door de Duitsers gencesureerde pers: 'Uit Brugge: de verzoenende kracht van het graf', in: *De Gazet van Brussel*, 10 januari 1916, p. 5. De brief van Von Jagow: D. DE WEERDT, *De vrouwen van de Eerste Wereldoorlog*, Gent, z.d. [1990], p. 184-189. Zie ook SCHEPENS, *Brugge bezet*, p. 200, 252. N.B. Er heerst enige verwarring over de spionagedienst waar zij voor werkte, maar het was wel degelijk de Franse: ze kreeg haar opdrachten van Colonel Jean Wallner (Grand Quartier Général). Ook wordt wel eens geschreven dat von Schröder haar genade verleende, maar hij stemde enkel toe in uitstel, vandaar Von Jagows brief.

24 SCHEPENS, *Brugge bezet*, p. 133 en *passim*.

En dus bleven vormen van verzet levend. De risico's groeiden, want de Duitse contraspionagediensten werden steeds vervaarlijker. Zo slaagden ze erin een netwerk op te rollen geleid door Pierre Mus, een naar Brussel verhuisde kleermaker uit het dorp Dudzele. In maart 1916 werden drie van Mus' mensen in Brugge aangehouden; hijzelf kon ontsnappen.

Op 12 april werden de drie ter dood veroordeeld. De gezinnen mochten snel afscheid nemen terwijl de wagen naar de executieplek al klaarstond - en bij de executieplek, waar de doodskisten al gereed stonden, wachtten de schepenen, die de terechtstelling moesten bijwonen, in de stromende regen. Maar op het laatste moment kwam nieuws van uitstel. Er was hoop. In werkelijkheid werd de executie uitgesteld omdat de *Polizei* alsnog hoopte Pierre Mus te vatten. Hij was op dat moment de meest gezochte man van Europa: tijdens zijn vlucht had hij een Duitse politieman neergestoken. Zijn twee broers, die zelf spionagenetwerken leidden, werden terechtgesteld, één in Gent en één in Brussel.

Intussen had in Brugge het *Marinekorps* besloten om alsnog over te gaan tot de terechtstelling, en wel op 8 mei - de dag waarop normaal de Heilig-Bloedprocessie zou uitgaan. Een bewust gekozen dag om de Bruggelingen te tonen wie het voor het zeggen had. Temeer daar één van de gevangenen, de 49-jarige gepensioneerde rijkswachter Jules Delaplace, in de laatste vóóroorlogse processie nog bij de erewacht had behoord. En zo werden de drie terechtgesteld, terwijl, buiten de muren van het beluik, een grote menigte zwijgend stond te wachten. Neumann, de bevelhebber van het peloton, een reserve-officier die in het gewone leven notaris was, had het zwaar. Traag schreden de veroordeelde mannen voorbij de schepenen; één vroeg hen voor zijn gezin te zorgen. Net vóór de schoten weerklonken, slaakten twee van de mannen patriottische kreten. Toen was het voorbij. Neumann was de wanhoop nabij; "we hadden haast medelijden met hem", zei een getuige later.²⁵

25 J. VAN DER FRAENEN, *Voor den kop geschoten: executies van Belgische spionnen door de Duitse bezetter (1914-1918)*, Roeselare, 2009; [RYELANDT], *De terechtstellingen*.

Er zouden die zomer nog twee executies volgen: Leopold Brion, een jonge meestergast uit Wenduine, en Abel Rivière, een jonge tekenaar uit Brugge, hadden voor het Britse Groot Hoofdkwartier de kustverdediging in de duinen in kaart gebracht. Maar hun koe-rierster werd aan de Nederlandse grens aangehouden. Alle drie werden ter dood veroordeeld. De vrouw kreeg genade, Brion en Rivière niet. Ze werden terechtgesteld op 2 augustus 1916. Twee Brugse schepenen waren aanwezig, en de burgemeester van Wenduine. Weer bracht een menigte een stille hulde.²⁶

TERECHTSTELLING ALS THEATER

Het was de laatste terechtstelling. Na die zomer zou het bezetten- de leger zijn macht op een ándere wijze onderstrepen. Die terecht- stellingen waren, zoals uit het voorgaande blijkt, op haast theatrale wijze verlopen. Zéker in Brugge. In Brussel, Antwerpen, Gent, Luik en elders werden verzetsmensen gefusilleerd buiten de be- bouwde kom, vroeg in de ochtend, en zonder getuigen. In Brugge echter in volle dag, in een beluik in een drukke arbeiderswijk in het centrum, en in aanwezigheid van plaatselijke notabelen. De terechtstellingen gingen gepaard met enig ritueel: voorname uit- wisselingen tussen notabelen en officieren, laatste brieven en laatste uitroepen, een ingetogen menigte. Maar in de zomer van 1916 waren ze ten einde. (Ook tijdens de tweede bezetting kwam dit ritueel niet terug: verzetsmensen werden op afgelegen plekken terechtgesteld, zoals in de bossen van Loppem, en zonder getui- gen.²⁷) Na de zomer van 1916 demonstreerde de bezetter zijn ge- zag op andere wijze. De haast theatrale confrontaties in het Beluik maakten plaats voor de massale deportatie van dwangarbeiders.

MASSAAL, ANONIEM GEWELD TEGEN BURGERS

Vanaf nu werden bezetten veel meer het doelwit van anoniem geweld. Deportatie en dwangarbeid vernielden de broze overle- vingssystemen van arbeidersgezinnen en genereerden een sfeer van terreur. Al bereikten die deportaties niet de extremen van

26 [RYELANDT], *De terechtstellingen*, zie ook SAB, Feesten en Plechtigheden, alge- meen, Vaderlandsche Betoogingen 1919 I.

27 SCHEPENS, *Brugge bezet*, p. 202.

geweld tegen burgers die de volgende oorlog zouden kenmerken - althans aan het Oostfront - binnen de context van '14-'18 overschreden ze een grens.

En, belangrijk: deze verschuiving vond, *mutatis mutandis*, ook in het geallieerde kamp plaats. De hevige bombardementen op de kust en Brugge van de tweede oorlogshelpt wijzen zondermeer op vergroving: geallieerde bevelhebbers waren steeds meer bereid *collateral damage* te aanvaarden.

TOT BESLUIT

Kortom - de terechtstelling van Charles Fryatt vond plaats op een breekpunt in de oorlog. Zijn dood drukte een normvervaging uit, een uitbreiding van de grenzen van het geweld - maar tegelijk werd hij terechtgesteld op vormelijke wijze. Aan dát soort rituelen kwam nu een einde. De nieuwe slachtoffers, de weggevoerde dwangarbeiders, waren anoniem. Overlevenden vonden na de oorlog nauwelijks erkenning: ze hadden tenslotte, zo luidde de wrede conclusie van de goegemeente, voor de vijand gewerkt. Monumenten droegen enkel de namen van dwangarbeiders die tijdens of kort na hun wegvoering waren omgekomen.²⁸ Maar ook zij bleven een massa: niet één van hen werd als individu herdacht. Rond de gefusilleerde verzetsmensen daarentegen groeide na de oorlog een heldencultus, compleet met postkaarten, hagiografieën en gedichten. Plechtige herbegravenissen ritmeerden het naoorlogse jaar 1919. Monumenten verrezen.

Die cultus voor de terechtgestelden diende te onderstrepen dat niet alleen het front helden had gegenereerd: ook in het bezette land hadden Belgen pal gestaan. Internationaal onderstreepte de cultus dat bezet België had meegewerkt aan zijn eigen bevrijding. Dit bood weerwerk tegen vernedering: de geallieerden hadden België bij de vredesonderhandelingen voor het verdrag van Versailles niet echt voor vol aangezien. Tot verbittering van

28 S. CLAISSE, 'Le déporté de la Grande Guerre: un 'héros' controversé', in: *Bijdragen tot de Eigentijdse Geschiedenis/Cahiers d'Histoire du Temps Présent* 7 (2000), p. 127-148.

Op 7 juli 1919 werd het stoffelijk overschot van Charles Fryatt met groot eerbetoon en onder ruime belangstelling vanaf het Provinciaal Hof op de Markt te Brugge overgebracht naar Engeland waar hij werd begraven in zijn geboortestad Dovercourt (foto A.Brusselle, SAB, Fotoverzameling G/C273/1).

vele Belgen; her en der weerklonk zelfs wrokkige taal tegen het Verenigd Koninkrijk.²⁹ Om die wrok tegen te gaan herinnerden grootse plechtigheden het publiek aan de Brits-Belgische vriendschap. Zo de overdracht van het lichaam van Edith Cavell van Brussel naar Norfolk in mei 1919, een grandioze en tot in de puntjes voorbereide ceremonie die honderduizenden mensen trok. Én de overdracht van het lichaam van Charles Fryatt van Brugge naar Dover en vandaar naar een staatsbegrafenis in *Saint Paul's Cathedral*.

Het kon ook minder plechtig. Zeebrugge werd in de jaren '20 een centrum voor oorlogstoerisme. Het onvermijdelijke kon niet uitblijven: een wafeltent met Charles Fryatt-thema, het zogeheten "Chalet Charles Fryatt" dat klanten vergastte op Wafels Siska en kramiek, alsook de aanblik van een stoel waarop de kapitein, naar de uitbater zijn klanten verzekerde, was terechtgesteld.³⁰

29 Die wrokkige taal werd dan wel weer door de Belgische pers gelaakt: S. DE SCHAEPDRIJVER, *Gabrielle Petit: The Death and Life of a Female Spy in the First World War*, Londen, 2015, p. 136-137.

30 A. DESEYNE, 'Fronttoerisme aan de kust na WO1', in: *De Grote Rede*, 36 (2013), p. 82-89.

Dit, toegegeven, wansmakelijke voorbeeld laat zien dat de herinnering aan Charles Fryatt een plaats vond in het dagelijkse landschap van het interbellum. Die herinnering zou vervagen na de Tweede Wereldoorlog, zoals ook de herinnering aan de Belgische verzetsmensen van '14-'18. De Eerste Wereldoorlog gold gaandeweg als absurd; figuren als Fryatt als maaksels van de anti-Duitse oorlogspropaganda.

En toch past het ons, stil te staan bij datgene waar het in de zaak-Fryatt en bij de Belgische verzetsmensen om ging. Te weten: de internationale rechtsorde. Te weten: de onafhankelijkheid van ook kleine, niet tot de tanden toe gewapende staten, al hadden of hebben ze dan machtige burens. Misschien moeten we daar vooral vandáág bij stilstaan, nu Europa's oostelijke grenzen bedreigd worden door een sluipende oorlog gevoerd door de "kleine groene mannetjes" van een vervaarlijk verongelijkte vroegere grootmacht.

De kunst van het recht. Drie eeuwen gerechtigheid in beeld

Van 28 oktober 2016 tot 5 februari 2017 liep in het Groeningemuseum de gelijknamige tentoonstelling waarbij dit boek gepubliceerd werd (ook in Engelse versie als *The art of law. Three centuries of justice depicted*). Het behandelt de voorstellingen van recht en justitie en de evolutie hiervan in vijf hoofdstukken, die telkens vergezeld worden van een aantal *casus*, al dan niet van andere auteurs, waarin specifieke gevallen of deelaspecten behandeld worden.

De tentoonstelling was fijn uitgewerkt en bood mooie illustraties bij de thematiek die in het boek aan bod komt. Ruim bemeeten, waardoor de diverse aspecten goed tot hun recht kwamen, met een aantal absolute topstukken. Met iets minder dan 130 stukken - reeksen, zoals de 13 gravures *Thronus Iustitiae* zelfs apart genummerd - was het geen bijzonder grote tentoonstelling, maar wel verzorgd uitgewerkt. Naar verluidt was méér opkomst verwacht, en dat ligt wellicht aan de expliciete vooropstelling om sensatie te weren; zonder hierin te vervallen, had actualisering van het gerechtsthema nochtans extra mogelijkheden geboden. Nu illustreren de tentoonstelling en de publicatie alleen hoe kunst en recht historisch, grofweg 15de-17de eeuw, vervlochten zijn. De invalshoek is wel vrij origineel: hoe kunst recht toont, en hoe recht op zich ook wel kunst is, zoals het Voorwoord van het boek stelt.

In het eerste luik legt Georges Martyn de link tussen het hemelse oordeel en de wereldse rechtspraak. Niet voor niets is een 'Het Laatste Oordeel' één van de meest aangetroffen taferelen in stadhuizen of rechtbanken, in de tentoonstelling vertegenwoordigd in enkele schitterende werken. De inspirerende - en vermanende - invloed van de goddelijke gerechtigheid op de aardse rechters is een bekend thema dat in twee *casus* verder geïllustreerd wordt.

Dezelfde rechtshistoricus bespreekt daarna een aantal inspirerende voorbeelden, de *exempla iustitiae*. In eerste instantie worden bekende bijbelse prototypes als het Oordeel van Salomon, de Kuise Suzanne, en Ester en

Judith (met het Zaleucus-exempel) degelijk uitgewerkt, maar ook voorbeelden uit de Oudheid (Trajanus) of de middeleeuwse stichtelijke literatuur (Herkinbald van Bourbon). In de *casus* gaat de aandacht onder meer naar de gravures *Thronus iustitiae*, die samengevoegd werden tot een uitgebreide reeks *exempla*. Opvallend is dat een aantal gravures nog niet al hun betekenissen vrijgegeven hebben, en die interpretatieproblemen blijken ook bij andere voorstellingen meer dan eens voor te komen (bv. de glasramen, of zelfs de Brugse Ahasverus van Pieter Pieters). Verrassend is de aanwezigheid van Willem van Oranje, met als tegenpool dan uiteraard de hertog van Alva, in dit rijtje.

Vanessa Paumen gaat in het derde luik in op één van de topstukken van het Groeningemuseum, het 'Oordeel van Cambyses' door Gerard David. Dit tweedelige werk wordt uitgebreid besproken in zijn juridisch-maatschappelijke context, waarna de twee *casus* andere bewerkingen van hetzelfde thema uitwerken. De relatie Cambyses - H. Bartholomeus - sater Marsyas is een mooi voorbeeld van iconografische en allegorische beïnvloedingen en zelfs overnames.

Jos Monballyu belicht in het vierde hoofdstuk de bekende Brugse jurist Joos de Damhouder. Inhoudelijk was de Damhouder sterk afhankelijk van zijn voorganger Filips Wielant, maar zijn werk is baanbrekend door de opname van de vele gravures. Dat was expliciet de bedoeling van de auteur zelf en één van de oorzaken van zijn internationale succes. De *casus* behandelen hier de schepenkamer van het Brugse Vrije en een terechtstelling op de Burg van Brugge, beide op basis van een sprekend schilderij, en vonnisstukken van Brugge en Veurne. Tenslotte wordt kort ingegaan op de ongunstige reputatie van juristen, *in casu* advocaten.

Het recht zelf blijkt steeds hoger aangeslagen te zijn dan de negatieve perceptie van die vertegenwoordigers van het recht kan doen vermoeden. Stefan Huyghebaert belicht in het vijfde hoofdstuk dat die *Iustitia* zowel een kardinale deugd was als een politiek ideaal, en hoe de eerste interpretatie zich verhiel tot de tweede. Daarbij worden ook haar attributen, zwaard en balans of de blinddoek, uitstekend geduid. Enkele hiervan komen ook in de *casus* aan bod, gerelateerd aan goed gekozen voorstellingen en afbeeldingen. Ook de relatie tot de zeven hoofdzonden, deugden en ondeugden, of de invloed van Dürer op de rechtsiconografie zijn goed uitgewerkt.

De samenstellers van boek en tentoonstelling zijn er in geslaagd dit alles mooi te vertalen voor een breed publiek - o.i. geen geringe verdienste

voor een onderwerp dat sterk specialistisch kan zijn. Daarbij wordt de relevante bibliografie per onderdeel samengevat. Jammer genoeg in een verzamelblokje, wat maakt dat het niet evident is om de passende literatuur van sommige aspecten te zien. Zo wordt op p. 90 verwezen naar “Een artikel waarin behoorlijk wat hypotheses aan bod komen”, maar moet de lezer zelf maar nagaan welk van de negen referenties hiermee bedoeld kan zijn - toevoeging van de auteursnaam had dit meteen duidelijk gemaakt. Soms ontbreekt relevante literatuur, zoals bij Ahasverus (p. 68-70), waar de humanistische interpretatie door D. Verbeke in *Biekorf* (112 (2012), p. 54-59) tot een andere invalshoek kon leiden. Origineel archiefmateriaal is niet gebruikt: de ene verwijzing hiernaar (p. 130) is zonder meer overgenomen uit één van de geciteerde artikelen (het door Strubbe geciteerde *Register van Crime* is nu *Oud Archief*, nr. 1700). Diezelfde bijdrage laat overigens vermoeden dat niet alle referenties daadwerkelijk ingekeken of gebruikt zijn: de verwijzingen naar Van Molle betreffen éénzelfde artikel, dat gepubliceerd werd; bij het ene wordt naar specifieke pagina's verwezen, bij het andere niet. . .

Hier en daar zijn slordigheidjes in het boek geslopen. Het is niet Victor Bouquet, maar Vigor Boucquet (p. 11). In de literatuurlijst wordt het boek van Snauwaert & Devliegher alfabetisch fout geplaatst (p. 204). Het bewerken van het land (na juli, met een veroordeling in augustus) betreft het binnenhalen van de oogst (p. 129-130). Het gerechtigheidshoofd dat aan Jan Reingoot toegeschreven wordt is in de tekst “waarschijnlijk” (p. 129), bij de afbeelding blijkbaar vaststaand (p. 130) maar op p. 199 weer vergezeld van een vraagteken (nr. 85). En om bij het thema van de vonnisstukken te blijven: bij de *Tentoongestelde werken* wordt dezelfde plaat tweemaal afgebeeld (bij nrs. 86 en 88) en is een vraagteken bij een leesbare en gedateerde tekstplaat (nr. 88) uiteraard overbodig.

Met dit laatste zijn we bij de illustraties beland. De tentoongestelde stukken (p. 194-201) worden op postzegelformaat afgebeeld: dit geeft niet voor de werken die elders groter opgenomen zijn - al moet je als lezer maar uitzoeken waar. Dat geldt evenwel niet voor alle voorwerpen. Aan de illustraties in het boek zelf is veel aandacht besteed, en dat hoort ook voor een publicatie waarin kunst centraal staat. Wel begrijpen we niet waarom sommige werken herhaaldelijk en op een groot formaat afgebeeld worden. Van het ‘Oordeel van Cambyses’, paginagroot op p. 84-85, worden nog eens drie fragmenten eveneens paginagroot afgebeeld (p. 80, 88, 91), zonder dat dit echt noodzakelijk lijkt: de elementen die bij de bespreking aan bod komen zijn al op de totaalafbeelding goed zichtbaar. Op

p. 38 krijgt een fragment een volle bladzijde, terwijl het gehele schilderij erg klein op p. 40 te zien is. De keuze voor de kleine illustraties, dan wel grote reproducties, is ons een raadsel. De afbeeldingen van enkele van de topstukken op de tentoonstelling zijn zonder meer soms veel te klein (bv. ill. 4 en 10), en dat geldt zeker voor werken die niet in Brugge te zien waren (bv. ill. 5 en 8).

Die enkele opmerkingen mogen de verdiensten evenwel niet in de schaduw stellen. In woord en in beeld worden bijzonder boeiende thema's goed behandeld door specialisten én toegankelijk voorgesteld. Moeilijker thema's als abstract recht of allegorieën worden aanschouwelijk uitgewerkt, zodat een breed publiekaangesproken kan worden en de publicatie een blijver is. Benieuwd of Mechelen in diezelfde opzet zal slagen in 2018.

Jan Van Acker

Stefan HUYGHEBAERT, Georges MARTYN, Vanessa PAUMEN, Tine VAN POUCKE (red.), *De kunst van het recht: drie eeuwen gerechtigheid in beeld*. - Tielt: Lannoo, 2016. - 208 p.: ill. - ISBN 9789401440400

Joris Cassander over hoe een vrome christen zijn geloof kan belijden

Vorig jaar, 2016, was het 450 jaar geleden dat de humanist en theoloog Joris Cassander (1513-1566) overleed. Cassander was afkomstig van Pittem, studeerde in Leuven en werd in 1541 aangesteld als de eerste docent klassieke talen van de Stichting Cuba, een stedelijke hogeschool in Brugge, gefinancierd vanuit de nalatenschap van de dominicaan Jan de Witte (1475-1540). Deze hogeschool had steile ambities, maar het aanbod ging uiteindelijk niet verder dan de leerstoelen klassieke talen en theologie.

Cassander was een katholieke ‘Vermittlungstheoloog’. Vanuit zijn irenische grondhouding poogde hij de groeiende tweespalt tussen de Kerk van Rome en de opkomende reformatie te dichten. Cassander was in zijn tijd een gewaardeerde stem, ook al noopte zijn slechte gezondheid hem vooral achter de schermen te werken. Vandaag zijn zijn werk en streven zo goed als vergeten. 2016 werd het herdenkingsjaar van de Beeldenstorm in de Nederlanden (1566) die uitvoerig werd belicht via publicaties, lezingen en vele andere activiteiten. Cassander overleed in hetzelfde jaar en het lijkt wel symbolisch: de Beeldenstorm ontwikkelde zich in een klimaat van religieuze strijd die net aantoonde dat het streven van Cassander naar verzoening niet succesvol was gebleken. Maar gelukkig was er vorig jaar de Nederlandse onderzoeker Rob van de Schoor die van 2016 toch ook een beetje een Cassanderjaar maakte. Hij deed dit door een studie met tekstuitgave en vertaling van Cassanders belangrijkste tekst, *De officio pii viri* uit 1561. Cassander schreef deze tekst in functie van het godsdienstgesprek van Poissy in Frankrijk, opgezet door koningin-moeder Catharina de Medici om hugenoten en katholieken nader bij elkaar te brengen.

Dit kleine boekje lag al lang op de werktafel van Van de Schoor. In 1992 startte hij een vierjarig onderzoeksproject over het irenisme van Cassander en hij werd daarin begeleid en ondersteund door de in 2008 overleden theoloog en kerkhistoricus Hans Posthumus Meyjes. Dit onderwerp liet hem niet meer los en in 1998 verzorgde hij over Cassander een lezing in Brugge, wat resulteerde in een artikel in deze *Handelingen* (135 (1998), p. 55-83). En nu is er dit boek.

De officio pii viri is een klein traktaatje waarin vrome gelovigen worden opgeroepen om religieuze tegenstellingen te overbruggen. Cassander

pleit voor een grondige vernieuwing van de Kerk die de misbruiken achter zich laat en zich inspireert op de Kerk van de eerste eeuwen. Deze Kerk bleef voor Cassander steeds de katholieke Kerk. Hij hoopte heel erg dat dogma's en rituelen overbrugbaar waren en realiseerde zich te weinig dat de oude Kerk en de reformatie niet enkel een andere doctrine voorstonden, maar ook een ander mensbeeld.

In dit geleerde boek staan de teksteditie en de vertaling van *De officio pii viri* centraal. De tekstuitleg bestaat uit een parallelle editie (p. 27-109) van de eerste uitgaven in het Latijn, het Frans en het Duits. De Latijnse editio princeps rolde in augustus 1561 van de pers bij Oporinus in Bazel, zonder de vermelding van de auteur. De teksteditie wordt gevolgd door een moderne vertaling in het Engels (p. 110-130). Daarmee wordt deze sleuteltekst voor een breed publiek toegankelijk en dit is de belangrijkste verdienste van dit boek.

Maar de ambitie van Rob van de Schoor reikt verder dan het ter beschikking stellen van een toegankelijke vertaling. Zijn veelzijdige kennis over deze tekst en over de complexe nawerking via vertalingen, aangepaste edities, verweerschriften en intertekstuele verwijzingen krijgt evenzeer een plaats in dit boek. Dit gebeurt in de vorm van annotaties bij de teksteditie en van een uitgebreide commentaar. Deze commentaar is tweeledig. Vooreerst behandelt Van de Schoor de nawerking. *De officio pii viri* werd van meet af aan hard bestreden vanuit zowel protestantse (Jan Calvijn) als katholieke hoek (Willem Lindanus en Robertus Bellarminus). Cassander en zijn tussenweg konden zich moeilijk staande houden in een tijd waarin de religieuze standpunten steeds harder en onverzoenlijker werden geformuleerd. Ook de hedendaagse tekstuitlegger ontkomt niet aan de verleiding om partij te kiezen, maar Van de Schoor zegt daarover: "Unlike Posthumus Meyes, I do not feel that I am the heir to one of the warring parties" (p. X). Vervolgens geeft Van de Schoor uitleg bij enkele specifieke edities, vanaf de Franse edities bewerkt door Jean Hotman (1552-1636) en Franciscus Balduinus (1520-1573).

De opbouw van dit boek is niet steeds helder en de relevantie van de parallelle editie (met Franse en Duitse variant) is ons niet helemaal duidelijk. Toch is dit boek bijzonder welkom en kan het worden gelezen vanuit verschillende interesses. Het werpt een genuanceerd licht op leven en werk van Joris Cassander en actualiseert daarmee het nog steeds lezenswaardige proefschrift van Maria Elisabeth Nolte uit 1951 (*Georgius Cassander en zijn oecumenisch streven*, Nijmegen, 1951). Tekstwetenschappers vin-

den hier een interessante casus waarin een tekst vanuit het paradigma van ‘New Philology’ in zijn brede setting wordt benaderd. En uiteraard plaatst Joris Cassanders *De officio pii viri* de lezer midden in de religieuze strijd en de groeiende confessionalisering van de 16de eeuw.

Ludo Vandamme

Rob VAN DE SCHOOR en G.H.M. (Hans) POSTHUMUS MEYJES (+) (edited by), *Georgius Cassander's De officio pii viri (1561)*. - Berlijn-Boston: De Gruyter, 2016. - X, 296 p.: ill. - (*Arbeiten zur Kirchengeschichte*, 134). - ISBN 9783110481983

Een bijbel over de Eerste Wereldoorlog

In 2016 publiceerde het In Flanders Fields Museum (IFFM) *De Geschreven Oorlog. Anthologie van teksten van het front in België 1914-1940*. Het monumentale werk (1024 p.) werd samengesteld door Piet Chielens, coördinator van het IFFM, en Pieter Troch, wetenschappelijk medewerker van het IFFM. Ze kregen deskundige hulp van Dries Chaerle, medewerker van Gone West, de coördinatrice voor WO I van de Provincie West-Vlaanderen, en van Annick Vandenbilcke, wetenschappelijk medewerker productontwikkeling en programmatie van het IFFM. Auteur Erwin Mortier tekent verantwoordelijk voor het Voorwoord.

Anthologie is de literaire term voor een verzameling van de mooiste en de beste stukken uit de poëzie en/of het proza (bloemen = bloemlezing). Op de flap van de stofwikkellijst leest men dat het gaat om een anthologie over WO I aan het Belgische front, met teksten van auteurs die 'de oorlog zelf hebben beleefd en/of die later sterk betrokken waren bij de herdenking ervan.' Maar de teksten komen ook 'aanwaaien uit het achterland van de oorlog en uit de landen van herkomst van de miljoenen soldaten en hun families en vrienden'. Conclusie is dat de gekozen teksten niet altijd de 'bloemen' zijn, niet altijd de 'mooiste literaire' teksten, maar wel de meest betekenisvolle teksten waarover men kon beschikken in verband met de informatie die men aan de lezer wou meegeven. En aangezien men zoveel mogelijk facetten van WO I wou vatten, moest men roeien met de riemen die men had. Gelukkig gaat dit, mede met het eigen bezit van het IFFM, om massaal veel materiaal. Maar voor bepaalde items was de keuze toch beperkt, soms erg beperkt. Eveneens op de flap van de stofwikkellijst lezen we dat de teksten 'ook al zijn ze soms kwalitatief geen hoogvliegers, een blijvende betekenis hebben omdat ze indringend getuigen van de gedachten en gevoelens van een generatie soldaten en burgers die een van de bloedigste oorlogen uit de geschiedenis meemaakten, en zodoende aanzetten tot reflectie over het wezen van elke oorlog of gewelddadig conflict'. Duidelijker kan de geloofsbelijdenis van het IFFM zelf niet meegegeven worden.

In zijn Voorwoord noemt Erwin Mortier het werk 'mijn eigen ideale gedenkteken maar dan in geschriften' (p. 8). Het brengt werk van 'officiële monumenten' zoals Rudyard Kipling, Siegfried Sassoon en Stefan Zweig in al hun tegenstrijdige reacties samen met die van tal van andere, vaak vol-

slagen onbekenden, zonder literaire aspiraties, maar daarom niet minder waardevol. 'De oorlog veroorzaakte ontredde in het leven van miljoenen, die even uiteenlopend op de slachting reageerden als 'publieke' intellectuelen of kunstenaars' (p. 9). Erwin Mortier wijst er terecht op dat vele andere bloemlezingen, vooral Franse en Engelse, maar ook Duitse, sterk de nadruk leggen op de lotgevallen van de 'eigen' natie en van de 'eigen' militairen. Het waren/zijn als het ware 'Menenpoorten op papier die nationale mythes creëerden of in stand hielden' (p. 9). Een zeer terechte opmerking. De Menenpoort is van origine een sterk Engels, nationalistisch symbool (dat gelukkig in de tijd enigszins mee geëvolueerd is) en die bij zijn ontstaan het etiket 'schrijn van de misdaad' meekreeg van de oorlogsdichter Siegfried Sassoon. Dit gedicht - *Bij het passeren van de nieuwe Menenpoort* - is ook opgenomen in het boek: '... Oh stonden zij maar op, door strijd en slijk verslonden; Ten spot tegen die tombe van schande en de zonde' (p. 908, vertaling van Tom Lanoye: *Niemandland*, 2002). Het is dan ook een beetje onbegrijpelijk dat Peter Jacobs in zijn bespreking van *De Geschreven Oorlog* het werk 'Een Menenpoort van papier' noemt (*De Standaard der Letteren*, vrijdag 16 september 2016, p. 6-7). Daarmee krijgt het werk geen compliment mee, maar wordt het zwaar oneer aangedaan. *De Geschreven Oorlog* is geen verlate nationalistische reflex op papier, maar een monument voor iedereen die op een of andere wijze met WO I op Belgisch grondgebied geconfronteerd werd. Al moet dit Belgisch grondgebied ook gerelativeerd worden, gezien de geografische focus vrijwel uitsluitend op het frontgebied ligt. Maar daar viel natuurlijk al meer dan voldoende te rapen. Binnen die beperking komt iedereen aan het woord: man en vrouw, patriot of tegenstander, beroemdheid, goede bekende en volslagen onbekende, alle mogelijke nationaliteiten (cfr. infra), vriend en vijand, of in de meer vertrouwde oude terminologie, winnaar en verliezer, militairen van alle rangen en burgers...

De anthologie bevat 350 tekststukken. Het gaat om bekend materiaal, minder bekend en helemaal onbekend. Hoe meer je vertrouwd bent met WO I, hoe meer bekend is. Maar ook voor 'de kenners' zijn er vele verrassingen. Soms is het werk tijdens de oorlog geschreven en zo gebeven. Soms werd het door de auteur zelf, of door anderen (familie, erfgenamen, geïnteresseerden) nog herwerkt, bewerkt, herschreven, meer gestileerd. Heel wat materiaal is ook laat gepubliceerd of vertaald. Zo verscheen het dagboek van James Churchill Dunn: *The war the Infantry knew 1914-1919* eerst in 2004. Het getuigenis van Soeur Marguërite: *Journal d'une soeur d'Ypres - Octobre 1914 à mai 1915* werd in 1918 in het Frans gepubliceerd in Rouen. De vertaling van André Gysel verscheen in 2002 bij Snoeck-

Ducaju in Gent. Dergelijke voorbeelden zijn legio. Het is ook opvallend hoeveel ongepubliceerd materiaal in het bezit is van het IFFM. Een erg positief gegeven, omdat de respectvolle bewaring ervan zo gegarandeerd is. Alle teksten in het werk zijn opgenomen in het Nederlands. Dit betekent natuurlijk ook dat veel werk voor het eerst vertaald werd (of soms opnieuw vertaald). Alle vertalers, meer dan een dozijn, worden terecht nominatim vermeld (p. 15).

De Geschreven Oorlog is uniek door zijn oneindige verscheidenheid. Alles en iedereen heeft er een plaats gekregen. De teksten zijn chronologisch gerangschikt tussen 31 juli 1914 en 30 mei 1940: 1914 (p. 18-151), 1915 (p. 153-383), 1916 (p. 385-497), 1917 (p. 499-721), 1918 (p. 723-833) en na de oorlog, 3 december 1918 tot 30 mei 1940 (p. 835-1001). In de Epiloog (p. 1002-1009) komen ook nog een aantal jongere teksten voor: 'een aantal rooklierten als afscheid van een generatie die twee wereldoorlogen meemaakte en er zwaar door werd getekend' (stofwikkell). Zowel in de tekstverantwoording (p. 14) als in de Epiloog wijzen de auteurs erop dat deze anthologie slechts één van de vele mogelijkheden is. 'Een anthologie als deze heeft dan ook geen einde, zij zou eindeloos kunnen uitdijen, er ook redelijk anders uit kunnen zien. Naast de lijst van de geselecteerde fragmenten is er een bijna even kloeke van fragmenten die hier niet werden opgenomen. Dit is slechts één selectie en derhalve één lezing van de oorlog in dit deeltje van de wereld' (p. 1003).

Rest ons de opdracht om die keuze eens te bekijken. Er zijn natuurlijk teksten bij van beroemde/bekende gevestigde namen. Van bij ons ontmoet je Raymond Brulez, Cyriel Buysse, Ernest Claes, Jozef Simons, Stijn Streuvels, August Van Cauwelaert, Emile Verhaeren. Er zijn ook de bekende war-poets: Edmund Blunden, Ivor Guerny, Francis Ledwidge, Siegfried Sassoon ... en van over het water ook Winston Churchill, sir Arthur Conan Doyle, William Faulkner, Rudyard Kipling. Bij Frankrijk klinken namen als Renée Bloch, Louis Céline, Paul Claudel, Alphonse Châteaubriant, Jean Cocteau, Marie en Irène Curie, André Gide, Marcel Proust, Marguerite Yourcenar. Duits zijn Max Ernst, Käthe Kollwitz, E.M. Remarque, Stefan Zweig. Ook al zijn de grote namen allemaal welbekend, ze zijn het niet altijd in de context van WO I en dus liggen daar voor de lezer soms ook al mooie verrassingen te wachten. Veel auteurs zijn alleen bekend in functie van WO I of helemaal niet. Maar dit is geen probleem. Bij elk nieuw fragment heeft één van de samenstellers de onvoorstelbare moeite gedaan om vooraf informatie aan te brengen over de auteur en het onderwerp van de tekst. Iedere keer weer krijg je een datering, een min

of meer situerende titel, info over de auteur en brede informatie over de inhoud van de tekst, de bronopgave en de tekst zelf.

Een voorbeeld. Het eerste tekstfragment is gedateerd 31 juli 1914. Het krijgt als titel mee: *De laatste internationale trein vanuit Oostende*. Via de pen van PC (Piet Chielens) leer je dat Stefan Zweig (auteur van de tekst) voor de oorlog op vakantie kwam naar de Belgische kust (De Haan). Van daaruit bezocht hij Emile Verhaeren die hij erg bewonderde en die hij promootte in Duitsland. Zweig was één van de zovelen die niet geloofden dat er oorlog kon komen. Met die kennis lees je de bijdrage van Zweig toch anders. Het is een stuk uit: *Die Welt von Gistern. Erinnerungen eines Europäers*, postuum uitgegeven in 1942 en in 1990 vertaald in het Nederlands door Willem Van Toorn. Het is die begeleiding die ervoor zorgt dat de bekendheid/onbekendheid van de auteur niet meer relevant is. Doorheen de lectuur van de anthologie krijgt de lezer daarenboven zicht op grote, kleinere en kleine aspecten van WO I, vaak onbekend of in een vernieuwend verband geplaatst. Zo wordt de lezer ook geconfronteerd met een zeer mensgerichte geschiedenis van WO I. Uiteraard speelt dan de keuze van de teksten een belangrijke rol en daar hebben de auteurs, met overduidelijk een fenomenale kennis van het bronnenmateriaal en van de oorlog, fantastisch werk geleverd. De vraag waarom dit stuk wel en een ander niet werd opgenomen, verliest op die manier elke relevantie en zeker de literaire relevantie, normaal eigen aan een anthologie. Historisch gezien is er alleen winst. Een paar voorbeelden. Voor 3-5 november 1914 (p.73-76) krijgen we: *Een (laatste) missie naar de hel*. Los van het gebrachte tekstfragment leren we in de begeleidende tekst een belangrijke historische oorlogsbron kennen. ‘Van alle vormen van schrijven in en over de oorlog is het dagrapport van een militaire eenheid ongetwijfeld de meest beoefende’ (p. 73). De bewering wordt geïllustreerd aan de hand van het J.M.O. (*Journal de Marche et des Opérations*) van de Franse Eerste Cavaleriedivisie. Erbij aansluitend en ook een belangrijke bron zijn de regimentsgeschiedenissen. Vooral in het Verenigd Koninkrijk en in Duitsland zagen dergelijke publicaties het licht. Honderden militaire eenheden zagen na de oorlog hun ‘heldendaden’ extra belicht in vaak mooi geïllustreerde drukwerken. Ze zijn allesbehalve kritisch over hun eigen daden, maar rijk aan informatie, die vandaag nog regelmatig nuttig en bruikbaar is. Een mooi voorbeeld is dit van Rudyard Kipling, die de geschiedenis schreef van The Irish Guards, regiment waarin zijn zoon diende en sneuvelde (p. 80-86). Piet Chielens is bijzonder kritisch in zijn oordeel: ‘De toon is paternalistisch, gezagsgetrouw en naar goede gewoonte neerbuigend tegenover de manschappen en tegenover de lerse

cultuur' (p. 80). Soms is een fait divers de kapstok om iets heel anders aan op te hangen. De Zeebrugse kloosterzuster Godelieve (haar onuitgegeven dagboek berust in het IFFM) is op 26 september 1915 getuige van een dom, maar erg dodelijk ongeval. Ze vertelt: Het was een mooie dag en heel wat Duitse soldaten zijn naar Heist getrokken. Ze komen 's avonds terug met de kusttram naar hun Zeebrugse basis. De brug aan de zeesluis is echter open en de tram verdwijnt in de diepte. Gedurende de nacht worden meer dan 100 lijken geborgen. Die korte dagboeknotitie (p. 353-354) wordt door PT (Pieter Troch) aangegrepen om er op te wijzen dat de realiteit van de soldatendood vaak in schril contrast staat met de 'verbloemde' versie die nabestaanden via brief of telegram ontvingen. 'De boodschappers van dienst, een officier, de aalmoezenier, een kameraad, probeerden de dood van de militair altijd zo 'heldendood' mogelijk voor te stellen en dat moest zo of je nu van je paard gevallen was, aan tyfus of een geslachtsziekte gestorven, zelfmoord had gepleegd, verdronken was of echt gesneuveld in de hitte van de strijd. Ook dit is een stukje (on)menselijke realiteit van elke oorlog'.

Ook cultuur krijgt af en toe zijn kans aan het front. Soms in een uitzonderlijke gedaante. Zo speelde Eugène Ysaye, wereldster onder de violisten, op 30 juni 1916 een concert in Avekapelle. Naast het verslag van militair René Deckers, die aanwezig was, wordt natuurlijk het verband gelegd met Koningin Elisabeth en met het concours dat eerst de naam van Ysaye droeg en vanaf 1948 die van de koningin (p. 447-449).

Het Genootschap voor Geschiedenis gaf tussen 1962 en 1979 een hele reeks oorlogsdagboeken rond WO I uit. Drie van die dagboeken spelen zich af in de frontstreek en komen dan ook aan bod in *De Geschreven Oorlog*. Het dagboek van Achiel van Walleghem dient meerdere meesters. Soms wordt het gebruikt als primaire bron, bijvoorbeeld rond het gebruik van fosgeengas in fase 2 van de chemische oorlogsvoering (p. 377) of rond de Mijnsnag bij Mesen op 7 juni 1917 (p. 532-534). Soms moet Van Walleghem voor de welgekomen bevestiging zorgen van andere getuigenissen. Zo gebeurt dit bij het verhaal van soldaat William Spinks die geen zin had om te vechten, laat staan te sterven. Hij veinst een gasintoxicatie en komt er mee weg (p. 248-253). Ook het stuk over 'De regularisatie van

† A. VAN WALLEGHEM, *De oorlog te Dickebusch en omstreken 1914-18*, uitgegeven door J. GELDHOF, Genootschap voor geschiedenis, 3 dln., Brugge, 1964-1965 en 1967 (uitgeput). Het volledige dagboek werd (her)uitgegeven door IFFM/Lannoo Tielt 2014. Zie bespreking in de *Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, 151 (2014), p. 455-459.

de lichte zeden' krijgt de pastoor als getuige (p. 430). Op Kerstmis 1917 wordt James Churchill Dunn geconfronteerd met een Chinese opstand. Van Wallegem getuigt daar ook over, maar wijst er op dat die 'muitेरij' eerder een uit de hand gelopen ruzie was tussen dronken Nieuw-Zeelanders en Chinese arbeiders. Die Chinese arbeiders worden ten andere door Dunn stelselmatig 'spleetogen' genoemd (p. 716-718).

In zijn Voorwoord schrijft Erwin Mortier dat er 1 stilte opvallend is in de bloemlezing. Er zijn weinig getuigenissen over de 'nochtans massaal aanwezige koloniale troepen aan het front en dan met name uit Afrika' (p. 10). Dit geldt niet voor de troepen uit de blanke dominions van het Britse Rijk (Canada, Australië, Nieuw-Zeeland), maar wel voor de Indiërs en ook de Chinezen. En het geldt zeker voor de Franse koloniale troepen. Uiteraard is de conclusie dat er weinig opgenomen zijn omdat er weinig beschikbaar is. De koloniale bazen stonden niet te springen om die troepen in het zonnetje te zetten. Ze vreesden te veel voor allerhande eisen die hen, na de overwinning, als vergoeding voor de geleverde hulp, zouden voorgeschoteld kunnen worden. Op p. 253 zijn er toch enkele stukken opgenomen uit brieven van Indiase soldaten die hun familie en vrienden waarschuwen om geen dienst te nemen en dus niet mee te vechten in die verschrikkelijke oorlog. Er kwam echter weinig thuis toe, omdat de censoren het niet doorlieten. (Zie ook de relatief jonge publicatie van David Omissi, *Indian Voices of the Great War. Soldiers Letters 1914-1918*, Londen 1999). Soms krijgen we via derden wat informatie. Nurse Martha Aitkin getuigt dat de Indiase troepen wonderbaarlijke strijders waren. Ze klommen de Duitse sluipschutters in de bomen na en doodden ze daar (p. 62). Auteur en begeleider Pieter Troch maakt van de gelegenheid gebruik om de lezer te verwittigen dat frontverhalen uitvergroot worden tot ware indianenverhalen, hoe verder ze van het front verwijderd geraken. En dat was zeker het geval als het om koloniale troepen ging. Op die manier horen we indirect ook nog eens iets over de Franse koloniale troepen. Zo geloofde men dat de Franse 'spahis' hun vijanden onthoofden omdat ze geloofden dat ze pas dan dood waren. Senegalese tirailleurs waren bloeddorstige wildemannen die gretig hun machetes hanteerden. Indiërs sneden Duitse oren af, maakten er een hals-snoer van en droegen dit als oorlogstroof (p. 62).

Ook het door het Genootschap uitgegeven dagboek van Camille Delaere² levert een aantal bijdragen zoals dit over de brandende Ieperse Lakenhallen

2 *Oorlogsdagboeken over Ieper (1914-1915)*, uitgegeven door J. GELDHOF, *Eerste deel: de dagboeken Delaere, Delahaye en Dufflou*, Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 1974 (uitgeput).

(p. 110-111). Delaere verschijnt ook in het dagboek van zuster Margriet, bekend als de ijverige helpster van Camille Delaere (p. 219-221). Dank zij het commentaar weten we dat beide publicaties ook vandaag nog hun nut bewijzen bij de identificatie van burgerslachtoffers.

Prominenter aanwezig is het dagboek van de Bruggeling Jos De Cuyper³. Het dagboek is grotendeels in het Frans geschreven en is nu vertaald, waar het nodig was voor *De Geschreven Oorlog*. In zijn dagboek, opgesteld achter het front, in een eerder rustige omgeving, verwerkt De Cuyper de informatie die hem bereikt. Alhoewel hij geen flamingant is, mag hij toch beschouwd worden als een kritische, soms zeer kritische waarnemer van onder meer de toenemende Vlaamse bewustwording in het Belgisch leger aan de IJzer. En hier is hij met zijn dagboek toch echt wel belangrijk, omdat het om een verschijnsel gaat dat zich vooral achter het front concreetiseert en dus eigenlijk niet prioritair was in de keuze van de samenstellers van *De Geschreven Oorlog*. Jos De Cuyper getuigt een zestal keer. Waar het in zijn notitie van 4 januari 1916 nog gaat over de oorlogstoestand in het algemeen en over de groeiende wens naar vrede (p. 392-393), laat hij er in juni 1917 geen twijfel over bestaan: 'Dat elken soldaat schuldig aan 'flamingant' gekonkel naar een speciale eenheid zou worden gestuurd' en elke officier schuldig aan dezelfde 'misdad' zou worden gedegradeerd, is hem toch te gortig (p. 531). Op 29 juli 1917 heeft hij de 'Brief aan de Koning' gelezen (p. 586). Die wordt uitgebreid behandeld op 11 juli 1917 onder de titel *De Frontbeweging stuurt een clandestiene Open Briefaan de Koning* (p. 574-583). In het register zijn Alveringem of Cyriel Verschaeve niet opgenomen, maar lichtere vormen van 'activisme' komen o.a. voor bij *De Belgische Standaard* (p. 309), bij juffrouw Maria Belpaire en elders.

In de Verantwoording (p. 14) schrijven de auteurs dat men oorspronkelijk de gedichten zowel in de originele taal als in een Nederlandse vertaling wilde opnemen. Dit zou het werk nog een 200-tal pagina's dikker gemaakt hebben en dus heeft men alleen de Nederlandse vertaling opgenomen en de originele teksten op de websites van het IFFM en van Manteau gezet. Een wijze beslissing, lijkt mij, omdat het boek dat nu voorligt al een dergelijke omvang en gewicht heeft dat het niet zo eenvoudig meer te hanteren valt. Het is geen roman waaraan je begint en die je uitleest als het boeit. Boeiend is het zeker wel, onder meer door zijn veelkantigheid. Er komen oneindig veel facetten van de Groote Oorlog voor, maar die

3 J. DE CUYPER, *Journal de campagne 1914-1917. Oorlogsdagboek van een hulpdokter bij het Belgisch leger*, uitgegeven door A. DE CUYPER, Brugge, Genootschap voor Geschiedenis, 1968 (uitgeput).

ook gelden voor quasi elke oorlog. Daarenboven word je telkens begeleid door de onuitputtelijke, stelselmatig aangebrachte stroom met aanvullende informatie. Om toch geen *Verdriet van België*-ervaring te riskeren -veel gekocht, weinig uitgelezen- is het aangewezen om het boek onder de hand te houden en er regelmatig een stuk in te lezen. Het lintje laat je weten waar je gebleven bent. Maar doe het stelselmatig, volg de chronologie, want een deel van de kracht van het werk schuilt daarin. Zo worden ook evoluties in de tijd (van oorlogsgek naar oorlogsmoe bijvoorbeeld) soms heel zichtbaar. Het is goed dat er een register van persoons- en plaatsnamen bij is. Je vindt er elke West-Vlaamse stad in, groot of klein, en natuurlijk de hele frontstreek. Bij de plaatsnamen zijn er ook veel 'oorlogsplaatsen' opgenomen zoals Wieltje, Drie Grachten en Pypgaele. Misschien spijtig, maar absoluut begrijpelijk, is het ontbreken van een trefwoordenregister. Zoiets lijkt onrealiseerbaar, maar maakt het wel moeilijker om specifieke onderwerpen, waarvoor de lezer belangstelling heeft, gemakkelijk terug te vinden. Toch hadden een paar bladzijden meer voor een inhoudstafel met de titels van de bijdragen, die vaak genoeg zeggen waarover het gaat, misschien een tussenoplossing geleverd. Maar dit is detailkritiek. Dit monument kost net geen 50 euro. Hopelijk wordt het geen dood monument, wel een bijbel, en even veel gelezen.

Samen met het verschijnen van het boek liep een gelijknamige tentoonstelling in het IFFM, van 17 september 2016 tot 26 maart 2017. Te laat nu, maar het boek heeft toch eeuwigheidswaarde!

Ludo Valcke

Piet CHIELENS en Pieter TROCH (samenstelling en redactie), met de medewerking van Dries CHAERLE en Annick VANDENBILCKE en een Voorwoord door Erwin MORTIER, *De Geschreven Oorlog: In Flanders Fields Museum: anthologie van teksten van het front in België 1914-1940*. - Antwerpen - Amsterdam: Manteau / De Bezige Bij, 2016. - 1024 p. - ISBN 9789022332849 en 9789023499893

Deel 22 van het *Nationaal Biografisch Woordenboek*

In 2016 verscheen het 22ste deel van het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (NBW) onder auspiciën van de Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, van de Koninklijke Academie voor Nederlandse Taal- en Letterkunde en van de Koninklijke Academie voor Geneeskunde. Hans Rombaut is de redactiesecretaris van deze publicatie die ditmaal 105 biografische nota's bevat, waarvan de helft uit de 20ste eeuw.

In onze bespreking van NBW 21 in dit tijdschrift (jg. 2015, p. 187-189) heb ik gewezen op de evolutie die het NBW inhoudelijk reeds heeft meegemaakt. Ook in dit deel is deze geleidelijke evolutie verder doorgetrokken. De omvang van de nota's is dikwijls zeer verschillend en soms worden onbelangrijke details te veel uitgesponnen. Het is opmerkelijk dat in de nota's bijna nooit negatieve kantjes worden vermeld. Zijn het allemaal heiligen? Of zijn de auteurs eerder bewonderaars en vrienden dan historici? Een andere opmerking betreft de illustraties. Ik zou voor een besproken persoon maximum één foto opnemen, uitzonderlijk een foto met meerdere personen. Het afbeelden van een kunstwerk of van een optreden (toneel, ballet) is ons inziens meer op zijn plaats in een monografie.

Bij het doorbladeren van een biografisch woordenboek komt men altijd personen tegen die ons om één of andere reden speciaal interesseren, zij het wegens hun levensloop, zij het wegens hun herkomst. We beginnen onze lijst met enkele West-Vlamingen. Onze provinciale collega museumconservator Willy Van den Bussche (°1942) overleed op 14 december 2013 in Washington waar hij twee dagen eerder Paul Van Hoeydonck op een tentoonstelling had geëerd. Een andere Bruggeling die in het NBW is opgenomen is de graficus Luc de Jaegher (1912-1987). Het Brugse politieke leven tussen de twee wereldoorlogen komt aan bod in de nota over Odila Maréchal-Vandenberghe (1881-1956). De complexe persoonlijkheid van Christine D'haen (1923-2009) wordt suggestief beschreven; ze is niet enkel onze bekendste dichteres, maar inventariseerde in 1969-1988 het Guido Gezellearchief in de hoofdbibliotheek *Biekorf* van de Openbare Bibliotheek Brugge.

Een verdere keuze is uiteraard subjectief. De literatuurhistoricus Jozef

Smeyers (1926-2009) was een groot kenner van de 18de-eeuwse cultuur in de Zuidelijke Nederlanden. Hij was de broer van de in 1999 onverwacht overleden kunsthistoricus Maurits Smeyers. Een heel andere figuur is de beeldhouwer Harry Elström (1906-1993), bij het grote publiek voornamelijk bekend voor zijn beelden in de basiliek van Koekelberg.

Kanunnik Petrus Triest (1760-1836) was stichter van verscheidene religieuze congregaties, onder meer van de Zusters en de Broeders van Liefde. Terwijl het leven van kanunnik Triest in dienst stond van zijn behoeftige en noodlijdende medemensen, was het leven van de iets jongere Louis Gachard (1800-1885) gewijd aan de organisatie van het archiefwezen. Gachard - niet academisch gevormd - begon zijn loopbaan als archivaris in 1826 in het archiefdepot te Brussel (één van de twee centrale depots in het Koninkrijk der Nederlanden; het andere bevond zich in Den Haag). Hij werd later de eerste Algemeen Rijksarchivaris van het door hem opgerichte Rijksarchief te Brussel (en van de latere provinciale archiefdiensten). Gachard organiseerde niet enkel het archiefwezen, hij speelde ook een grote rol in de wereld van de geschiedschrijving door zijn vele publicaties (bronnenuitgaven, inventarissen), een gevolg van zijn rusteloos onderzoek in binnen- en buitenland (onder meer in Spanje). Bij zijn overlijden in 1885 had hij een archivarisloopbaan van bijna 60 jaar doorlopen.

Tot besluit keer ik nog even terug naar West-Vlaanderen om enkele onnauwkeurigheden recht te zetten in de nota over Henri Pauwels (1923-2010) met wie ik goed bevriend was, vanaf onze jaren aan de Gentse Rijksuniversiteit tot en met ons lidmaatschap van de Koninklijke Vlaamse Academie te Brussel. In de vermelde nota lees ik het volgende: “Omdat de universiteit van Gent tijdens de oorlog gesloten was, volgde hij na de retorica [in het Sint-Amandscollege te Kortrijk] aan het St-Lucasinstituut [te Gent] de lessen in binnenhuisarchitectuur.” De Gentse universiteit is tijdens de Tweede Wereldoorlog hoegenaamd niet gesloten geweest. De oudere collega’s van Pauwels, dr. Elisabeth Dhanens (1915-2014) en dr. Aquilin Janssens de Bisthoven (1915-1999) hebben er in die oorlogsjaren kunstgeschiedenis gestudeerd. Maar waarom Pauwels na zijn collegetijd eerst naar Sint-Lucas is gegaan, weet ik niet. Na het behalen van zijn licentiaatstapel (1948) werd Pauwels assistent bij prof. dr. Domien Roggen en werkte verder aan zijn doctoraat (bij prof. dr. Firmin De Smid). Zijn - niet gepubliceerde - verhandeling uit 1950 had als onderwerp de evolutie van de gevelarchitectuur te Gent tot het einde van de 18de eeuw. Tijdens de middagpauze heb ik toen Pauwels dikwijls vergezeld bij het maken van foto’s van Gentse huisgevels. Bij het emeritaat

van Roggen in 1956 kwam een einde aan zijn wetenschappelijke loopbaan aan de universiteit. Volgens het NBW gebeurde dat “omdat de toenmalige minister van Onderwijs Leo Collard en zijn kabinetschef Julien Kuypers, wellicht om ideologische redenen, hem de opvolging van prof. Roggen aan de Rijksuniversiteit niet wilden toevertrouwen”. Ik durf dat echter betwijfelen. Wellicht heeft de grote rivaliteit tussen de professoren Roggen en Jozef Duverger ook een rol gespeeld. Pauwels had ook nog het “ongeluk” dat zijn doctoraatsthesis over bouwkunst ging, terwijl het vak dat Roggen doceerde “De geschiedenis van de plastische kunsten in de Nederlanden” was. De andere, zes jaar oudere kandidaat ir. dr. Roger d’Hulst (NBW, XVI, 458-465) was sinds 1949 adjunct-conservator bij de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten te Brussel, had wel meer gepubliceerd over belangrijke kunstenaars en was zeer actief op internationaal vlak. Hij had in 1955 gedoctoreerd, eveneens bij prof. Roggen, met een studie over de tekeningen van Jacob Jordaens (in 1956 gepubliceerd door de Koninklijke Vlaamse Academie).

En zo zat Pauwels zonder werk. In 1958 kwam dr. Aquilin Janssens de Bisthoven hem ter hulp (NBW, XVII, 377-384). Hij was op 1 oktober 1954 te Brugge benoemd geworden tot “Directeur voor Schouwburg, Kunst en Cultuur”⁴. Zijn eerste museaal werk was de herinrichting van het Gruuthusemuseum waarvan de inboedel op 1 januari 1955 aan de Stad was geschonken. Daarna had hij een tentoonstelling gemaakt over drie Brugse kunstenaars uit de 18de eeuw (Jan Garemijn, Hendrik Pulinx en Pieter Pepers). Voor het Groeningemuseum waren in de eerste jaren geen grote werken nodig. Er was een modern gebouw, ingehuldigd in 1930; er was een goede maar beknopte catalogus van de schilderijen, door Ernest Hosten en prof. Egied Strubbe (1931, 2de uitg. 1938, 3de uitg. 1948). Maar nu zag Janssens de kans schoon om Pauwels een tijdelijke opdracht te geven: het samenstellen van een wetenschappelijk verantwoorde catalogus van het Groeningemuseum. In het museum was wel allerlei documentatie en archief aanwezig, maar een klassering van de documentatie per schilderij ontbrak, met uitzondering voor de belangrijkste Vlaamse Primitieven. In 1957 was immers een heruitgave verschenen van het nr. 1 van het *Corpus der Vlaamse Primitieven* (door A. Janssens de Bisthoven), waarvan ik een eerste revisie had gemaakt en ook documentatie had bij-

4 A. Janssens was de eerste academisch gevormde ambtenaar bij de Brugse musea. Als museumconservator volgde hij kunstschilder Louis Reckelbus (1864-1958) op. Toen ik in 1955, naar aanleiding van de tentoonstelling over Garemijn, Pulinx en Pepers, met Janssens bij Reckelbus op bezoek ging, vroeg deze aan Janssens wat hij de hele dag in het museum te doen had.

eengebracht. Daarenboven kende Janssens, die diensthoofd was geweest bij het toenmalige ACL (Archief en Centraal Laboratorium der Belgische Musea)⁵, heel goed de fotodocumentatie van het Brugse patrimonium waarvan hij de opnamen had geleid. Het NBW schrijft dan ook ten onrechte, en weinig vakkundig: “Hij [Pauwels] moest beginnen met enkele foto’s in een lade. Een eigen archief over de collecties in het museum bestond gewoon niet. Zijn speurwerk bestond in het opzoeken in de plaatselijke tijdschriften zoals *Biekorf* en de *Bulletin de l’Emulation* van de verschenen artikels, het napluizen van het stedelijk archief, het bestellen van foto’s bij het ACL en dan schilderij per schilderij bekijken en beschrijven.”

Pauwels’ catalogus van het Groeningemuseum en zijn belangrijke medewerking aan de catalogus van de internationale tentoonstelling “De eeuw der Vlaamse Primitieven” (Brugge, 1960) stonden aan het begin van de wetenschappelijke museale loopbaan van de auteur. Hij was een enthousiaste en onderlegde inrichter en medewerker aan talrijke tentoonstellingen. Zo heb ik hem in die jaren aan het werk gezien, wetend dat hij als lesgever minder gelukkig zou zijn geweest.

Luc Devliegher

Nationaal Biografisch Woordenboek. - Deel 22. - Brussel: Koninklijke Academiën van België, 2016. - IX p. 1166 kol., XXXII p. – ISBN 978 90 65 69 1620.

5 Het huidige KIK (Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium).

Kroniek

Nieuw bestuurslid bij het Genootschap - In september 2016 werd prof. Luc François (Oostende 1951) verkozen als lid van onze Algemene Vergadering. Hij promoveerde tot doctor in de wijsbegeerte en letteren aan de universiteit Gent in 1987. Hij is thans ere-gewoon hoogleraar in de geschiedenis aan deze universiteit, specialisatie “nieuwste geschiedenis”. Op het vlak van historisch onderzoek is hij gespecialiseerd in de overgangstijd van het Ancien Regime naar de Hedendaagse Geschiedenis (de zgn. Franse en Hollandse tijd) en publiceerde daarover in ons tijdschrift: *Frans Beyts, Brugge, 17 mei 1763-Brussel, 15 februari 1832* in *Handelingen*, CXI (1974) 32-55 en *Jean Baptiste Serruys, Oostends politicus en verdediger van de handelsbelangen (Torhout 1754-Brussel 1853)* in *Handelingen*, CXXV (1988) 187-213. Ook heeft hij belangstelling voor o.m. “de Boerenkrijg” en publiceerde of leidde talrijke bibliografieën o.m. over deze “Boerenkrijg” en over Oostende.

Bijzonder is zijn bijdrage tot de meest recente ontwikkelingen in de universitaire vorming. Van 2001 tot 2006 was hij onderwijsdirecteur van de universiteit Gent en van 2004 tot maart 2011 directeur van de Associatie Universiteit Gent. Daarna werd hij rectoraal adviseur internationalisering. Hij wordt algemeen erkend als expert in het internationaliseringsproces van het hoger onderwijs (Bologna-expert) en is of was lid van de Vlaamse Onderwijsraad en de Vlaamse Interuniversitaire Raad en leidde meerdere internationale onderwijsprogramma's (Tempus, Erasmus, Socrates, Alfa, VS/Canada programma).

Jacques Mertens

Noël Geirnaert met pensioen als hoofdarchivaris - Na een loopbaan van 37 jaar in het Brugse Stadsarchief ging Noël Geirnaert eind 2016 met pensioen. Noël (° 25 december 1951) studeerde geschiedenis en middeleeuwse studies aan de KULeuven (1969-1974) en begon zijn beroepsloopbaan als leraar in het secundair onderwijs en wetenschappelijk medewerker aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In 1980 kwam hij in dienst als archivaris in het Stadsarchief van Brugge. Onder zijn belangrijkste werk is te vermelden de inventaris van het archief van de familie Adornes en de Jeruzalemstichting te Brugge. In 2001 promoveerde hij tot doctor aan de KULeuven (zie in de kroniek van de *Handelingen* van het Genootschap, jg. 138, 2001, afl. 1-2). Hij volgde in 2009 André Vandewalle

op als hoofdarchivaris van het Stadsarchief en kon er dus nog gedurende acht jaar zijn stempel drukken op het beleid.

In het Genootschap werd Noël in 2008 in het bestuur opgenomen, waarbij hij in de periode van zijn hoofdarchivarisschap de functie van lokaalhouder op zich nam (zie in de kroniek van de Handelingen jg. 146, 2009, nr.1).

Tijdens de afscheidsviering van Noël Geirnaert, georganiseerd door de vzw Levend Archief op 30 maart 2017 in de Gotische Zaal van het Brugse Stadhuis, hield de gevierde een toespraak waarin hij uitgebreid op zijn loopbaan terugblikte. Bij dezelfde gelegenheid verscheen een boek (80 p.), bezorgd door dezelfde vzw in samenwerking met de Vlaamse Vereniging voor Bibliotheek, Archief en Documentatie (VVBAD) vzw, met als titel *Bedenkingen uit het Stadsarchief van Brugge*. Hierin zijn twee korte nieuwe artikels van de afscheidnemende hoofdarchivaris opgenomen, samen met een bundeling van zijn columns verschenen in *Meta*, het tijdschrift van de VVBAD, en zijn bibliografie.

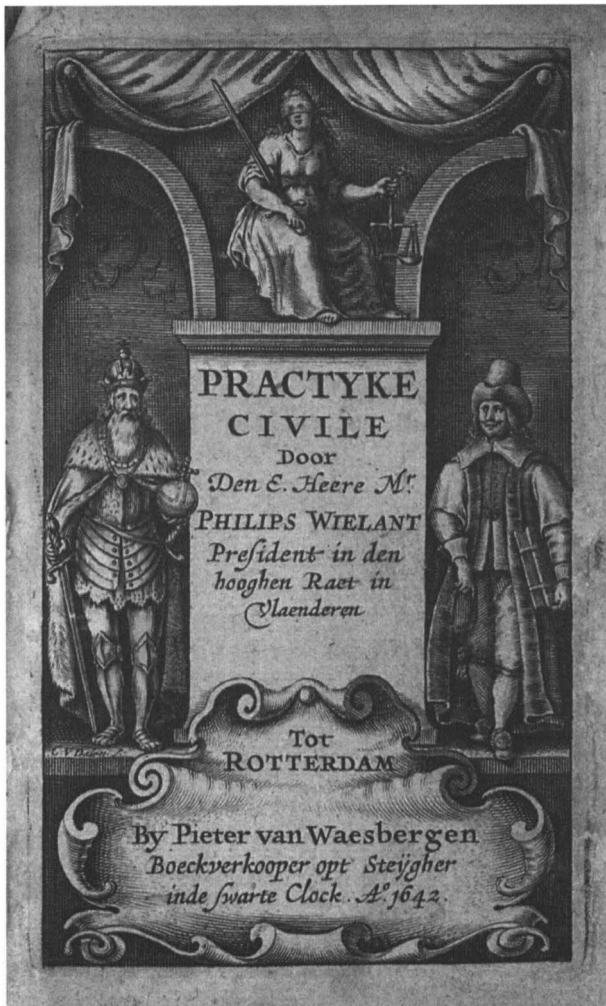
Wij wensen de gepensioneerde nog vele jaren vruchtbare activiteit als historicus toe en gaan ervan uit dat die ook ten dele aan het Genootschap ten goede zal komen.

André Vandewalle

Jaarvergadering 2016 - De jaarlijkse vergadering waarop alle leden van het Genootschap worden uitgenodigd vond afgelopen jaar zoals gewoonlijk plaats in het Stadsarchief van Brugge, en dit op zaterdag 3 december. Met een zestigtal aanwezigen was de leeszaal behoorlijk gevuld.

Voorzitter André Vandewalle verwelkomde de aanwezigen en bracht verslag uit van het werkingsjaar. Aansluitend gaf redactiesecretaris Kurt Priem een toelichting bij de inhoud van de Handelingen jaargang 153.

Vervolgens verzorgde prof. dr. Georges Martyn van de rechtsfaculteit van de UGent een uitermate boeiende lezing over “De blinddoek van vrouwe Justitia”. Het eerste deel was een kennismaking met de banden tussen kunst en recht aan de hand van een aantal bekende werken uit het Vlaamse kunstpatrimonium. Enerzijds kunnen juridische aspecten verbonden zijn aan kunstwerken, anderzijds is er de kunst van het recht, waaruit vaak een negatieve visie blijkt. Rechtsiconografie doet het recht

Vrouwe Justitia met zwaard, weegschaal en blinddoek op de frontispice van een juridisch werk (Brugge, Openbare Bibliotheek).

beter begrijpen en vice versa. In het tweede deel van de lezing werd de oorsprong van de blinddoek van Justitia belicht aan de hand van voornamelijk Brugse kunstwerken. De Renaissance stelde Justitia voor als een dame die de personificatie was van de gerechtigheid, met haar symbolen het zwaard en de weegschaal. Vanaf midden de 16de eeuw werd ze soms geblinddoekt, maar tot in de 18de eeuw kwam ze ook nog zonder blind-

doek voor. De blinddoek is in feite een negatief symbool, dat nochtans ook postiefkan uitgelegd worden, want Justitia hoeft niet te zien om goed te kunnen oordelen. Het blijft evenwel ambigu: op de Brugse Burg zijn drie Justitia's te vinden, waarvan twee geblinddoekt.

Na zijn zeer eloquente toespraak beantwoordde prof. Martyn nog enkele vragen uit het publiek. De voorzitter rondde de vergadering af met de uitnodiging tot de traditionele drink in de inkomhal van het Stadsarchief. Hier konden ook de publicaties van het Genootschap worden ingezien of aangekocht, en konden administratieve zaken worden afgehandeld.

A.V.

Gedigitaliseerde Handelingen vlotter doorzoekbaar – De jaargangen van het tijdschrift Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, die door middel van een bijzonder project ter gelegenheid van het 175-jarig bestaan van het Genootschap werden gedigitaliseerd, zijn onlangs nog beter raadpleegbaar en doorzoekbaar gemaakt.

Het betreft de jaargangen 82 (1939) tot en met 136 (1999), die op de website van het Genootschap als pdf's ter beschikking zijn gesteld in de rubriek 'Handelingen online'. Deze bestanden konden tot hiertoe gedownload, lokaal opgeslagen en geraadpleegd en/of afgedrukt worden. Door een bijzondere samenwerking met de Universiteitsbibliotheek Gent en een bijzondere inspanning van ons bestuurslid Johan Bossier zijn ze nu echter ook ontsloten via 'Open Acces Journals' van de genoemde instelling. Dit betekent dat alle artikels (niet de Kroniek en de Boekenschouw) in één trek kunnen doorzocht worden op auteursnamen, op titels van bijdragen en op trefwoorden. Hiertoe is een link gerealiseerd op de website van het Genootschap, die toelaat in de bestanden te geraken. Inloggen is niet noodzakelijk. Ook voor zoekopdrachten vanuit Google zijn de gedigitaliseerde jaargangen nu toegankelijk.

Website Erfgoed Brugge gelanceerd - Ter gelegenheid van de vijftiende verjaardag van de Brugse erfgoedcel werd op 12 december 2016 de nieuwe website www.erfgoedbrugge.be gepresenteerd. Het gaat eigenlijk om een portaalsite die een deel van de collecties en bestanden van de Openbare Bibliotheek, Musea Brugge en het Stadsarchief digitaal samenbrengt en gezamenlijk doorzoekbaar maakt. Niet minder dan 392.000 erfgoedobjecten uit elf Brugse erfgoedcollecties zijn momenteel hierin

betrokken. Daarnaast worden nog eens vijf andere collecties (wat het totaal op zestien brengt) voorgesteld met de mogelijkheid om door te klikken naar hun afzonderlijke website, bijvoorbeeld de virtuele leeszaal van het Stadsarchief, www.archiefbankbrugge.be.

De term 'collecties' mag hier niet te eng worden genomen: naast echte collecties als de 'Oude Drukken' of 'Volkskunde' zijn hier ook virtueel samengevoegde bestanden als 'Religieus Erfgoed' en 'Kaart en Huis' in begrepen. Heel wat onderdelen zijn ook niet nieuw maar reeds jaren in digitale opbouw en in gebruik, zoals de 'Beeldbank Brugge' of 'Kaart en Huis'. Andere kennen we via gedrukte inventarissen: 'Edelsmeedwerk', 'Schilderijen', 'Handschriften', enz. De grote vooruitgang die de nieuwe site erfgoedbrugge.be biedt is dat de verschillende collecties nu tegelijk kunnen geraadpleegd worden voor een bepaald thema, en dat op die manier vlotter verbanden kunnen worden gelegd en beter gestofferde resultaten bekomen. Of, om het met de woorden van Jan D'hondt te zeggen (Archiefleven jg. 24/1 p. 2), een Brugse Google of 'Broogle' voor het erfgoed.

Tegelijk is het niet te versmaden dat de verschillende oorspronkelijke databanken en websites nog steeds afzonderlijk te raadplegen zijn. De samenhang is immers vaak erg kunstmatig en de finaliteit erg uiteenlopend. Tussen de perceelskaarten van 'Kaart en Huis' en pakweg de 'Wandtapijten' zal niet snel een link gevonden worden, noch bijvoorbeeld tussen de foto's van 'Beeldbank Brugge' en de collectie 'Tekeningen' of 'Handschriften'.

Een website als die van de 'Beeldbank Brugge', die mee aan de wieg ligt van de erfgoedwerking in Brugge, krijgt hier, na twee vernieuwingsoperaties in het verleden, opnieuw een andere look mee. Dit oogt misschien beter maar draagt niet bij tot de vertrouwdheid van de gebruikers en de beschrijvers met de collectie. Men vraagt zich overigens af waar de 'Verhalenbank' en de 'Historische Bronnen Brugge', waaraan ook al jaren gewerkt is, gebleven zijn. Ze blijken niet in de nieuwe erfgoedwebsite te zijn opgenomen (nog niet?).

Verder dient nog te worden benadrukt dat de nieuwe site nog in volle ontwikkeling is en de komende jaren verder moet groeien, zodat nog meer collecties in één trek doorzoekbaar worden en de 'Google-functie' nog wordt verfijnd.

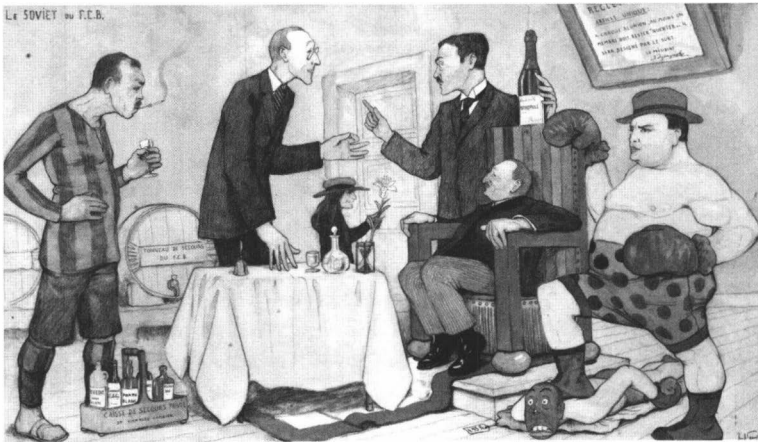
André Vandewalle

Expo 125 jaar Club Brugge - Van 13 november 2016 tot 8 januari 2017 vond in de Stadshallen van het Brugse Belfort een expo plaats ter gelegenheid van het 125-jarig bestaan van Club Brugge. Samen met de webstek <http://125jaar.clubbrugge.be/> is dit één van de resultaten van een gezamenlijk initiatief tussen het management van Club Brugge en enthousiaste clubsupporters met interesse voor de geschiedenis van Club.

De vlag van Club Brugge wappert aan de ingang van de Stadshallen van Brugge

Er werd gekozen voor een veelzijdige invulling, en dit zowel op methodologisch als op inhoudelijk vlak. Zo werden niet enkel foto's en memorabilia tentoongesteld, ook verschillende videofragmenten en geluidsopnames in speciaal daartoe opgemaakte ruimten (een grote bal en een kleine tribune) zorgden voor een speciaal belevingseffect. Inhoudelijk ging het enerzijds om de historische en actuele sportieve geschiedenis van blauw-zwart, maar evenzeer om de infrastructuur (maquettes en plannen van verschillende stadions), de supporterscultuur en een soort prosopografie van alle bij Club gepasseerde spelers. Deze laatste werd mooi uitgetekend via nationaliteit, aantal gespeelde wedstrijden en aantal gescoorde doelpunten. De Europese avonturen werden visueel voorgesteld in overzichtslijsten en een kaart met bezochte steden en stadions. Persoonlijk vond ik de aanwezigheid in de vitrinekast met de sportieve

“Le Soviet du F.C.B.”, spotprent van René De Pauw n.a.v. de eerste landstitel van Club Brugge in 1920 (<https://bruggein100objecten.wordpress.com/tag/voetbal/>)

geschiedenis van Club Brugge van een afdruk van de spotprent van de Brugse kunstschilder en graficus René De Pauw (1887-1946), getiteld “Le Soviet du F.C.B.” het meest opmerkelijke. Deze leerling van de Brugse Academie voor Schone Kunsten die goed bevriend was met de toenmalige voorzitter van FCB, Albert Dyserinck, maakte deze naar aanleiding van de eerste titel van *FC Brugeois* in 1920.

Door een goed samenspel van historische documenten uit het Stadsarchief en foto's uit de Brugse beeldbank en de eigen historische collectie van Club Brugge zelf, gecombineerd met oog voor het maatschappelijk belang van deze voetbalclub, toonde deze expo nog maar eens aan welke potentie er schuil gaat in sportgeschiedenis. Een reden te meer om te blijven hopen op een echt historisch cultuurbesef in de sportwereld en een toenemende belangstelling vanuit historische hoek voor het fenomeen sport.

Dries Vanysacker

Een Ensor-Spilliaertvleugel in Mu.ZEE - Sinds 2008 reeds werden het Stedelijk Museum en het Provinciaal Museum voor Moderne Kunst te Oostende samengebracht in een nieuw museum met als naam Mu.ZEE. Het is gehuisvest in de lokalen van het vroegere provinciaal Museum voor Moderne Kunst in de Romestraat te Oostende. Aldus ontstond een unieke verzameling Belgische Kunst van 1830 tot heden, waarbij stad en

Provincie hun eigenheid en eigendom van de bestaande collecties bewaren. Vanzelfsprekend kon de integratie van de stedelijke collectie in het bestaande museum niet van vandaag op morgen gebeuren. Er moest gezorgd worden voor een opbergplaats van de stedelijke “reserve” maar ook moest ruimte worden vrijgemaakt voor de in het vroegere stedelijk museum tentoongestelde collectie. Intussen werden een aantal tentoonstellingen gehouden waarin ook werken uit de stedelijke collectie aan bod kwamen. Zo werden ooit in een tijdelijke tentoonstelling “topstukken” uit de stedelijke collectie getoond maar een jaar geleden werd een volledige vleugel opengesteld voor de Ensor-Spilliaertcollectie afkomstig uit het vroegere stedelijk museum. De openstelling en vernissage van een tentoonstelling met als titel “Twee grootmeesters van Oostende” had onder grote belangstelling plaats op 29 april 2016 en in de daarop volgende maanden kwamen talrijke bezoekers van de tentoongestelde werken genieten. Op deze wijze kwamen de topstukken van de stedelijke collectie ook permanent tot hun recht. Een beknopt overzicht van de rijkdom aan informatie in de lopende tentoonstelling werd gegeven op de website van Mu.ZEE: “In *Twee grootmeesters uit Oostende* wil het museum in de eerste plaats haar topstukken laten spreken. Achter elk kunstwerk of archiefdocument schuilt een resem aan kleine en grote verhalen met en over o.a. de vrederechter Eugène Demolder, Edgar Allan Poe, doctor in de Wetenschappen Ernest Rousseau, schimmeldeskundige Mariette Hannon-Rousseau, kunstenaar Willy Finch, biograaf, kunstcriticus en brievenschrijver Emile Verhaeren, poëet en kursaaldirecteur Henri Vandeputte, mecenas en muziek liefhebber Emma Lambotte, de Brusselse uitgever Edmond Deman, kunstpromotor en galeriehouder Paul-Gustave Van Hecke, criticus en kunstenaar Théodore Hannon, cultuurfilosoof Walter Benjamin, Stefan Zweig, de componist Richard Wagner, Franse auteur Honoré de Balzac, Alfred Jarry en filmmaker Henri Storck. Ze voeren ons mee naar het Oostende van toen, weerspiegeld in het Oostende van vandaag.”

J. Mertens

Studiedag Puzzling Art - In het najaar van 2017 zal in het Groeningemuseum de tentoonstelling ‘Pieter Pourbus en de vergeten meesters’ plaatsvinden (13 oktober 2017 tot 21 januari 2018). Het doel van de tentoonstelling is de minder bekende zestiende-eeuwse schilderkunst van Brugge te belichten, die in tegenstelling tot de vijftiende eeuw wordt gezien als een periode van stagnatie en conservatisme. Kunstenaars als Ambrosius Benson, Lancelot Blondeel, Pieter Pourbus en de familie Claeissens zijn op dat moment werkzaam in Brugge. Het oeuvre van de familie Claeissens

wordt over het algemeen kwalitatief lager ingeschaald dan dat van hun tijdgenoten. Tijdens het voorbereidende onderzoek voor de tentoonstelling zijn veel nieuwe inzichten ontstaan die een ander beeld schetsen. Deze inzichten werden op 15 september 2016 tijdens de studiedag 'Puzzling Art: Painting and cultural identity in sixteenth century Bruges' gepresenteerd. Tevens was er plaats voor discussie over de status quo in het kunsthistorisch onderzoek omtrent de zestiende eeuw in Brugge.

De studiedag begon met een welkomswoord van Till-Holger Borchert, directeur van de Musea Brugge. Hierop volgde een inleiding op het thema door Anne van Oosterwijk, adjunct-conservator bij het Groeningemuseum en tevens curator van de tentoonstelling. De eerste spreker was Heidi Deneweth (Vrije Universiteit Brussel). In haar lezing sprak zij over de impact van de economische veranderingen op de sociale samenstelling van de Brugse bevolking in de zestiende eeuw. Ze plaatst kanttekeningen bij de recente opvatting dat de economische situatie in de zestiende eeuw in Brugge lang niet zo slecht was als altijd werd gedacht. Volgens Deneweth is dit in zekere zin juist, maar niet het volledige verhaal. Met name haar bevindingen over de verschuivingen in de demografie van de bevolking van Brugge waren erg interessant en wierpen een nieuw licht op de situatie in de stad in de zestiende eeuw. Daarnaast had dit ook effect op het clientèle van de kunstenaar.

De tweede lezing werd gegeven door Brecht Dewilde (KU Leuven) en Anne van Oosterwijk. Hier kwamen enkele belangrijke nieuwe bevindingen over de familie Claeissens aan bod. Dankzij nieuw ontdekte archiefdocumenten, schilderijen en materiaaltechnisch onderzoek is er de laatste jaren veel vooruitgang geboekt in het onderzoek naar deze schildersfamilie, met name van Pieter I en Gillis. Het oeuvre van Pieter I Claeissens kan op basis van dit nieuwe onderzoek gezuiverd worden van foutieve toeschrijvingen en aan zijn zoon Gillis kan voor het eerst een oeuvre worden toegeschreven. Dit maakt een herevaluatie van de oeuvres mogelijk en leert ons dat de onderwaardering van de Claeissens onterecht is geweest en dat een herwaardering noodzakelijk is. Ze worden altijd vergeleken met hun veel bekendere collega-schilder Pieter Pourbus, naar wie in verhouding veel meer onderzoek is gedaan. Dit was ook het onderwerp van de derde (historiografische) lezing 'De Pourbus-saga: een kwestie van generaties' door Paul Huvenne (em. KMSKA / Universiteit Antwerpen). Hierin werd niet alleen letterlijk over de verschillende generaties van de familie Pourbus gesproken maar ook over het onderzoek naar deze schilders dat door verschillende generaties kunsthistorici is gedaan. Paul

Huvenne schreef zijn doctoraatsonderzoek over Pieter Pourbus, die werd bekroond door een grote overzichtstentoonstelling over deze meester in het Sint Janshospitaal in 1984. Als gevolg is hij nauw betrokken bij het onderzoek voor de aankomende tentoonstelling en werkt hij samen met de onderzoekers die het figuurlijke stokje in het onderzoek naar Pourbus zullen overnemen.

In de vierde en laatste lezing werd een thema gepresenteerd dat tot nu toe sterk onderbelicht is geweest, namelijk de artistieke relaties tussen de Vlaamse en Spaanse kunstmarkt in de zestiende eeuw. Ana Diéguez Rodríguez (Instituto Moll, Madrid) besprak in haar lezing de wijze waarop Spaanse opdrachtgevers te werk gingen en toonde hoe nauw de relaties waren tussen de twee gebieden in de zestiende eeuw. Ze haalde onder andere het voorbeeld aan van een altaarstuk in de kerk van Santoña (Cantabrië, Spanje), geschilderd door Pieter I Claeissens. Het werk bevat een inscriptie die verwijst naar de locatie van zijn werkplaats in Brugge, Vlaanderen en diende er waarschijnlijk toe om zichzelf en zijn werkplaats te promoten in Spanje. Drie panelen van dit altaarstuk, waaronder de twee werken met de inscriptie, zullen tijdens de tentoonstelling getoond worden.

Uit een afsluitend rondetafelgesprek onder leiding van Maximiliaan Martens (Universiteit Gent) tussen Till-Holger Borchert, Paul Huvenne, Brecht Dewilde en Anne van Oosterwijk, bleek dat hoewel het nieuwe onderzoek naar de vergeten meesters vele vragen over de Brugse kunstmarkt in de tweede helft van de zestiende eeuw beantwoordt, het minstens zo veel vragen oproept. Beeldtradities blijven langer in gebruik in Brugge dan in andere steden, zoals Antwerpen, waar men verschillende nieuwe thema's exploreert. In Brugge blijft de onderwerpskeuze conservatiever en voornamelijk religieus van aard, maar de oorzaak hiervan kan niet eenvoudig worden vastgesteld. Er zal meer onderzoek nodig zijn naar opdrachtgevers in Brugge en in Spanje, maar ook naar de vrije markt. Ook de relatie met de prentkunst waarin zich de meeste vernieuwingen lijken voor te doen en die als belangrijke inspiratiebron voor de schilderkunst geldt, moet nader worden onderzocht. In de tentoonstelling wordt de stand van zaken in het onderzoek naar een breed publiek gecommuniceerd. De wetenschappelijke catalogus die hierbij zal verschijnen zal het onderwerp van de expositie in een breder kader plaatsen en zal hopelijk een gedegen basis leggen voor verder onderzoek naar de Brugse zestiende eeuw.

Joyce Klein Koerkamp

Auteurs

Dieter Bruneel (Torhout, °1993) studeerde in juli 2015 af als master in de geschiedenis aan de Universiteit Gent. In zijn masterscriptie bestudeerde hij rurale eigendomsmisdrijven in het gerechtelijk arrondissement Brugge tijdens de periode 1845-1895. Sinds oktober 2016 is hij als onderzoeksassistent verbonden aan de Vakgroep Geschiedenis van de Universiteit Gent (onderzoeksgroepen ‘Sociale geschiedenis na 1750’ en ‘Economies–Comparisons–Connections’). Hij bereidt een doctoraatsonderzoek voor met als voorlopige projecttitel *‘The contentious politics of use-rights in the Southern Netherlands, 1750-1900. (Belgium).’*

Contactgegevens: dieter.bruneel@UGent.be

Kaat Cappelle (°1989) studeerde rechten aan de Universiteit Gent (2013) en schreef een masterproef over het strafrecht in de achttiende-eeuwse kasselrij Ieper. Deze verhandeling werd bekroond met de Prijs voor Historische Publicatie van de Ieperse Cultuurraad (2014). Sinds 2014 is zij verbonden aan de faculteit Recht en criminologie van de Vrije Universiteit Brussel. Haar proefschrift handelt over de rechtspositie van de getrouwde vrouw in de zestiende-eeuwse Zuidelijke Nederlanden.

Contactgegevens: kaat.cappelle@vub.ac.be

Marc Constandt (°1958) is licentiaat geschiedenis van de R.U.Gent (1980). Hij was eerst archivaris en is nu conservator bij de gemeente Middelkerke. Zijn onderzoeksthema is de geschiedenis van het kusttoerisme.

Contactgegevens: marc.constandt@telenet.be

Sophie De Schaepdrijver (°1961) studeerde geschiedenis in Brussel en Florence en promoveerde aan de Universiteit van Amsterdam (1990). Zij doceerde aan de Vrije Universiteit van Amsterdam en de Universiteit van Leiden en geeft sinds 2000 moderne Europese geschiedenis aan Penn State University (USA). In 1997 publiceerde ze *De Grootte Oorlog. Het Koninkrijk België tijdens de Eerste Wereldoorlog*, dat meermaals herdrukt is. In 2014 verscheen van haar hand *Bolwerk Brugge. Bezette stad in 14-18*, de begeleidende publicatie bij de tentoonstelling “14-18. Oorlog in beeld - Brugge in oorlog” in de Brugse Stadshallen.

Contactgegevens: scdio@psu.edu

Jelle Haemers (°1980) is hoofddocent middeleeuwse geschiedenis aan de KU Leuven. Hij onderzoekt de politieke en sociale geschiedenis van de late middeleeuwen. In zijn talrijke publicaties focust hij op de stadsgeschiedenis van de Lage Landen en op sociale conflicten van de dertiende tot de zestiende eeuw. Hij schreef onder meer *De strijd om het regentschap over Filips de Schone. Opstand, facties en geweld in Brugge, Ieper en Gent (1482-1488)* (Gent, Academia Press, 2014). Hij is tevens lid van de Jonge Academie van België.

Contactgegevens: jelle.haemers@kuleuven.be

Erik Muls (°1947) is arts, master in de lichamelijke opvoeding en de bewegingswetenschappen, endocrinoloog, doctor in de medische wetenschappen, gewezen diensthoofd Endocrinologie van de Universitaire Ziekenhuizen Leuven en emeritus gewoon hoogleraar van de Faculteit Geneeskunde van de Katholieke Universiteit Leuven. Hij is sedert 2015 master in de kunstwetenschappen (KU Leuven) en bereidt een doctoraat in de kunstwetenschappen voor over publieke groepsportretten in Brugge in de periode 1585-1800 (promotoren Prof. Katlijne Van der Stighelen en Prof. Em. Rudi Ekkart).

Contactgegevens: erikmuls@hotmail.com

GENOOTSCHAP VOOR GESCHIEDENIS TE BRUGGE

Website: www.genootschapvoorgeschiedenis.be

Adres zetel: Bossuytlaan 59, 8310 Brugge

Redactieadres: Kurt Priem, Pastoor Termotestraat 5, 8750 Wingene

(priem.kurt@gmail.com)

IBAN: BE05/0000/1079/3975 - BIC: BPOT BEBI

Het Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation», gesticht in 1839, heeft tot doel de geschiedenis van het oude graafschap Vlaanderen en van de provincie West-Vlaanderen te beoefenen en te bevorderen.

Het Genootschap geeft ieder jaar de «Handelingen» uit, waarin bijdragen over historische onderwerpen van allerlei aard opgenomen worden. Het tijdschrift in zijn huidige vorm is de voortzetting van:

- Annales de la Société d'Emulation pour l'histoire et les antiquités de la Flandre Occidentale: I (1839) - IV (1842).
- Annales de la Société d'Emulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre : V (1843) - LIV (1904).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre: LV (1905) - LXXVI (1933).
- Annales de la Société d'Emulation de Bruges. Revue trimestrielle pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre. - Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: LXXVII (1934) - CXV (1978).
- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis gesticht onder de benaming «Société d'Emulation» te Brugge. Driemaandelijks tijdschrift voor de studie van de geschiedenis en oudheden van Vlaanderen: CXVI (1979) - CXLIII (2006).

Verder worden door het Genootschap ook afzonderlijke studies uitgegeven, o.m. in een reeks «Vlaamse Historische Studies».

Het lidmaatschap van het Genootschap kost jaarlijks   25. Dit geeft recht op de toezending van de «Handelingen» en op deelname aan de activiteiten van het Genootschap. Bovendien bekomt elk lid een korting van 20 % op de prijs van de jaargangen van het tijdschrift die voor zijn toetreding zijn verschenen, en op alle afzonderlijke uitgaven. Lid worden kan (met opgave van naam, adres en beroep) door overschrijving van de lidmaatschapsbijdrage op de bovenvermelde postrekening.

Bestuur

A. Vandewalle (voorzitter & coördinator kroniek & website), J. Vannieuwenhuyse (ondervoorzitter), L. Valcke (secretaris-penningmeester), M. Ryckaert (adjunct-secretaris & coördinator afzonderlijke uitgaven), J. Bossier (coördinator verzendingen), K. Priem (redactiesecretaris), L. Vandamme (redactie boekbesprekingen), H. Deneweth, L. Devliegher (ere-voorzitter), J. D'hondt, J. Dumolyn, L. François, N. Geirnaert, D. Marechal, J. Mertens, M. Nuyttens, R. Opsommer, P. Trio, J. Van Acker, A. Van den Abeele, M. Vandermaesen, P. Vandewalle, R. Van Eenoo, A. Van Oosterwijk, D. Vansacker en L. Vervaeet.

Met de steun van

Colofon

De handelingen zijn gezet in de Documenta van de Dutch Type Library (Frank Blokland, 1986). Concept vormgeving en realisatie: CitroenCitroen, Brugge.

De Windroos, Beernem

ENKELE UITGAVEN NOG IN VOORRAAD

- Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis*, (vanaf 1929; ontbreken: 1931, 1933, 1934, 1939, 1962-1966, 1972-1977) per jaargang 25,00 €
- S. Vrielinck en R. Van Eenoo, *Ijveren voor Geschiedenis. 150 jaar Genootschap voor Geschiedenis «Société d'Emulation» te Brugge*, Brugge, 1989, 182 blz. 21,00 €
- A. Schouteet, *Honderdvijftig jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis, Analytische inhoud en registers, 1839-1988*. Brugge, 1991, 413 blz. 17,35 €
- K. Geerts, *De spelende mens in de Boergondische Nederlanden*. Brugge, 1987, 200 blz., ill. (VHS 4) 16,20 €
- K. Rotsaert, *Het daensisme in West-Vlaanderen*. Brugge, 1989, 254 blz., ill (VHS 6) 23,55 €
- J. Sabbe, *Vlaanderen in opstand, 1323-1328. Nikolaas Zannekin, Zeger Janszone en Willem de Deken*. Brugge, 1992, 132 blz. (VHS7) 21,00 €
- C. Vandenbroeke, *Hoe rijk was arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18 de eeuw. Een vergelijkend overzicht*. Brugge, 1995, 168 blz. (VHS8) 23,55 €
- K. Priem, *God of de keizer? Clerus en politiek te Brugge (1780-1802)*. Brugge, 1996, 184 blz. (VHS9) 23,55 €
- L. Van Biervliet, *De brieven van W.H. James Weale aan Jozef A. Alberdingk Thijm, 1858-1884*. Brugge, 1991, 99 blz. 9,90 €
- L. Van Biervliet, *De relatie van W.H. James Weale met Jean Bethune. Brieveneditie*. Brugge, 1996, 173 blz. 9,90 €
- M. Vandermaesen, *De besluitvorming in het graafschap Vlaanderen tijdens de veertiende eeuw. Bijdrage tot een politieke sociologie van de Raad en van de raadsheren achter de figuur van de Lodewijk II van Nevers (1322-1346)*. Brussel, 1999, 3 dln (591, 542 en 244 blz.) 37,00 €
- A. Serlet en R. Van Eenoo, *Auguste de Maere: vader van Brugge-zeehaven, promotor van het cultuurleven in Gent*, Brugge, 2000, 158 blz., ill. (VHS 11) 23,55 €
- J. Mertens en P. Vandewalle, *Metrologisch Vademecum voor Vlaanderen*, Brugge, 2003, 93 blz. 10,00 €
- D. Vansacker, *Van FC Brugeois tot Club Brugge KV (1891-2010). De maatschappelijke inbedding van een Brugse, Vlaamse, Belgische en Europese voetbalploeg*, Brugge, 2011, 304 blz., ill. (VHS 13) 24,00 €
- A. Vandewalle en M. Ryckaert, *Uit de korf van de Emulatie. Baanbrekende historische bijdragen gepubliceerd in 175 jaar Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis te Brugge*, Brugge, 2014, 126 blz. 15,00 €

